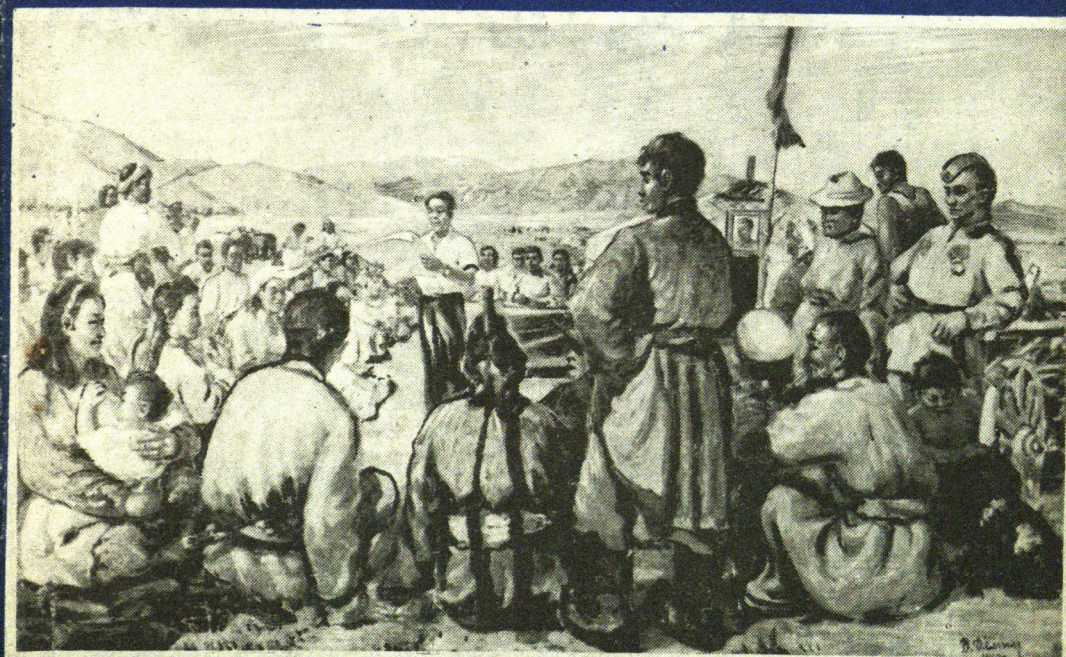

ISSN • 0130 • 531X

YAYIT XIE MI

54 1983

**Чечен
чогаал
сеткүүлү**

54. 1983

Тыва
АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ

НОМЕРДЕ:

РОМАННАР, ТООЖУЛАР,
ШИИЛЕР, ЧЕЧЕН ЧУГАА-
ЛАР, ОЧЕРКТЕР

С. Сарыг-оол. Алдан-дургун
С. Сүрүң-оол. Ол дугайып
соонда.
Е. Танова. Ширбнилиц холдан
салба.

КИЖИ — БОЙДУСТУҢ ТӨЛҮ

К.-Э. Кудажы. Хайгааралда-
рым хайыралдары.
К. Оргу, А. Донгак.

ШҮЛҮКТЕР

К.-Э. Кудажы, А. Даржай,
В. Серен-оол, М. Өлчей-оол,
М. Монгуш, Э. Хаяң.

«УЛУГ-ХЕМ» — ШАЛЫПЧЫ
ТУДУГДА

К. Түлүш, М. Даржай, М. Ар-
таа, Б. Чюдюк.

СЫЛДЫСЧЫГАШ

М. Кенин-Лопсан, О. Сувак-
пит, С. Таспай, Б. Ондар.

ӨҢНҮКТЕРНИҢ ҮНҮ

М. Максись, М. Пшеничный,
С. Бабич, М. Симчич, П. Кра-
сюк.

Бистиң календарывыс

С (тув)
У 47

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

А. А. Даржай (редактор), А. К. Калзан, Д. С. Куулар,
С. В. Козлова, Ю. Ш. Кюнзегеш (харыысалгалыг редактор)
О. Ө. Сувакпит, С. С. Сүрүң-оол, М. А. Хадаханэ.

0—7—3—3

121—170+03+M133

0—7—3—4

Романнар, тоожулар, чечен чугаалар, очерктер

Степан САРЫГ-ООЛ

АЛДАН-ДУРГУН

Романдан эгелер

БАЙЫСААЛГАГА БЕЛЕТКЕЛ¹

Ол аразында хамык дужуметтер бот-боттарын манажып:
— Че! Чоп ыт чок олур силер! Бо тергийн Бапайжык шуптувустуң баштарывысче изиг хан төктү! Боттарының буруузун бистиң кырывысче чууй кагды! Бо чанчын-сайыт-даа ынчаар биле бээр хире олур!— деп, угаан-кут чок кынны берген.

А чанчын ол бүгүнү эскергеш, өнединн көрбээченеп, ынаар эжик өттүр ыраккы бараан хараан ышкаш кыннып, хөөргезин уштуп, таакпы чыттаачаннай берген...

— Ийе-ийе, чаа! Мындаагылар Даа нояны Эренчин-Дондук-Сагаан болза, ол кожуунга доктаамал чурттап-даа көрбээн; ол кожуунга Монголдан бир чыл хуусаалыг кээп чыгырга тудуп олурар. Оон халажы бээр, орнунга өске кижиге келир, ынчангаш бо дургуннар-биле эки танышпас, сөс-домаан-даа билбес ийин аңар — деп, Базыр ноян чанчынче мөгейген.

— Ол-ол, анар, мен дидим-даа — дээш, Бапайжык улажы берген.— Сөс домаавыс билбес-даа болза, херек-яла онаап, шиидип торгаардан эрткеш, бажын-даа алырын билдир болдур ийин!— деп алгыра каапкан.

— Сокса чолук! Мени чүге үзе кирдин? Чүгле салган

¹ № 53 альманахта эгениң уланчызы.

айтырыгны орта харыыла, сен! Чоп үен-даян айтырыг коп-тара бээдин, бодан!— деп, Базыр ээрип үнүп келген.

— Кым кымны үзе кире бээди? Мен бо чанчын-сайыт-тың айтырыыңга харыылап, өчүк берип олур мен! Силерни байысаар үе арай-ла элек боор аңар! Амдыызында сөс мен-де...— деп, Бапайжык өнөдинн кочулай аарак өжээргеп эгелээрге, чанчын эскерип каан.

— Менде айтырыг бар! Эки дыңнап олуруңар, дүжүметтер! Силер бо байысаалгаа киржип олур силер — деп, ол чара кирип, шупту дүжүметтерге сагындырган.

— Шак бо дургун херектеннерни байысаарга черле ыңдыг. Боттарының яла-херээн өскелерниң кырынче чүдүрөр чүвелер!— деп, Базыр ноян шыдашпайн кожаңайнып хөрөктээн.

— Черле солун-дур. Мынчап олургаш хөйнү билип ап болур ышкаш — деп, чанчын адаанда олурган өөрүнчө «кичээниңер!» дээн хевирлиг кыннып каан.

— Че, оон ынай чүл, тергийн Бапайжык?

— Мен-даа чанчын-сайыт силерге бо-ла бүгү Хемчикти карарты базып, хан төп турар хай-бакты дөзүндөн ушта казып коптарар мен. Силерни дамчааш биске онаап турар кем-херек Хаан черинге чедер-дир деп өөрүп олур мен аңар — дээш бир сөгүрээш, оон арай-ла дедир ковайып чадай берген.

Артында бир шериг ону эктинден сирбектээш олурту шелип каан.

— Канчап баадың тариги!— деп, амбын ноян хөрөктээн.

— Оваарып олур силер аңар! Бо-ла орукка чилчик үзүлгөн. Ооң кырында бо караңгы кинданга боор, мээң караам карангылап, бажым дескинип келди!.. Оода бичии суг болза!— дээш, чанчынче көөр дээш, тендиңейни берген.

Чанчын ам эскерип каан:

— Аппарып оңгарыңар. Кандыг чем берип турар чүвел? Хынаңар! Ам дараазында байысаарыңга кымнарны белеткээн силер?!— деп, чанчын хөлчөк килеңнеп хөрөктээн.

— Чаа! Бо-ла саадап олургулаар нояннар, дүжүметтер биле сүмелешкеш: Самдан, Калбак, Сорукпай, Араажы, Дажыма дээш дөрт-беш-даа кижиги белен аңар!— деп, бир дүжүмет ыгылаш кылынган....

* * *

Биеэги-ла бараан болуп турар дүжүметтер болгаш шериглер бир-ле хүлүг-бектиг кижини кирип кээп олурткан.

Чанчын-сайыт:

— Бо кымны кирип келдинер? Чүге...

— Чаа! Бо херектен дургуннарнын бирээзи Самдан дээр-зи-дир, аңар...

— Силер, дүжүметтер болгаш шериглер-даа, бо хүлүглүг кижини чүге соп, хап, идип чоруур силер? Ынчалыңар деп кым айтып берди?

— Чаа! Бо... кончуг... туразында: тоор чүве чок дүржок ыт чүве аңар!

— Ол «дүржок ыт» дээрге: ооң ат-чолунуң уланчызы чүве бе?— деп, чанчын Торлуктуң арнынче көрүп айтырган.

— Чаа! Чүве... кымый!— дээш, ында олурган хамык-ла өөрүнчө эргий көрүп: — бо дээрге, ёозажок идегет ийин ыңар!— дээш мөгейген.

Чанчындан:

— Демги тергиин Бапайжык «мээн дүжүметтерим» кандыг-кандыг «чөптүг!» деп өчүдү? Ону утпаңар аңар!— дээш, бүгү тыва дүжүметтерже кара булут диргеп кааш, ам байсаалгазын эгелээн.

Ол чаа келген херектээни айтырарда өнедин чамдык баштай салган айтырыын ол хевээр дакпырлап олурган. Ооң утказы болза: «Чүнү өчүүрүн чангыс кылдыр дугуржуп албаан бе? Азы кижини бүрү аңгы — бодунуу-биле бе? Кандыгыл? Ону хынаар» дээн.

Чанчын-сайыт:

— Че, Дөңгүр Самдан. Бо Улястайда чүге, чүнү канчангаш чедип келдин?

— Мен бодумга ол айтырыгны чүс шаа салдым аңар.

— А харыызы чүл?!

— Шуут-ла тодаргай! Бо-ла аттыг-сураглыг «Алдан дургуннуң казыргызын! «Дүрген-не чок кылып, когун үзер дээн-нерниң бирээзи мен». Азы бисте чугаалажып турары-биле: «чидиг мезиниң бизинде, чинге багның бажында мен». А херек кырында актыывыс: ак сүттен арыг!».

— Адыр, сен бо тоол тоолдавайн, шынын сөгле! Мында херек үүлгетпээн: актыг мен деп бе?

— Ийе, хайырааты, Хаан черниң төлээзи! Тоол-даа тоолдан тыптыры бо! Улуг, муңгаранчыг, чаржынчыг мелегей тоол! Хат чок болза, хаак бажы чүге шимчээр? Хая чок болза, каарган кая дүннээр? Бо тоол дээш хөй актыг баш барып тур, актыг хан төктүп, актыг хан Хемчиктин суун кызыдып тур! Бо тоолду төрүп, кызыдып тур! Бо тоолду төрүп

турарларны дөө хаан черинден кээп тудуп баспас болза, Хемчикке кижиге артпас! Халап бо!..

— Ай! Сээң, Силерниң кылган херээнер чүл? Чажырба!

— Айыткаайн, улуг-ла күзелдиним-биле айыткаар дээш кызып-кызып өлбейн келген күзел-чүткүлүм-даа бо. Мээң, бистиң шуптувустуң кылган херээвис: Хемчикте хаан хоойлузун онза-ла каржы-хагжагайы-биле үрөп турар ноян-дүжүметтерни шак ынчаар амдажытпас дээш чагыртпастаан бис. Бистиң үүлгеткен «херек ялавис» ол. Ол удурланыывысты хаанга чедирер дээн бис. Келдивис-ле. Ам бистиң баштарывыс силерде. Бүгү чуртувус, чонувус билир. Манап олурлар.

— Силерниң Хемчикте херек шиидери кандыг-кандыг дидин?

— Херектиң бажын куду кылдыр, дедир шиндер! Кылбаанын кылган кылыр. Ону ыяап-ла ынчалдыр «тос эрээни» тос өскертир хуулдур онаап, кезип, шылып, өрттедип тургаш, чыгап онаар. Ол хоржок болза шуут онаап бижээш, ат салдырар. Ол ак чүве кара болур...

— Оларга ооң ажыгы чүл ынчаш?

— О-о! Тергиин ажыктыг! Үнези улуг! Бирээде, меге шам кылган идегет ол дүжүметке улуг өртектиг «белек-хээли» сунар. Ийиде, ол херектиң мегечи херечизи улуг белек сунар. Үште, ук «херекти» шак ындыг карак-кызып албадап тургаш чогуур «херектээни» тып, илереткен дээш алдар-ат, дужаал-чинзе быжыгар. А ындыг болганда аңаа кымның актыг ханы, кара бажы кымга хамаан. Ону кым, кайын шынын тып, негеп алырыл? Чок. «Арыг кежик» ооңу болур.

— Ындыглар кымнарыл, билир сен бе?

— Бо чанынарда... Дөө-ле чер-чуртувуста суму дүжүметтери барык шупту, хөй-хөй! Мында силерде бажын сунуп келген «алданнар» каш-ла баш бис. Хөй-хөй баштар чок, доурак алдында аңар! Оларнын арын-нүүрүн, адын-бажын манчы хаан боду көрүп, холу-биле шаажылаан болза! Бети дээрге мында силер-даа көрбээн силер..

— Үүлгеткен херээнер менде бар. Ону чүү дээрил?

— Мен айыткадым анар. Саазында даңзы бир ангы. А хаан албатызы кара баштыг кижиге амызы бир ангы. А бистиң орандан силерге эккеп өргүп турар дүк албан: киш, дин, дилги, бөрү бир ангы дижик. А кижиге бажын бир-ле чинзе кадаан бардам, дүржөк, чазый, чашпаа дүжүметчигеш кезип турзун деп кайда айыткан?

— Ай, орта, чолук! Бо чанчын-сайытты чүге байысаай бээдин! — деп, амбын ноян Өлчей-Очур алгырган.

— Мм, о-о, бо! — дижип, хамык тыва дүжүметтер шиңнейни берген.

— Чаа-чаа! Билдине бээди ээ! — деп, чанчын-сайыт оң холун өрү көдүрбүшаан ынаар ыракче чангып бадыра барган.

Херектээн Самдаңны турар хөңнү чок олурда-ла сөлөп үндүрө берген.

Шап-манчы чапсары — селгүү...

* * *

Ол аразында бүгү-ле Хемчик дүжүметтери тускай үстүп алгаш, буу-хаа хурал кылганнар.

— Чүү-чүү болуп турар чүвөл бо?! Хамык кем-херекти кайнаар чая каай бээди? Көрүп, дыннап олур силер бе! — деп, Дошкун-Даа Базыр алгырган:

— А чоп ыытташпас олурар силер? Аастарынарже адан тепкен бе? Эриннеринерже энгин тепкен бе?

— Кым-на херек бүрүзүн чүгле эрээ, кымчы дөгөп; көксөп хөрөктөп: чышпыр тулган тургаш күүседир ийик? — деп, Дугар Үгөр-Даа удур айтырыг салып үнүп келген.

— Чанчын-сайыт байысаалганы көзүлдүр-ле чымчадып, ол херектээннерден чүнү-чүнү коптарып билип алыр деп олурарын көрдүнер бе?

— Ол-ол! Оларга өнедин сөс берип, бүгү Хемчик кырынче аар яла дүжүрерин белеткеп орган чүйүк! Шуут-ла херектенниң өчүүнге ханып, чөпсүнүп олур. Ол дээрге: бир-ле болза хаан черинче — Бээжинче кирип, ук херекти дыка аартадыр! Чок-ла болза, бо херек дээш ам-даа улуг хээли төлевирни Хемчиктен алыр деп олурган чүйүк!.. Чугаа чок!

— А бо амбын ноян Өлзей-Очур, бистиң Өөлөт-дарга Сагаанывыс база-ла ыыт чок дыннап олурар ужуру чүл?!

— Ам херек ужуру мындыг болур ужурлуг! Дыннаңар! Бистерни бо байысаалгада олуруштуруп турар болганда, анаа ыыт чок олуруп болбас! Оон-моон тура халып киржир; херектенни хап, шүүп тургаш ылап бурууну анаа хүлээдир! Тендезе, черле бажын ап шиңдер херек болганда, ол дораан чок кылырынга чедер херек! — деп, Дошкун-Даа Базыр шуут сүмелээн.

— Че! Бир-тээ ындыг болганда бистиң амбын нояны-выс болгаш Өөлөт-Дарга олар бистиң бо бүгү бодальвысты чанчын-сайытка шуут айытказын! — дижип дугурушканнар.

Бо-ла бодалдар чанчынга четкен-даа. Ук байысаалгага оон сонгаар улам кадыргап-шыңгырап, Хемчик дүжүметтериниң киржилгези диңмиреп, ёзулуг ханныг эрии-шаажы болуп эгелээн.

Ынчаарга Дажыманың эжи, «Оларның-шивишкини» дүжүмет, бо бүгүнү херектээннерге бүдүү чедиштир дыңнадып четтиге берген. Оларның өчүк бээри-даа чаңгыс аай, чаныш-сыныш чок, шуудунга кирип, хамык Хемчик дүжүметтериниң хоойлу билбес дерзини багы-биле чурт иштинге мындыг бак херек үнген! Бир-тээ ындыг болганда дүжүп бербес! Мындыг турда, хаан хоойлузу хоойлу-даа болбас, хаан хаан-даа болбас дээш шупту херектээннер бот-боттарын чүгле агарты өчүп дүүрээн-даа.

* * *

Ийи будунда дарган демир суккаш ооң муңгаштаажын мойнун ажыр эгиннеринде кедире чүктеткеш, ийи холун мурнунда дугуруп демирлээн херектээнни шериглер ажып каан өргээ эжиинге эккээрге аныак эр демирлиг холдары-биле эргинден даянгаш, аар демирлиг буттарын каңгырт кылдыр өгнүң иштинге эзир хонупкан дег чиик дүшкеш, ол-ла кашпагайы-биле дөрде чанчынче көрүндүр чазай олурупкан. Ол бүгү мерген шимчээшкinni өргээде олурган чанчын, ноян дүжүметтер хамаан чок, ону эккеп эптей олуртур дээн шериг дүжүметтер безин эскерер чай алынмайн ангадай берген турганнар.

— Чанчын-сайытка чоп сөгүрүп бараалгавайн-дыр сен, тариги?!— деп, Базыр Үгер-Даа коргуп, сүртээн шинчилиг алгыра каапкан.

Чанчындан эгелээш, шупту дүжүметтер серт кыннып, ол алгыже шиг кылдыр көрнүп меннээн.

— Бүрүн бектиг сек, хаан-бегче бараалгап чораанын каяа көргөн сен, диштиг тулуп?— деп, Дажыма көнгүс сертежок. харын ону кочулап шоодар хөөн-биле чоргаар харыылаан.

Ол оожум харыы ыя аразында болгулаан элдептиг кайгаашкын меннээшкinnerни чазарадып оожуктурупкан. Чанчын-сайыт ам кээп, оң холун көдүрүп, бүгү Улястайны оожуктурган ышкаш килең-биле хаваан дүйүпкен.

Ол шырай болза ону мурнай тыныш аннып үн үндүргөн Базырга дүжүпкени чазалдыр турупкан боолуг шериглернин Базырже сорбайган шырайларындан безин илден.

Дендии ыржымнаш кылынган. Ол аразында чанчын-сайыт Дажыманы «Танды, Саянның эң бедик ужар тас-эзири-даа

ылап эвесе моозу!» кылдыр карактарының ужу-биле тайзы аарак бүдүү ылавылап алган:

— Бо кижиниң демирин чүге ужулбайн эккелдиңер?— деп чаңчанган.

— Ындыг айтышкын болган ыйыын аңар!— деп, даштын бир дүжүмет эжик ажылдыр ыгылаш кылынган.

— Бо болза Хемчик эвес, а Улястай-дыр! Бисте ындыг көөргеттиниң турбас ужурлуг! Че, ындыг-даа болуп-тур ийин — дээш, чанчын-сайыт база дагын холу-биле бүгүдени оожуктургаш:— Таңды-Урианхайның Хемчиктин Даа кожуунунуң Биче-Ховалыгларның чаңгызы Дажыма силернин чаңгы чинзеңер кайыл?— деп, чанчын-сайыт пат-ла таныры кижини дег оожум-даа болза шуут чемелээн хөөннүг айтырган.

— Аа, ол-даа ондагай болган чүве аңар. Мен бодум ушту: октавадым. Бир улуг чугула албан-херек чугаалажыр дээш Хемчиктин Бээзи нояны бо Дугарнын өргээзинге бараалгап кире бээримге, шупту моң туткан сес кижини чүк-чүктен кээп мени моорадыр, чинзелиг бөргүмнү ушта шаап каапкан олчаан баш куруг... Харын-даа мында дириг эккелгени бо ийин.

— Алдан-дургуннун киржикчизин дээш бе? Азы чүл?

— Киржикчизин-даа, харын тергииндекчи, хартаачы, баштынчы-даа дээш канчалза-ла херек аартап болгу дег сөстөрүн менээ онаай бижип, менээ хөй чүүл эриин онаап, албадап адым бижидип дөгөргөн чүвейин. Ол өчүк, байысаалганы, онааган эриин-шүүлдени мында канчаар кээп кириген чүве ийик? Ол хевээр кирип келген болза, онааган херек, яла бөртен туржук, баш чок ийин.

— Ол бүгү херекти силер хүлээп ап, ат салып келген де?

— Чок. Кайын, канчап хүлээр ийик мен. Бистиң тыва кижилерде мындыг бир кээргенчиг кочу чугаа бар: «Хойну өзөп өлүрөр дээш ойтур каап алырга: «О-о! Мээн ээм менээ сылдыс көргүзөр дээн-дир! Экизин!» дээш дырбаш дивес өөрүп чыда-ла өзүн үстүрүптөр дижир. Мен хой дег мелегей эвес, хөйүнү көрүп көгээрээн, кашты көрүп кажараан амытан мен...

— А ынчаарга-ла «Алданнын» херээн эки билир болгаш киржикчизин ылап ышкаш чүл силер?

— Ийе, ылап билирлернин бирээзи мен. А ол «киржикчизин» деп сөстүн уржуун айыткадым. Ол менде чыпшыр хап каан таңма-дыр ийин.

— Чаа! Ылап билериңерни менээ эң допчу, тода өчүп

беринер анар. Бо бодуң дүжүметтерин-даа киржип олурлар. Мегелеп-ле болбас!

— Алдан дүргүн чүге тура халаан? Чылдагааны чүл? Чүгле допчулаайн анар. Хаанның чарлык-хоойлузунда кандыг дүжүмет, кандыг херек үүлгеткен херектээн кижини чүү эрии-биле (кымчы, шаагай, манзы дээн чижектиг тос эрии дижик) чеже кагар — онаар эргелигил? Айтып каан. А мында анаа чагыртпас туразы билир: сан, түң чок. Херектин агын, каразын ылап тодаратпас: шуут онаап каар ол-ла. А эн аар херек — бажын ам амызы-биле шийдер дээн-дир! Кандыг дүжүмет ону күүседирил? Хоойлуда бар. Мында ону тоовас! Кашкыя дүржок дүжүмет чыылгаш, ай-айы-биле ханныг согуушкун, өлүрүүшкүннү үүлгедип, булаап-хунаап, дойлап, самырааш тараар. Өршээл-келдерел дилээр чер чок! Че-че! Допчула дидинер. Ындыг хөй чыыш санаваайн. Чүгле чангыс аттыг-сураглыг 200 чылгы херээ дээш чүгле бажы барган — амызы-биле шийткен кижн үжен ажыг! Оларнын ат-чолун бис чон шупту билир бис. Оон коргуп дескеш, холга кирбейн, боттары амызынга четтингеннер база хөй — чон билир. А оларнын көргүзөр эрии-шаажызында — херектээн дээн кижинин холун-будун доңургаш, оора шаап каапкаш салыр, бир караан дешкеш салыр, өл инек кежинге ширилээш чыдыг хөөлбекке суп каар!

А албан, үндүрүг онаарда чөп, буруу чок көзүлдүр булаар! Ийи-ле чижек: бистин Хемчикке бир удаа улуг чут болган — муң-муң баш мал кырылгаш хөй-хөй аал, кодан-кажаа куруг калды. Ол өлүг сектернин үндүрүүн каш-каш чылдар иштинде чондан, арбан, сумузундан-даа негеп хавырып келди. Ооң соонда бистинге хөлчок өлүмнүг аарыг болган — чүс-чүс өреге куруг калды. Ол өлгеннер өрегелеринин чизе-данзызы саазында болганда, база-ла ол-ла...

Черле чоннуң кырынга бо-ла өртээл, чургаан, хүрээ-хииттин чээт-өргүлү дээш, бетин кыды бо ноят-дүжүмединин эрге-дужаалын улгаттырар дээш дүк, аң-өлүк, алгы-кеш, малды үзүк чок үндүрер, хавырар чорук дендээн! Ону хыналда чокка аажылап туруп бээрге, шуут удурланып үнген улустур бо...

— Че, көрдүнер бе?! Көңгүс мегеленип олурганын! — деп, Базыр алгырган:

— Бодунуң хамык яла херээн кайнаар чая каап олур? Амбын-ноян, Эренчин-Дондуп ноянывыс дыңнап олур силер! Чанчын-сайытка доп-дораан айытканар. Бо чүвениң хоралыг

аксын дуй шапсын!— деп, Дугар-Даа тура халыыр чыгы хереп келген.

— Мону үзе эриидеп тургаш шынын сөгледир херек. Чок болза чогуур шаажызын дораан онаазын!— дижиң, чир-шон дүжүп үнгөн.

— Арай оваарныңар! Орта!— дээш, чанчын-сайыт улам бедик олуруп, ийи ченин сывыртыңгаш, хөөргезин чыттап, оожургап алгаш, хамык дүжүметтерниң арнынче кезе көрүп:— Бо Дажыманың санап чугаалаан чүүлдеринде оода чангыс мегезин кымыңар менээ тудуп бээрил? Каям кымыл?!— деп шуут шыңгы негээн.

Сура! Ыржым... Изиг хөрлээ карара өшкен.

— Че! Чоондуңар, хемчиктер! Чүү-чүү деп алгырыштыңар!— деп, Өлзей-Очур боду арыг эстинип алгырган.

— Дажыма чангыны сес киж и мон-биле моорады шапканы шын бе? Меге бе?— деп, чанчын шуут Дугардан айтырган.

— Дайзын холга кирип келгенде... Ол... Ол... Бо-бо...— деп сөс диленген.

— Меге бе? Шын бе?— дидим!

— Ийе, ийе... Шын... Аа-а...— дээш тулган.

— Ол амызы-биле шииттирген болгаш, боттары амызынга четтинген кижилер шын бе? Мегелеп олур бе?!— деп, Эренчин-Дондуптан онаап айтырган.

— Ол база-ла шын чүвейн!...

— А «чүнү меге! Нүгүл!» деп кым алгырды?! Чүге хары угда шупту шоонайнып алгырыштыңар. Улуг херек чугаалажырда черле ындыг силер бе? Бо бижээчилер канчап бижирил? А хелемечи канчаарыл?

— Чаа, херектээн Дажыма, сени үзе кириптилер бе? Оон ыңай чугаалаар чүвең бар бе?— деп, чанчын айтырган.

— Аа бистиң Хемчик ийи кожууннуң хаан албатызы кара баштыг чонунуң муңгарап, муңчулуп турар карангызын дөгере чугаалап ханмас. Демги-ле хомудалында бир өжежир чүвези. Бай, улуг дужаалдыг «дээдилер» яды, кайгал эрлерге аьдын мундуруп, аргамчызын дергиледип, аксын чаглап, дөө ырактан (монголдан) хөй чылгыдан үзе сүрүп эккелиңер дээш айбылаар. Ол барып эккээрге, оозун көржүп, үлежиң-өкпележиң чокшур-даа. Ооң-биле, байыңлар. Адак соонда ол оорун херечилээш хээли алыр болгаш ол оорлаткан «эжин» эриидеп, шиитчир: торгуулун чижир бак, кара сагыштыңлар бар. Чангыс чижек: ондарларнын Сеңгин чангы бир чыраа аьт баштадыр элээн малды алгаш, хаан ко-

жуунга барып херечиледи. База-ла улуг ханныг, халаптыг херек садараан. Ооң херээн кылыр чыыш чыгып турда, кайгалдар ону тарады ойлаткаш бөлүглешкен. Оон хоридааш, ол Сенгинниң элээн малын үзе ойладып кээп **сөл** чиген. Ол көзүлдүр улуг ялалыг херек болбайн. А бо олурган ноян-дүжүметтер ол херекти биле тура-ла Сенгин **чан**-гыны агартып, ук херекти чөп, денге көрүп шиитпес болурга, бо ноянна-р-биле чөвүн чугаалажыр деп тургаш, оларның амбын шеринге билбейн хенертен таварышкаш, хөй кижини өлүрттү. А туттурганы бо — чөмдик, балыг сектер келгени бо. Бирээзи мен болдум. Оон ынай бо ноян-дүжүметтер боттары баштааш, бүгү чон-даа: «Хөмчиктин бээзи кожуунну моолдун зоркту хаан аймак кээп чагыра бээди?! Манчы хаанның албатызы эвес бис бе? Албан үндүрүг көвүдеди!» деп мону айтырар чүве ийин.

— А сен алданнарга кажан барып каттыштың? Киржик-чизи эвес мен деп чүнүл ол?

— Аа, шак бо айтырыгны силерге айыткаар аас-кежиктиг болдум! Энир чылын чайын бо олурган бүгү Хөмчикке чаагай деп алдаржаан Дошкун-Даа Улуг Чанлык Базыр ноян кыйгырткан: «Кел дээн эки, бар дээн багай» — өөрүп ырлап чөдө бээдим. Адар-Төш чайлаанда «эди эктин ашкан, малы бажын ашкан!», тайбың чаагай аныяк чараш агайынын чанында көдээлеп-хөлөстөп саадап олур-ла. Эжининиң эргинге бир айыс алгаш, өргээге кирип от адаанга черже сөгүрээш, «Амыр!» дээш ынаар кудуу олуруп алдым. Амырымга дынналыр хары-даа дыннавадым. Соруюлдуг даңзанынга таакпы тип алды. Туп-тура халааш кыскаш-биле от ап даңзанынга тудуп кыпсып бердим. Соодал дүжүмедин холу-биле имнээн соонда база соодал ийи дүжүмет кирип келди. «Бо биче-ховалыглар сумузунун чангызы Дажыманы үндүрүп хүлээш, өл тал-биле чүс каккаш кирип келиңер!» — деп бо-ла. «Ой өршээнер! Чүү болду! Чүнү үүлгедип кагдым?!» — деп, алгырып четтикпээнимде-ле, чоон мерге дег өл тал сал-барааже чүс ажыг-даа соктулар ышкаш. Бир моорааш, арай боорда туруп келдим. Тудуп кирип кээп, эжикке олурту идип кагдылар. Бүткүр бодум чалбыштыг отка супкан дег хып тур. «Мен чүнү кылып кагдым? Дириг олура херээм журун дыннап көрейн, ноян?!» — деп алгырдым. «Меңээ от алгаш, ол кыскаштын аксын чүге азадыр салдын? Ол болза, мээң-биле аас-дыл кылыр дээниң демдээ!» — деп бо-ла.

Ам ол кыскашты хүлүглүг холдарым-биле туткаш көрдүм. Оозу черле эргижирээн бичии-ле чедир хаалбас бертик...

«Ой! Өшээп көрүнер. Бо кыскажынар черле ындыг чүве дир! Бодунар-даа тудуп, салып көрүнер!»

«Охаай! Мени «кыскаш тудуп, шинчиле!» деп бе? Ам база бир чүстү немедип алыксадың бе, ыт!— деп алгырды... Ол душта экизи көргөн орун баарында ындыг чараш оюнну дөгере «көрүп-ханып» олурган агай ашаанче кылчаш кылынгаш, долдаш-далдаш үнө халыды. Эжикте ам-даа «ажыл» манаан соодалдары безин сестип чайлай дүшкеннер. «Чүү-даа болза ие кижиниң караанга чаржынчыг аарышкы өйүпкени илдең»...

Оон ыжык-будук, балыг аъттангаш эмчи ламалар, одучу ашактар дилеп, аалда уруум, кадайымдан чажыртынып чораш, Оргу-Шөлдүн Кара-Дагга чеде берген мен. Аңаа таныш-көрүш эш-өөрүмге ужуражып чугаалаштым-даа.

— Сен болза бажында чиңзелиг, бир бүдүп сумуну чагырып чоруур-дур сен. Кожуун, чызаан дүжүметтери-биле таныш. Бижик-үжүк, хоойлу-шаажыны холунга тудуп, караан-биле көргөн-даа; кижилер-биле дөмей: бажында карактыг, пагында салдыг эр-ле-дир сен.

— Биске чугаалап берип көрөм. Бо бистин тыва оранда: мында Хемчикте-даа чүү-чүү болуп турар чүвөл? Черле ынчаш: бо турган чырык хүн алдында, кара чер кырында кижиди амытан кырында бак халап дүшпээн бе? Тайбың бе?

— Чырык өртемчей кырынга кижиди эки чурттап болур бе? Бурган-дываажаң ораны; Эрлик-Ловун хаан ораны бар дижир болгай. Олары кайда чүвөл? Бис кайда бис?— дижиң, шынап-даа мени арай кочулай аарак шенеп-даа айтырып келгилээр.

— Охаай. «Алдан-дургун» ол ышкажыл?— деп, чанчын-сайыг ылавылаан.

— Ийе, бөгүнгү бистерниң чугаавыс-биле ол деп болур. Ынчаардагы чоннун билип турганы-биле алыр болза, актыг черге өлүрүндөн, аар, чөл буруу чок ханныг эриң шаажыдан ажык-биле ойталап, холга кирбейн бөлүглежиң туруп алган «актыг херектеннер» бис дижиң, чонга чугаалап, аргыжып турганнар чүве. Олар (ындыглар) «алдан»-даа эвсс — хөй: үш-дөрт чүс шаа. «Дургун» деп болбас. Бистинде «дургун» дээрге үүлгеткен херек ялазындан коргун дескеш, дуруг-хая үнүп, арга-шыргай кирип, чаштынып читкен кижини дургун дээр чүве.

— Ага, сен, Дажыма чаңгы, ол ойталааннарның бирээзи ышкажыл сен?

— Ийе! Мен силерге айыткап эгеледим, чанчын. Оларнын меңээ ижин-кара чок айтырыгларынга харыы берип, дуза дилээнинге чөпсүнүп, кээргээш дуза кадар деп оралдажып чорааш, кады туттурганым бо. Ойталап дезер херээм, шамым-даа чок. Мени согар, кагар дээрге, оон деспейн кактырып-даа чордум. Ам чаа чаңгыс таварылганы айыткадым анар.

— А бо кады туттуруп келгениң херектээннер «актыглар» ышкажыл?

— Оларнын ойталап, дескен, азы ол ойталаан чылдагаанын чугааладым. А үүлгеткен оор-уржук, кем-херээнден көргөн, билген чүвем чок. Ынчангаш олар меңээ бөгүнге чедир актыг.

— Көр-көр! Актыг де?!— дээш, Базыр Үгер-Даа алгырыпкан.

— Чаа! Охаай!— дээш, чанчын холун көдүргөш:— А силернии-биле болза, чүү хире чоон тал-биле чеже каккаш кирип кээрил? Ам чаа дыңнааныңарны бадыткаар силер бе?— деп, Хевей-Амбыс иштинде киленин чажырбайн кочубиле удур көрүп негээн.

А Дошкун-Даа аңаа хоочун курук аарыы кирип келгенин чык кылдыр миннип келгөш, бүдүн инек баары сыырыпкан аш бөрү ышкаш харлыгып, кузуп чадаан дег ыттап чадааш, Амбыска калбаш барып дүжүп сөгүрөөн.

Дажыма ол курлуушкунну көрүп олура хөлчөк делгем хүлүмзүрөөн. Чанчын-сайыт боду база ол мөргүүлдү көрүп олура, хүлүмзүрүүр часканын тырттынып, чазамыктай:

— Сен чүгө хүлүмзүрүп олур сен, Дажыма?.. — дээн.

— Аа, эпке хажагай болу бээди аңар!

— Дошкун-Даа хан көрүксеп, човуур, чаннып-чалбараан алгы-кышкы дыңнаксаанда, курлу бээр аарыын сактып келдим, ышкашыйн...

— Шынап-ла ындыг аарыг кижиге бе? Ону кым шинчилээнил?

— Чок. Кайын аарыг болур ийик! Бодунун дүржөк, кара туразында аажызы-биле хемдивөөн кижизиге чок. Олар ынчаар адап алганы ол-дур ийин. Дужаалында безин «Дошкун» деп сөс немешкенин көрүнер аңар!— деп, Дажыма ол айтырыгларны ажыглааш, шуут-ла чанаштап, сойгалап олурган.

— А Базыр амгы үеде Даа кожуунунуң танмазын туткан нояныңар бо чүвө бе?— деп, чанчын өнөдinin бүгү тыва дүжүметтерже хөмө айтырган:

— Чоок-чок аңар! База бир хөйге баажызы чок тывы-зыктың бирээзи ол!— деп, Дажыма далажып немээн.— Даа кожуннун ёзулуг таңмазын туткан Эренчин-Дондуп бо. Моолдан кээп олуруп турар. Боларны мында чон «Өөлет-дарга-даа дижир, Сагаан ноян-даа дээр бис. А бо Базыр Үгер-Даа мурнунда-ла ызыгуур угун салгап, ол эрге холгаар-лап үзе кирип чорууру ол, ону бо олурган бүгүдени чагырган амбын ноян-даа билир.

— Чаа, херек илден-дир — дээш, чанчын сайыт шапман-чы коңгазын дынгыннаткан. Чапсар...

* * *

Хевей-Амбыс бо-ла байысаалганы мынчалдыр оожум тайбың байдал-биле чорудуп олурарында бүдүү уткалар-ла бар: бир чүүлүндө баштайгы өчүктерден-не шуут-ла хаанның ат-алдар хоойлу шаажызынга шынап-ла чоннун сүзүк идегели кудулап кел чоруур. Ооң кол буруузу — барза-барза бо Улястайга шуут төлээ черинге дүжери чайлаш чогуун эскере берген.

Ооң кырындан, ылангыя Хемчик дүжүметтериниң ёзу-чурум, чагырга чок калчаа-самыны хамык чүвени үрээри чайлаш чок болуп келген. А ону чанчын-сайыт боду ээн салып алган. Харын-даа Танды-Урианхайның мыя чанында монголдуң Богда хааны бо-ла шарайин шажын-хүрээ-хиит лама, хуурак, кегээн кудукчузу-биле чооктан соруп кирип келген. А чогуу кыдаттың эвээш санныг садыг-бүүзе туткан садыгжылары чүгле ыя боттары үзүктелип тайбың ээн соруктулар апаргылаан. Ёзулуг кыдат дыл билир урианхай безин тывылбас.

А бо байысаалга чоруп турда, Хемчик дүжүметтери мөгү-деп тускай чыглы каап, харын бо байысаалганы оларның боттарыны-биле хан төп, улуг шимээн үндүрүп дерзиилээр сагыштыын амбын ноян Өлчей-Очурну дамчыштыр санал кирип келгенин өнөдөөн хүлээвейн, оларның боттарын сой-галап, коргудар хөөмейин көскүлөннеткен. Шак ындыг хөө-мейлерниң артында — чамдык киш, дүк, өлүк, хээли-белектер чыды кээп турганын хоочун бөрү эндевейн, кортуктарның бажынга чудуруун аартадып олурбайн канчаар ийик.

Ооң иштинден кинданда херектээннер аразынче салып кирип турар шивишкиннерниң медээзинде: «Бээжин кода-же ийи-үш төлээ кижиден аткарза! Ындыг кижилерни шаг-да-ла шапсыр турган! Кончуг-ла озал болдувус!» деп халак-

тап турганнар деп медээ Хевей-Амбысты база далаштырып турган.

Ол-ла каш хонук иштинде тыва дүжүметтер-биле үстүндөн чагырган хаан төлээзи кижиге болуп шуут арын көржүп чугаалашкаш, Тывадан мурнундан бээр кээп турган бижик-херекти элээн хандып номчуп танышкаш, Хевей-Амбыс бир-ле ооң эрге дужаалы, харысалгазын шуут холбашкан чүктешки аартап келгенин билинген:

«Бо Танды-Урианхай деп улус ол-ла кончуг бай-байлак чурту-биле, эрес чоргаар, харын-даа кандыг-даа бир янзы омак-сөөк, аажы-чаңы-биле, сөс-дылы-биле өске улустардан дудак чок берге угаан сарыылдыг улус-тур. А олар болза улуг Кыдат хаан күрүнүң эргезинде, ооң эжелел-чагыргазында чурт, чон ышкаш чүл. Мен, бо Улястайның чанчын-сайыт, ону холга тудуп, башкарып турар-дыр мен. А чүнү-чүнү кылып, канчаар башкарып турар мен?»

Херектээннер — «алдан-дургун» дээр кижилериниң хомудал-негелдези чоп кончуг чидиг, угаангыр, чаныш чок, дидим удузул! А мен хаанга кандыг медээ-түннел берип турар мен. Эки бе, багай бе? Мырынай тодаргай эвес! Бодум бо улус, бо чурт-биле таныш эвес ышкаш мен! Канчаарыл? Моон канчап менди арыг адырлып алыһын?!

«Ээ, чүү-даа болза, бо моюн кырында келгеннернин изин, шимээнин чидир дүрген-не «арылдырыпкаш» болур-дур! Дүрген, дүрген!» дээш дүүреп үнген.

Шынап-ла дараазында байысаалгада: Калбак, Соскупай, Узун-Белек, Агаржаа, Араажы ышкаш беш кайгалды хары угда кииртип келген.

Хевей-Амбыс ол-ла херектээннерни бети-ле дээрге бо сөөлгү Тес-Хемниң Самагалдайга амбын ноян черинге байысаан өчүк, байысаап-даа келген бижилгелерден номчуп таныжып алган, ынчангаш бодунуң айтырыгларын демгизи-биле дакпырлавайын, чаа-чаа чүүлдерни билип бодап олурган. Бо удаада олардан хамык чылгы, мал болгаш харын-даа эт-бараан оорлап, дээрбедеп турар дугайын колдадыр деп бодап алган.

— Чаа, херектээннер, алдан-дургуннун киржикчилери! Силерни бо байысаалга өргээзинде дөрт-бежи-биле чүге кирип келген деп бодай-дыр силер?— деп, чанчын айтырган.

— Мен хууда бодаарымга, бо харын шүүт чок. Кайы-кайывыска чүвениң дег херек ышкаш, черле ынчаш чаңгыс өг ишти дег бир бөлүк болгаш үүлгеткен-буруудаттырган херээ база чаңгыс ол болганда дөмей-ле чүве-дир аңар!—

деп, Агаржаа, кандыг-бир херектээн, ийи холу демир кижиг эвес, харын кандыг-бир мерген сүмечи болуп, чанчынга чөп-сүнүп чөпшээрешкен дег сула чугаалааш, мөгөш кылынган. Ол мөгөйиг база-ла чанчын тейлээн эвес, а чанчынны «сээн чөп» дээн чөпшээрел хевирлиг болганы илден.

— Арай-ла ындыг эвес. Херек бо хире кежээлеп турда, далашкан херек чок. Агаржаа бижээчи чүгө далажып олур. Бо болза байысаалга эвес. Силер-биле бир дем сүмележип, чүвениң шынын тывар дээн. Бир кижиг чазып, мегелеп херек будулдура берзе, бир эжи ону эдип-чазап шынын тодарадып, кым-на эн чөптүг болурун билип алырда эки. Сүмележир, чөвүн чугаалажыр деп чүве ол.

— Мындыг айтырыг бар. Силерниң араңарда, кым-на чүвениң чөп буруузун эки билир, шынын сөглөп чоруурул? Меңээ чугаалап берип көрүңерем, чээ — дээш, чанчын беш херектенче оожум көрүп манай берген.

— Бо шагда, ылангыя бистиң Хемчикте шынчы кижиг тывары дыка берге — деп, Калбак эктин кысқан.

— Че, чүгө, Калбак? Бүгү Хемчик диве! Бо Силерниң араңарда аан!

— Ийе-ийе! Тергиин эки билдим аңар, хаан төлээзи Хевей-Амбыс, чанчын-сайыдым! Ужурун айыткаайн! Хемчик депкен ужурум: бисти байысаап, аксывыс-өчүүвүс ап турар бо хайырааты ноят-дүжүметтеривис бисте чеже-даа бурган-чаяан хайырлаан шынчы ак-сеткил илередиң турда, чаңгызынга-даа бүзүрөвөс! Ону шуут каратып, кара доврак алдынга мөңгө хөөржүдүп турар! Ынчангаш кижилер бот-боттарынга бүзүрөшпөс болган. Меге хаваннап турар болган. Мону силер ханы билип, хаанывыска чедирерин мөгөйип дилээйн, чанчын агбайым! А бистиң аравыста чүвениң ак-кара, чөп-буруузун ханы билир кижиг Кара-Монгуш Дажыма чаңгы деп мен хууда шуут бүзүрээр мен. Ол харын чон — одак-суму баштап билир болгаш бистерни-даа ак орукче баштап чоруур. Өлүр-даа болза шынчы өлүр дээр. Бис шупту ындыг бис...

— Чаа кайы хире-дир? Калбак бодунуң бир баштынчызын тергиин мактап алды бе? — деп, чанчын шынап бүзүрөөн шырай-биле чанында дүжүметтеринден шоот-биле айтырган.

— Бо дөгере бир хепке шаптырган кара дайзыннар чүве! Болар-биле хаан хойлузунун негелдеси биле билиндир шаап тургаш чугаалашпач болса хоржок! Ол мегелеп олурган аксын, бажын манзы шаагай назар болур! — деп, Базыр биле

Дугар иелээ тура халыжып келген, Базыры мурнап алгырганы ол.

— Бистиң Калбак дыка шынын сөгледи. Оон артык чүнү айыткаар! Чанчын, мындаагылар, «бодунуң баштынчызын тергийн мактап, алды» деп, шуут бүдүү билнип айытты!— деп, Сорукпай демирлиг ийи холун көдүрүп чөпшээрешкен.

— Чаа, ол-даа ындыг-ла дийик харын. А мынчап кээрге, Хемчикте кижжи бүзүрээр кижжи чок деп билир мен бе?

— Чок! Ындыг эвес анар. Бир талазында Хемчиктин но-ял-дүжүметтери хоп-мегеге туттургаш, аар хем-херекке та-варышкан хамаатыларынга черле бүзүрөвөс! А меге шам кирип, херечи болуп, хээли бергеннерге биле тура-ла бү-зүрээрлер. Ийи талазында, чөптүг эвес херек кылырга, шуут удурлангаш шынын негээн алдан дургун бо-дур бис. Мону каш шагда көрүп келген, билип турар Хемчиктин чону дөө артывыста аал оранывыста манап олулар ол-дур — деп, Кал-бак улап каан...

— Каям, кара-бажын эмчизи Ян Мини бээр кирип кели-нер!— деп, чанчын дашкаар чугаалаан.

Удаваанда кирип келген: бүрүн ак хеви-биле. Ол ак халадынын кырында көстүп чоруур кылдыр алдын илчирбе-де бичии хоолуг бир-ле чараш бурганны мойнунда чалап ал-ган: оозу таптыг-ла төш калгааның кырында чоруур хөлчок чараш аныяк кыс кыдат эмчи кирип кээп, эжикте олурган бөш херектээниниң аразы-биле сугда балык дег шевергин шимчээшкин-биле өргээниң орун талазынче ушта чылбырт-каш, чанчын-сайытче көрүндүр тургаш, чүгле мойнун оожум донгайып бараалгаан. Чанчын дүжүлгезинге олура, ийи хо-лун хөрөк кырынга салып, бажын согайып харыылааш: кон-чуг чазык-ээлдек шырай-биле кыдат дылга ийи, үш сөс сөглээн.

Чараш эмчи оваадай алдындан ушта төктүп келген тер-гийн кара сай чажын дедир даай суйбап алгаш, бичии-ле эскертинер кыдат аян илдигер болза-даа хөлчок арыг тода кылдыр моолдап чугаалаан:

— Мен Бээжинден эгелээш, кыдат, моол элээн хоорай-ларга ажылдап келдим. А мындыг карак чаржынчыг багай — төң муухай деп сөстү ийи холу-биле карактарын дуглай ту-дупкаш, чугаалаан,— ис чер-ле көрбээн мен! Билген болзум-за, бо улусту барып көөрүнче черле ынавас ийик мен! Кан-чап өлбээн кижилер ыйнаан бо! Кайгамчык маадыр! Каш эрткен: сөөкке чедир ханы сорбулар. Оон куйлааш өске чер-ден барып чарлып турган, чоокта эриидеп турган ам-даа

экирбээн, харын-даа экиртип эмнээр аайжок куйлап, ханы-лап чоруур балыглар шупту кeргeп-кeмдээн кижилердe бардыр. Көстүп турган чүвени хөөредип мегелээр эвес!— дээш, ол хөлчөк чараш бүдүштүг даңгына, дариги дег кыстын арын-шырайындан — харын бүгү-лe чүлдү-чүрээндeн чанник-тыг тeнгeр кызаннаажы кыптыгып кээп, ол-ла олурган дү-жүмeттержe халый бeргeш, адыг-бөрү дeг үзeрлeксээн ыш-каш көрнүп кeлгeн.

Шак ындыг чаш оолдарын камгалап, хотпалаан пар, ар-зылаң ам коргунчуг кышкырар хире апарганын көргөш, чан-чын-сайыт ийи холун тейлээр чыгыгы көдүргөш, эмчини оожуктурган:

— Ян! Ян! Оожум-оожум. Дилэйн. Дыка-ла тодаргай апаады. Боларга ам манзы, шаагай херек чок ышкаш чүл?— деп өнөдийн тыва нояннараже көрүнгөн.

— Аа! Чүү дидир силер?!— дээш, эмчи ийи кулаан тут-тунгаш, херектээннер аразы-биле үнүл бар чыда тендирээш, Узун-Белектиң эктинден даянгаш үнө халаан. Ол херектээн-нер дөгере эмчиниң соонче демир холдарын көдүрүп тейлеп арткан.

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

ОЛ ДУГАЙЫН СООНДА

Үш көжегелиг, алды көргүзүгүг комедия

ҚИРЖИКЧИЛЕРИ

Алдын-оол }
Мөнгүн-оол } АРШ-тың дайынчылары
Хүлөр-оол }

А в а — Алдын-оолдун иези.

Қ а р а - к ы с }
К ө к - к ы с } Даараныкчылар

Х у н а ж ы к — Айт ажилчыны
Д е г е ж и к — Оон эжи.

БИРГИ КӨЖЕГЕ

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Бичи өрээл. Ханада шак. Чаңгыс орун. Чаңгыс стол. Ийи-үш хире сандай. Аяк-сава эвээш. Ава шайлап олура, аяан салып кааш, бичи болангаш.

А в а. Билдирииншкин кирип кагдым деп чүзүл бо оолдун? Шыны ол бе азы багай авазын баштактанып турары ол бе? Чоп таптыг ылавылавайн бардым. Дүрген кээр болза але, бо. (*Боданып олура.*) Ыяап-ла ынаар барып өөрөнгө херээ чүл? Оран дүвү ышкакжыл. Кызылда кижиги өөрөнгө чер чок бе? (*Бичи болангаш.*) Чок, ону ынаар салып болбас! Ол чок болза мен канчаар, хүнүн манаан — хүүрэн даянган кырган-чөнүк кижиги? (*База катап ыт чок шайлап олуруттар*).

Алдын-оол бастыг, Мөнгүн-оол горнуг, Хүлөр-оол шаң, барабанныг Кара-кыс, Көк-кыс-биле кады даштыгаа көстүп кээр. Үш оол хөгжүм херекселдерин ырладып чоруур, а кыстар ырлажып кел чыдар.

Дүүн кымга душчук сен?
Дүшке кирип хонду бе?
Ийе, ийе!
Ынчаарга-ла болган-дыр,
Ынакшылың келген-дир
Ийе, ийе!
Көвей оолга душчук бис,
Кайызын сен дүжөдүң?
Ой та, ой та!
Көөрүмгө, шупту-ла
Кады дойлуп туржуктар.
О-оо, таанда!

(*Каттыржыр*).

Алдын-оол. Чаа, дунмалар, дыка-ла тывызык-тыр силер. Ол дугайында четтирдивис. Ооң-биле кады, ам болза дайын-байлаа үези-дир бо. Ырлаары ам болзун. Бо бажың — авамның бажыңы-дыр, кирип моорланар!

Көк-кыс (*кайган*). Кай, бо аванарның бажыңы бе, эш Алдын-оол?

Алдын-оол. Ийе.

Көк-кыс. Бисти чүгө бээр эккелдинер, эш Алдын-оол?

Алдын-оол (*эктин кызып*). Орук аайы ынчап барды.

Кириңер. (*Кыстар буруп турар.*) Че, Кара-кыс, сен, баштавыт.

К а р а - к ы с. Хоржок мен, ыянчыг.

А л д ы н - о о л. Чоп ыядыр боор. Бо болза дайын-байлаа үези-дир, өске-башка кижилер эвес.

К ө к - к ы с. Хы, өске-башка кижилер эвес деп. Қажан-че-жен силерниң-биле төрел-дөргүл апаардывыс, эш Алдын-оол?

А л д ы н - о о л. Ыяап-ла төрел-дөргүл улус бажынардынга киржир эвес. Таныш болганда, киришпейн канчаар. Кириңер, чалап тур мен.

К ө к - к ы с (*баштактанып*). Канчап билир. «Кижиниң шокары иштинде» чүве дижик.

А л д ы н - о о л. Бо, көрүңер. (*Хөйлеңин сывыра тырта бээр.*) Мөңгүн-оол, шокар-дыр бе? (*Мөңгүн-оол ыыттавас, чүгле хүлүмзүргөш, өскээр көрнү бээр.*) Бо кандаай кижил, чүве айтырарга ыыттавас. Мээн иштим шокар-дыр бе, Хүлер, көрөм? (*Каттыржып турар*).

Х ү л е р - о о л (*шыжыгып*). Ийе, ийе, тарлан шокар. Көр ма! (*Хөйлеңин сывыра тыртып чоруй, соксап кааш*). Орта чугаа безин тыппас. (*Бажыңче базыптар*).

А в а дыңнай тыртып кааш, аян тургузуп кааш, үнер деп бар чыдар.

А л д ы н - о о л. Че, кириңер. (*Уругларны үзээлей бээр, олар «ыянчыг» дижип, ушта халышкаш, бажың артынче ажытталы бээр.*) Бээр кел, оол! (*Мөңгүн-оолдуң холундан алгаш, уругларның соонче далажыптар*).

А в а (*эжиин ажыткаш, кирип орган Хүлер-оолга үскүлөжиптер часкаш, белиңнеп*). Дүрт-чак! Дүрт-чак даадым. Оо! Хеймер оглум келген! Бээр эрт, Хүлер!

Х ү л е р - о о л (*шак кылдыр теп, ёзулааш*). Экии, кырган-авай.

А в а. Экии, экии. Бо шаң, кеңгирген дуу азыгже салып каг. Чоп чааскаан сен? Алдын-оол кайыл?

Х ү л е р - о о л. Амыраан сен, кырган-авай. Алдын-оол кадай тып алган. Даштын оозун эргеледип, чассыткан тур.

А в а (*серт кыннып, Хүлер-оолче кылчаш кылынгаш*). Чүүже? Кадай эккеп алган?! Кай, кадай кылыр уруг тып алган бе?

Х ү л е р - о о л. Ийе. Мырынай үш кыс эдерттип эккелди.

А в а (*алаңзып*). Поох, бо-даа оолду орта чугаазы чок. Кадай тып алган-даа дээр. Ийи-үш кыс эккеп алган-даа дээр. Ынча хөйнү чоор төлүл?

Х ү л е р - о о л. Та, кым билир ону. Бодундан айтыр даан.

А в а (*каттырып*). Бо-ла Хүлерни, тыппазы чок. Чоп бээр кирибизил оларын.

Хү л е р-о о л (*столга олурупкаш, шай кудуп иже бээр*). Ынашпас уруглар чорбадыва, ыядыр. Мынаар-ла хоюп-дезип халыштылар (*Бажың артынче холу-биле айтыр*).

А в а. Чүден ыядыр чоор?.. Адырам... үш кыс. Че, харын. Алдын-оол бирээзин бодунга-ла бодады ыйнаан. Бирээзин Мөңгүн-оолга таарыштырар дижик ирги бе? Азы сени бодажык ирги бе? Сээң-биле үележир-дир бе, оглум?

Хү л е р-о о л. Чок. Улуг кадайлар чорбадыва.

А в а (*кайган*). Кадайлар?! Сен ону канчап билдин? Харназынын айтырып турдун бе?

Хү л е р-о о л. Чок. Көстүп турган чүвени айтыргаш чоор.

А в а. Таан-даа кайын ам. (*Столга аяк-сава, агш-чел салып, чугаалаттынып турар*.) Кирип-ле кээрлер ыйнаан. Ам канчаар, көөр-ле бооп-тур бис ийин.

Алдын-оол биле Мөңгүн-оол база ийи кыс бажыңның бир ийинден көстүп келир.

А л д ы н-о о л. Чоп коргар силер? Дайын-байлаа үези-дир бо. Эрес-дидим болур херек. Кириңер, авамның солун чугаазын дыннаай силер.

К а р а-к ы с. Чүдээн аа. Өске бажыңче канчап...

К ө к-к ы с (*үзе кирер*). Чүдексинер чүү деп? Эргин кырында чүвүр азып кагбаан боор аа, эш Алдын-оол?

А л д ы н-о о л (*каттырбышаан*). Чок, чок. Ындыг деп чүве кайын турар.

Оларның чугаазын Хүлер-оол дыннай тыртып каар.

Хү л е р-о о л. Даштын келдилер. Бээр кый деп көрбес силер бе, кырган-авай.

А в а (*соңга караан ажа идипкеш*). Алдын-оол, оглум! Бээр кириңер! А-а хөй-хайын! Кириңер, кириңер, уругларым.

А л д ы н-о о л. Көрдүңер бе, авазы безин чалап турда, канчап кирбес боор. (*Эжикти ажыткаш, чалаар*.) Кириңер.

К ө к-к ы с (*Кара-кыска*). Че, сен коргар кижин болзунза, мен баштап берейн.

Кире бээр, өскелери эдериптер. Алдын-оол биле Мөңгүн-оол даштыгаа тура-ла, туш ырлады каапкаш, шүлүктөптер.

Часыг оглуң келдим-не,

Чааскаан эвес, өөрлүг мен, авай.

Ажы-төлүң хүлээп ал,

Ажың-чемиң делгеп сал, авай.

Каттырышышаан кирип келгеш, херекселдерин азыгга салып каар.

А в а (*Алдын-оолду эргеледин, бажын чыттан турар*). Аа богда, оглумну! Ол болбазыкпа харын. Ам-на эр болган-дыр сен. (*Мөңгүн-оол сандайга олурупкаш, шай кудун иже бээр.*) Солун чүве дыңнааш, дыка-ла өөрүп олур мен, оглум. Шын-дыр харын. Ам чеже чааскаан согуя берген чоруур. Улустун сен ышкаш оолдары шагда-ла өгленип-баштанып алган, ажы-төлдүг апарган, ада-иезин азырап олурар-дыр. Сээн олардан дорадаар чүн деп?

А л д ы н-о о л (*аайын тыппайн турар*). Бо чүнү чугаалап сраың ол, авай?! Өг-баш дугайы бодаар хире эвес, дайын-байлаа үези-дир бо.

А в а. Ча, билбээченневе! Менден чоп чажырап сен? (*Эжик аксында уругларны көрүп каар.*) По-ок! Мындыг болбазык мен бе: чугаамга эзирип каар. Бээр эртинер, кыстарым. Бо оолдарның кончуун але, кыстар бут кырында турда, эскербес. Туруңар, бо кыстар олурзуң, шай ишсин. (*Мөңгүн-оол биле Хүлер-оол орнун чайлап бээр. Уруглар сандайларга олуруптар.*) Бээр, бээр кыстарым! Столче олуруп, шайлап көрүңер (*эскерип каар.*) Бирээнер кайда барды, кыстарым? Чоп ийи силер? (*Кыстар аайын тыппайн, бот-боттарыңче көржүр*).

Х ү л е р-о о л (*дооралап, Алдын-оолга*). Бодуннун душ-туунну кайда кааптын? Ак-кысты аан?

А л д ы н-о о л (*кайгап*). Чүү Ак-кыс? (*Мөңгүн-оолги*). Ол чүү дээри ол бо кижиниң, оол?

М ө н г ү н-о о л (*эктин кыскаш*). Та, мен ындыг кижитанывас мен. (*Бичи бодангаш.*) Азы майор дунмазы Ак-кысты ынчаары ол бе?

Х ү л е р-о о л. Ол, ол!

А л д ы н-о о л (*Хүлер-оолга хорадап*). Орта ор! Ол дээр-ге ажы-төлдүг кижитанывас!

К ө к-к ы с. Үе-черге-ле болза, ажы-төлдүү хамаан бе.

Х ү л е р-о о л. Шын-дыр.

К а р а-к ы с (*туруп кээп, Көк-кыска*). Че, эжим, бис чоруулу.

М ө н г ү н-о о л (*халып барып, Кара-кысты олурту идер*). Ой-ой, Кара, ынчап баарга кайын боор. Хүлер-оолдун ойнап турары ол-дур. (*Алдын-оол баш сугар чер тыппайн турар, ава аңгадай бээр, Хүлер-оол ыңай-бээр баскылап, тадыгайндыр каттырып турар*).

А в а. По-ох, бо-даа Хүлерниң баштаа ындыг болбазыкпа. Мен база кайгай бердим.

А л д ы н-о о л (*каттырып, Хүлер-оолду оюн-баштак-биле*

кулаан шөйбөлөп). Кажан-чежен сен черле ылчының каар сен, аа?

Хүл ер-оол (каттырбышаан). Уё-уё! Ыдым эьдин чшир мен, ынчанмас мен.

А в а (оолдарга). Ам соксаңар, че! Бо кыстарым шай иш-син. (Кыстарга.) Аттарыңар кымнарыл, кыстарым?

К ө к-к ы с. Мээни — Көк-кыс.

К а р а-к ы с. Мени Кара-кыс дээр.

Хүл ер-оол. Демгизин Ак-кыс дээр, авай! (Алдын-оол-че көрүп каар).

А в а. По-ох, аттарының чаражын, боттарының чаражын! Мындыг кыстарга оолдар ынакшывайн-даа канчаар, мындыг кыстарны мен ышкаш кадайлар келин кылыксавайн-даа канчаар!

А л д ы н-о о л (кыстарга). Демин дидим але: авамның солун чугаазын дыннаар силер деп. Авам ындыг кадай боор, тоолдааш туруп аар.

А в а. По-ок! Бо-даа оолду! Чүнү тоолдаптым? Сени кадай алыр деп барган дээрге, өөрүп турарым ол ышкажыл. Аңаа өөрбейн, чүге өөрүүр мен?

А л д ы н-о о л (кайган). Кадай алыр деп барган?! Дайын-байлаа үези-дир бо. Ону кайыын тып алдың?

А в а. Чоп чажыраар ирги, але? Сенден өске оол болза, үшдөрт-даа ажы-төлдүг турбас бе? Ындыг аа, Мөңгүн?

М ө н г ү н-о о л. Ядараан, черле өөдежок кижн болбазыкпа.

А л д ы н-о о л (Мөңгүн-оолга). А бодуң, эжим?

М ө н г ү н-о о л (эктин кыскаш). Менде чүү боор. Мээн кадайым бар-ла болгай.

А л д ы н-о о л. Кайда?

А в а (дооралап). По-ок, бо-даа оолду, ону чоп сүрер сен, көстүп орган чүвени. Ойнап ораар кижн ышкажыл. Шынап кадайлыг болза, ынчап идээрге олурбас болдур ийин мон. Бо кыстар дыннап олурда, өлгүжеге чажыраар болдур эвеспе. Ам харын өгленип-баштаныңар. Баштай Алдын-оол эгелезин.

А л д ы н-о о л. Чугаалаар бетинде, боданып көрем, авай. Мен шериг албаны эрттирип турар кижн-дир мен, кадай азыраар харык чок. Дайын-байлаа үези-дир бо.

А в а. По-ок, бо-даа оолду! Шериг албаны деп алган. Кадайыңның холу-буду сынык бе? Сеңээ азырадыр бе? Ажылдаай-ла. Бодуң барып, кээп-ле тургай сен, хамаан бе. Ындыг аа, Мөңгүн?

Мөңгүн-оол. Ядараан, мээң-не бажыңым мында болса, шагда-ла өгленип апкан ажы-төлдүг олурар ийик мен.

Ава (*амыран*). Ол-дур көрбөспө...

Алдын-оол (*шыжыгып*). Адырам, авай, кым ынча диди: мени кадай алыр деп барган деп? Сен ону кайын тып алдын?

Ава. Кым боор (*айтып*) бо оглум-на. Хүлөр-оол.

Алдын-оол (*Хүлөр-оолче*). Сен бо кандаай үен-даян, уш-баш чок аас эдип турар кижиди сен, оол?

Хүлөр-оол. Бо кымнар-дыр? (*Кыстарже айтыр*).

Алдын-оол. Кайы?

Хүлөр-оол. Бо аан, бо олургулаан. (*База катап кыстарже эргилдир айтыр.*) Бо, бо. (*Куруг чер айтыр.*) Бо (*олурганнар каттыржыр*).

Алдын-оол. Кымнар деп чүңүл? Кыстар-ла-дыр.

Хүлөр-оол. Ол-дур, оларны чоп эккеп алган сен?

Ава (*үзе кирип*). По-ок, бо-даа оолдарны. Ам чоп алгыжа бердинер? Анаа чугаалашса.

Алдын-оол. Че-че, авай, ам соксап көр! Дөө кижилер олур ышкажыл, хей менээ шорулбайн, оларның-биле чугаалашсыңза, уругларын-биле.

Ава (*меңеп*). Ой, авай-авай! Авай-авай даадым. Мынчап баар болбазык мен бе, эзирик кижиде, эдереппе каар. Шынап-ла хөөкүй кыстарым чалгаарап олур эвес деппе. Ат-бажыңар кымнарыл, кыстарым?

Алдын-оол (*ийи холун хере тудуп*). Мынчап баар-ла болгай. Демин чаа айтырып алдын чоп.

Ава. По-ок, мени-даа! Кайда ажилдап турар силер дээрим ол-дур ийин. Кырып деп чүве мындыг кончуг-дур, угаан баларап калган. Кыривайн-даа канчаар, назы бараан куруяк. Бо Алдын-оол — мугур чээрби харлыг. Мону дөртөн харлымда божаан кижиди мен... Ох, көдек, ам база соора аскымнай бердим бе? Кайда силер, кыстарым?

Хүлөр-оол. Артистер-дир ийин, артистер, айлан-куш дег ыраажылар.

Ава. Черле харын ындыг боор: чараштары хөлчок. Артистерге чараш кижилер алыр чүве дээн.

Кара-кыс. Чок, чок, кадам. Хүлөр-оол мегелеп тур. Бистер даараныкчылар бис, хеп даараар мастерскаяда.

Ава. Аа! Черле харын ындыг боор: кеткен хевинернин аянын кончуг-дур, шевер холдар даараан болгай аан. Чүнү даарап турар силер, кыстарым?

К а р а - к ы с. Чүнү-даа даараар бис. Хөй кезинде-ле шериг чагы.

К ө к - к ы с. Чамдызын Кызыл Шеригге белекке чорудул турар, а бир чамдызын бистиң ревшериг ап турар. Бо оолдарның хеви-дир ийин.

А в а. Ындыг ыйнаан харын, чаа-чалбак үезинде. А бо солдар-биле кажан таныжып алганыңар ол?

А л д ы н - о о л. А богда, бо авамны! Ол улусту чоп байысаарың ол? Ужур-чурум билбес апарганың ол бе?

А в а. Айтырбайн канчаар? Өг-бүле тудары оюн деп бе?

А л д ы н - о о л (*шыжыгып*). Тьфу, мелегейни!

Х ү л е р - о о л (*дооралап*). Шагда, шагда. Кончуг кажар, мен безин билбээн-дир мен.

К а р а - к ы с. Ой, авай-авай, ол чүү дээри ол бо Хүлер-оолдуң?

М ө н г ү н - о о л (*шыңгыы*). Сен дыка хөлүн эрте бербе, оол.

Х ү л е р - о о л (*будулдуруп*). Ырлаары дээрге амыр төлдөр боор, артистер дег. Ырларының бирээзин ырладып ал, кырган-авай.

А в а. По-ок, бо-даа Хүлерниң сагынгырын. Ынчап көрүңер, кыстарым. Кырган кижиниң дилээ-дир (*Уруглар ыыт-ташпас, бот-боттарыңче көржүр*).

М ө н г ү н - о о л. Ядараан, кижини ядараар чүве ол бе? Чок чүве эвес, бадырыптыңар. Че, чүнү ырлаар силер, үдеп берейн (*Горнун сегирип алыр*).

К а р а - к ы с. Эпчогун аа.

Х ү л е р - о о л. Чоп кончуг үнээргедир силер?

К ө к - к ы с. Чиктиин бо оолдуң, дооралап-ла олурар. Эпчоксунгаш чоор бис, ырлаарда. Бээр тургуланар. «Үделгени» ырлап берээлиңер (*Уруглар кожа туруңтар. Хөгжүмчүлөр үдээр, а кыстар ырлажыр*).

Ырак черже поход кылып,
Ырап чоруп кагдым.
Ынак сарыым аржыыл чайып,
Үдеп туруп калды.

Аал ишти төрелдеримниң,
Адыгжы өөрүмнүң
Байыр-менди чедиргениң
Бараалгаттым, ынаам.

А в а. Адыр, адыр, уругларым. Кым кижн кайнаар чоруу барды? Чүү кижн үдеп туруп калды? Чоп аайын тыппадым.

А л д ы н-о о л. Аныяк оол чорупкан-дыр ийин. Дайын-байлаа үези-дир бо. А душтуу уруг аржыыл чайып, үдеп туруп калган-дыр ийин.

А в а. Кээргенчиглерин але күжүрлернин, үдежип алган.

А л д ы н-о о л. Мен өөренип чоруптар мен, а бо кыстар аржыыл чайып туруп каар.

А в а (*чөгенип*). Поо-хайт! Сен хөөкүй өөренип. Ам артын-да командир болур мен деп. Кижн хирелниг болбазыкпа. Ынчап тенивейн, мени дүрген өглөп каг, авай, де.

А л д ы н-о о л. Чок, ыяап-ла өөренип мен. Мен командир бооп шыдавас чүм канчап барган? Чүвс билбес, мелегей тене-к мен бе? Дайын-байлаа үези-дир бо.

А в а. Че, хей чүве чугаалава. Дөмсөй-ле чорутпас мен.

К а р а-к ы с. Чүге, кадам? Улус ол хамаан чок, фронт баар деп билдиришикин кирип турар-дыр. Дайылдажырынга бодаарга, өөрениринде чүү деп.

Х ү л е р-о о л (*дооралап*). Чүге дээрге, Алдын-оол душ-туктуг кижн-дир ийин. Өгленип алгаш, оозун кадарып, авазын азырап олурар ужурлуг.

А в а (*амырап*). Шын, шын, Хүлер. Ынчанмайн канчаар.

М ө н г ү н-о о л. Хүлер-оолдуу чөп. Үш-дөрт чылда өөренип чоруур кижн болза, хей-ле кижинин төлүн агайлап, төөредип тургаш чоорул.

А л д ы н-о о л (*Хүлер-оол биле Мөңгүн-оолга*). Силернин бо чүнерил?

К ө к-к ы с. Шынын чугаалап турар улус-тур. Өөренип чоруур деп турар кижн хей уруглар төөредип турган херээ чүл?

А л д ы н-о о л. Хы, көрдүн бе мону (*Кара-кыска*.) Сен чүү деп бодап ор сен, Кара-кыс?

К а р а-к ы с. Меңээ кандыг хамаан, өөренип-ле чоруур ыйнаан. Кыстар база өскээр булганы-ла бээр ыйнаан. Оол чангыс сен эвес сен.

А л д ы н-о о л. Ыы, чүүже? Өскээр булганы-ла бээр ыйнаан? Кым? Сен бе?

К а р а-к ы с. Ак-кыс (*Дооза каттыржы бээр*).

А в а. Че, ам болзуп, уругларым. Хей-ле маргыжып тургаш чоор бис.

К а р а-к ы с. Адырам, кадам. Алдын-оол чоп өөрөнмес ужурлуг кижил?

К ө к-к ы с. Кадайланыр хөңнү чок кижн-дир. Бот кижни мону өөредип чорутпайн, кымны чорударыл?

А в а (*бодунче айтып*). Мону канчаптарыл, кырган иезин. Аарза канчаар, өлзе канчаар? Оон ангыда чүге ыяп-ла ынаар өөрениксээрил? Ында чаа-дайын бооп турар-дыр. Улус өлүп-кырлып, аштап-суксап турар чер-дир. Аңаа кижжи канчап чурттаарыл? Мында өөренир чер чок бе?

К а р а - к ы с. Чаңгыс-ла оглунар бо бе, кадам?

А в а. Шупту беш божаан кижжи мен. Уругларым артпайн чораан, чаңгыс-ла артканы бо. Моон өске азырадыр, көдүр-түр чүвем чок.

К а р а - к ы с. Ындыг болза, силерниң оонар чөп-даа чүве эвеспе он.

А л д ы н - о о л. Дайын-байлаа үези-дир бо, Кара-кыс. Боду-ла будулуп чоруур кижини силер ону дам будулдурбаңар.

К ө к - к ы с. Төлдү азырадыр дээш, төрүп алыр чүве ыйнаан, эш Алдын-оол? Ажы-төлдүң хүлээлгези-даа ындыг.

А л д ы н - о о л. Ындыг-ла харын. Ынчалза-даа кижинин чонунуң мурнунга, чурттуң мурнунга хүлээлгези база турар ыйнаан? Өөренип алырымга, авамга багы чүү деп. Харын эки эвес чүве бе? Кара чаңгыс оглу офицер апарган (*холубиле көргүзүп*), быжтында селеме астыпкан, ээжээнде шпор баглапкан, чедип кээр. Ындыг але, авай?

А в а (*холун чаңгып*). Ча, анчыг кылынма! Селеме азынган командирни кижжи көрбөөн бе?

К а р а - к ы с. Алдын-оол офицер апарган базып турар болза, база солун-дур аа.

А в а. Че, ындыг-дыр, чоруксаар кижжи болзунза, чору. Ынчалза-даа баштай менээ карак болур келинден тып бер. Оон-биле туттунчуп, азыранчып олургай мен аан.

А л д ы н - о о л (*холун чаңгып*). Ам база-ла демги чугаазын эгеледи. Черле канчап барган кижжи боор сен, авай?

К ө к - к ы с (*аваже айыткаш*). Боларныы база чөп-ле чүведир. Кенни бар болза, шынап-ла кайын ажыраар.

А л д ы н - о о л. Херек чок чүве чугаалавайын көрөм, Көккыс. Дайын-байлаа үези-дир бо. Кадай-хөөгет тып турар чай чок.

М ө н г у н - о о л. Аай? Ындыг болза... адырам. (*Кыстарже айтыр.*) Боларның херээ чүү апаарды? (*Каттыржыр.*) Чүге бээр чалап эккелгенивис ол?

Даштын терге дагжай бээр. Үн: тр-р-р! Хунажык кире халып келгеш, эжик аксында турар.

Х ү л е р - о о л. Кадыг эрни, Хунаны, кайыын халдып келген чоор?

Хунажык (*харыылаvas*). Ка-кара-кыс, бээр ке-келем.
(*Үне бээр*).

Кара-кыс (*соондан үнүп келгеш*). Че, чүл? Чүге чор сен, Хунажык?

Хунажык. Дегежик айбылапты, силер чү-чүге мында кел-келдинер?

Кара-кыс (*кайган*). Па, канчап баар чүвөл?

Хунажык. Дегежик биле бис манап тур бис, Дегежик силерни ойладып эккел дидир. (*Кара-кыстың холундан тудуп алыр.*) Че, чоруул.

Кара-кыс. Барбас бис. Анчыг кылынма! (*Холун ушта соп алгаш, бажыңче кире бээр. Хунажык хол чаңгааш, чоруй баар*).

Ава (*Кара-кыска*). Ол чүү кижил, кызым?

Кара-кыс (*тулуксап*). Чок... Анаа-бир оол-дур ийин...

Көк-кыс. Бистиң-биле кады ажылдап турар оол-дур ийин.

Алдын-оол. Маңаа чүге чорааны ол?

Кара-кыс. Херек-ле бар болду ыйнаан (*Алдын-оол олче сезиктиг көөр*).

Мөнгүн-оол. Чугула херек ыйнаан, але?

Көк-кыс. Ынчанмайн канчаар ийик, эш Мөнгүн-оол.

Хүлөр-оол (*туруп кээр*). Чаа, ха-дунма, шак-даа барды. Мен-даа чоруптайн деп.

Мөнгүн-оол (*шакче көргөш*). Ядараан, шынап-ла чедип кээп-тир (*Кыстар «Бис база чоруулуңар» дижип, хөлзей бээр*).

Ава (*хөлзеп*). Ойт, уруглар, чоп электен чоруур деп бардыңар? Ам-даа бичии олуруңар! Оода чадаарда, шоолуг чуггалажып безин четтикпедивис. Мен ам эът дүлүп, мүн кылыптайн, чемненир силер.

Хүлөр-оол. Бис шериг улус-тур бис. Шериг чурумунга чагыртыр.

Ава. Шынап ындыг болбазыкпа. Чок болза, силер артып калыңар, уругларым.

Кара-кыс. Ажырбас, кадам. Бажынывыс ээн. Далажырывыс кончуг.

Алдын-оол. Че, авай, оларны тутпа. Ол база бажын-балгаттыг, ажыл-хожулдуг улус ышкажыл. Маңаа хондур-дүндүр турар эвес.

Ава (*сактып кээр*). Ойт, шынап, адыр, адыр! Оода база бир ыр-дан салып бээр силер бе? Ырыңарнын солуну, үнүңер-

ниң тааланчыы-даа магалыг чорду. Дыңнап-ла оруксаазы кээр.

М ө н г ү н - о о л. Ядараан, ыр бажы каткан эвес, ыяш бажы катты ыйнаан. Бир ырдан бадырыптаалы.

Х ү л е р - о о л. Че, дүргедээлинер. Шак барды.

А л д ы н - о о л. Дайын-байлаа үези-дир бо. «Мени үде, авай» деп ырны ырлажы кааптаалы. (*Хөгжүм үдээр, оолдар музыка херекселдерин эдиспишаан, кады ырлажыр*).

Чамбы-дипти шыпкан
Чаа дайын чоруп-тур,
дыңнап тур сен.

Эзээргекти сокчур

Ээлчег бисте келген-дир,
билип тур сен.

Мессилдешкеш, келийн,
Мени үде, авай!

Кызыл Шериг күштүг —
Кыргый шаап турар-дыр,
дыңнап тур сен.

Ынчалза-даа дайзын

Ырма сынмаан, күжү төнмээн,
билип тур сен.

Мессилдешкеш, келийн,
Мени үде, авай!

А в а. Чаа уругларым, четтирдим. Дыка-ла эки ырлажыр-дыр силер. Өөрүп, таалап магам хандым.

А л д ы н - о о л. Че, ол-дур, авай. Ам сагыжың ханган-дыр. Дыңнадың ыйнаан, ырның сөзүн. Дайын-байлаа үези-дир бо. Бир эвес фронт чоруур апарзымза, мени тутпас сен. (*Шупту байырлажып үнүп турар*).

А в а. Ча-ча, хей чүве чулчурба. (*Уруглар-биле байырлажып турар.*) Байырлыг! Кээп турар силер. Алдын-оол, адыр!
А л д ы н - о о л (*дедир ээлгеш*). Чүл, авай?

А в а (*шала оожум*). Бо уругларның кайызы кеним чүвөл?

А л д ы н - о о л (*алаңзый берген тургаш*). Кайызы-даа эвес. Ындыг-андыг чүве бодаар харык чок, өөренип чоруур деп тур мен ышкажыл. (*Үне халып чоруй баар*).

А в а (*бодунга*). «Кайызы-даа эвес»... Чок, ооң оозу меге. Чажырып тур. Көрүп турзун, сени черле өглеп каар мен. (*Боданып тура.*) Ол ийн кыстың кайызы-биле доннажып ту-

рар оол ирги. Че, кайызы-биле-даа болза хамаан бе. Дөмей-
ле чараш-чаагай, уран-шевер кыстар-дыр.

Көжеге хаар.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Ыяштарлыг эрик кыры. Ындында ыяштар аразын өттүр сайгылгаан чы-
рыы көстүп турар арыг. Ооң баарында сеп. Ооң кыдыында крыша, хери-
ми-даа чок бажыңнын чүгле бетки өрээли — кухнязы көстүп турар.
Ында чаңгыс стол, ийи-үш сандай, ханада полкаларда хөнек, шаажаннар,
демир-хумуд көстүп турар. Өрээлдин база бир ужууда база бир эжик.
Кара-кыс, Көк-кыс бажындан элээн ыракта ыяштар аразында чугаалажып
бадып орат.

К а р а - к ы с. Ат болдувус аа? Ол шериг оолдар ам бистен
кайып адырлыр.

К ө к - к ы с. Ат болур чүү боор. Оолдар кыстарга душпайн
чораан бе, кыстар оолдарга таварышпайн чораан бе.

К а р а - к ы с. Қанчаптар сен ынчаш?

К ө к - к ы с. Туттунганнай өлгүжеге туттунчур, ол-ла. Ам
дүүрээр. Эктинде погоннуг, ээжээрде шпорлуг, хаваанда сыл-
дыстыг, хайызында хөгжүмнүг оолдардан дээр оолдарны
кайып тывар.

К а р а - к ы с. Адырам, Ак-кыс деп чүү ындыг уруг тыпты
берди ол?

К ө к - к ы с. Чаа муңгарава, эш. Хүлер-оолдуң баштаан
билбес эвес сен.

К а р а - к ы с. Чок, чок, ында черле ужур бар ышкаш. Са-
гыжымда анчыын.

К ө к - к ы с. Мөңгүн-оол менээ база хөөн чок хире ийин.
Шоолуг чүве-даа ыттас. Ынак мен-даа дивес. Ынак сен
бе деп кижиден-даа айтырбас.

Х ү л е р - о о л (*кый дивишаан, маңнап келир*). Ой, уруг-
лар! Аңаа турунар! (*Олары доктаай бээр*).

К ө к - к ы с. Чүл, Хүлер? Чүге дедир келдин?

Х ү л е р - о о л. (*Көк-кыска*). Мөңгүн-оол сенээ мынча деп
чугаала дээрге келдим.

К ө к - к ы с (*сонуурган*). Чүү деп?

Х ү л е р - о о л. Сеңээ хөлчок ынак мен, көрүп каанымда,
дылым тырттылып каар дээр кижидир.

К ө к - к ы с (*өөрүп*). Шынап бе?

Х ү л е р - о о л. Ийе. Шынап. Кыры сынар, кызырак бажын-
га суг ижер мен.

К ө к - к ы с (*бичии бодаттынгаш*). Мен база ындыг мен
деп Мөңгүн-оолга чугаала, Хүлер. Даарта...

К а р а - к ы с (үзе кирип). А Хүлер... (Сцена артындан Алдын-оол кыйгырар:— Хүлер-оол, кайда бардың? — Хүлер-оол халып ыңай бооп чыдырда, Кара-кыс ченинден сегирип алыр.) Ой, адыр! Силерниң майорунар дунмазы Ак-кыс деп уруг бар ийик бе?

Хү л е р - о о л. Бар, бар. Хөлчок чараш уруг (Каттырып-каш, ушта соккаш, маңнаптар, Кара-кыс соора ап чыдып каар).

К а р а - к ы с. Чүү апаарды бо? (Муңгаргай.) Шынап-ла ындыг уруг бар болганы ол-дур, аа... Алдын-оолдун душтуу...

К ө к - к ы с (тоо бодавас). Кижн муңчулар чүве ол боор бе, эш Кара-кыс. Тооваза шорuzu-ла ыйнаан. Оол чангыс Алдын-оол эвес.

К а р а - к ы с. Сеңээ-ле ындыг белен-дир. Мен шынап-ла муңчула бердим. Ооң кадында бо Хунажык база салдыкпастааш туруп берген. Оода оон канчап чарлып аарыл?

Дегежик биле Хунажык ыяш аразындан үне халчып келир.

Д е г е ж и к. Аай?! Чүү деп че? (Уруглар меңнеп, кыш-кыржы каапкаш, кезек эгенип турар).

Х у н а ж ы к (шала келдир). Ча-ча-жыдын чаа-а-а-ла тудуптулар але. Би-би-бир эвес шү-шү-шүүгү-даа даргазы байысаар болза, ынчаар өчүп бербес ийин, болар. Ындыг аа, Кара? (Кара-кыс харыы бербес).

Д е г е ж и к. Солдаттар дугайын чугаалаштыңар, але Көк?

К ө к - к ы с (ажыныксап). Кымнарның-даа дугайын чугаалашса, силерге хамаан бе? Бо кандаай улус силер: даадыла кижн чугаазы кедеп дыңнаар? Шивишкиннер силер бе? Дүүн херим артындан үнгүлөп келдинер. Ам ыяш аразындан туруп келдиңер. Ынчап турарга ыядынчыг эвес чүве бе? (Хунажыкка.) Эш Хунажык, сээң-биле бистер чангыс бүдүрүлгө черинде ажылдап турар улус-тур бис. Бисче семеп турбайн, ол чүк дажыглаар тергелиг аьдынга өске кыстан сөөртүп турзунза.

Х у н а ж ы к (дидим эвес). Өске кысты чо-чоор мен?

К а р а - к ы с. Шынап-ла, Хунажык, ыянчыың кончуг-дур. Бо эжиңни база хай де. Чүү кижил бо мындыг?

Х у н а ж ы к. Чү-чүү кижил деп-деп чүнүл? Мээң эжим деп мын-мындаа-ла чугаал-адым чоп.

К ө к - к ы с (шыңгыы). Ажыл-хожуд кылбас, ада-незинге чудангы хөвээ дег азырадып олурад ашак-оолдарга кандыг

кыс ынакшыыр боор? Черле ынчаш, чүге-ле мында димзен-ген дилги дег, кеденгиирлеп турар кижил бо?

Дегежик (*дооралап*). Херек бүдүрүп алыр дээндө, кан-дыг-даа органы хереглээр болгай аан.

Көк-кыс. Херек бүдүрүп? Ол чүү ындыг херээңил?

Дегежик. Қай, мынчага билбээңиңер ол бе?

Көк-кыс. Чок.

Дегежик. А сен, Қара?

Кара-кыс (*хедер*). Мында Кара деп кижил чок.

Дегежик (*эктин кыскаш, Хунажыкка*). Көрүп тур сен бе, оол? Эргеледирге, база ажынар — элдеп аа?

Көк-кыс (*база-ла хедер*). Эргеледир сагыштыг кижил-геринер эргеледип чоруңар! А биске ораашпаңар, эш Деге-жик!

Хунажык (*Дегежикче*). Бисче көрүнмес-даа, хс-херек-чок уруглар-дыр деп, се-сенээ чугаалажык мен чөп.

Дегежик (*Хунажыкче*). Орта тур, эжим! (*Кыстарга*). Бо кижил силерге хөлчок ынакшып турар кижил-дир ийин, уруглар.

Хунажык. Бо-бо-боду ынчап, ы-ынакшып турар кижил-дир бо.

Көк-кыс. Силерге деп кымнарыл?

Дегежик (*Хунажыкка хедер*). Бо кандаай кижил сен?! (*Уругларга*.) Ийе, силер ийинге ынак кижил бо.

Хунажык. Бо-бодун, эжим?

Көк-кыс. Эзирик эвес силер ыйнаан, эш Дегежик?

Дегежик. Чок, элээр бис. Силерни бирээ бирээлеп үле-жил аар деп бодап тур бис. Ол-ла.

Кара-кыс. Хы, мойнуңарның чоону-даа бир-ле дулгу-дур, але.

Дегежик (*мойнун туттунгаш*). Чок, мойнум-даа чоон-наваан, харын-даа, дуруяа мойну дег, кылчыгыр моюң эве-йикпе бо.

Көк-кыс. Эът мойнуңар чооннаан эвес, а сеткилицер, тураңар улгатканы дээни ол-дур ийин.

Дегежик (*чөптеп*). Таанда ынчап барбанардан, уруг-лар. Мээң сеткилим-даа, мойнум-даа улгатпаан кижил мен.

Көк-кыс. Көстүп тур ышкакжыл. Баштай ажылга кирип, кижил мөзүңерни көргүскөш, ооң соонда кыстар сүрүп ту-руңар.

Дегежик (*чоргаар*). Хы, ажылды чоор мен? Акша-кө-пеек авам-ачамда бүрү-ле-дир ийин. Меңээ-даа, мээң када-

йымга-даа четчир. Бир эвес меңээ кадай болур кыс болза, чыргааны ол, ханага будун азып алгаш чыдар.

Көк-кыс. Ындыг кыстан тып ал, эш Дегежик! Бээр кылаштава. Сен Хунажык моон соңгаар бо эжиңни бээр эдертпе.

Хунажык. Чаң-чангыс чер-черде ажылдап турар бис деп турар. Ол хи-хиреде кижги кээрге, ой-ойладып туурар кан-кандаай уруглар си-силер?

Кара-кыс. Кээр-даа болза аян-топтуг кээр болгай аан, уен-даян чүве кылбайн. Оон ангыда, силерге хөңнүвүс чок деп мындаа-ла чугаалажык бис чоп.

Дегежик. Чок, соругдаан сорулгавыс чедип албааны-выста, силерни черле амыратпас бис. Солдаттарыңарның кудуруунга куу тостан баглааш, кулбуксудунтар бис!

Көк-кыс (*шыжыгып*). Қалчаарава! Чууй дажыптар мен!

Дегежик. Орнун ууп шыдаар болзунза, дажывыт, ма! (*Чаагын дөгээр*).

Кара-кыс. Солдаттар билип кагза, силерни хул-далган кылып кааптар.

Хунажык (*Дегежиктиң холундан сегирип алгаш*). Сок-сок-сокса, оол! Ынчап баар боор бе. Чө-чө-чөвүн чугаалажыр-ла болгай.

Көк-кыс. Силерниң-биле кандыг-даа ужур-чөп чугаалажыр хөңнүвүс чогул, чангыланар!

Дегежик. Ынчаарга кайын боор, Көк. Ам-даа бични хөөрежиилиңерден.

Кара-кыс. Орайтаан-дыр. Бо хоначалар бажыңы эвестир. Шынап-ла чангылаңар че.

Хунажык. Че-че, оол, боларның-биле ка-ка-каая ынчап турар, ча-чан-аалы.

Дегежик. Адыр, эжим (*Көк-кыска чедип келгеш*). Че, чүү деп бодай-дыр, сен, Көк?

Кара-кыс. Че, силер дугуржунар, мен удууйн деп (*бажыңче кирип чыдар*).

Дегежик (*оруун доза туруп*). Ой-ой, ынчаарга кайын боор. Кара!

Кара-кыс. Кара деп кижги мында чок.

Хунажык (*Дегежикти тырткылаар*). Че-че, оол, сок-сок-сазын.

Дегежик (*ооң холун идиптер*). Орта тур, эжим! Мен мында чугула айтырыг дугуржуп тур мен. (*Кыстарга.*) Даарта сад кирер силер бе? Шериг оюну болур дишти. Ону көөр силер бе?

К а р а - к ы с. Көрбейн.

Д е г е ж и к. А сен, Көк?

К ө к - к ы с. Мен чүгө чыдып каар кижип мен? Че, ол-дур, ам чангыланар. Байырлыг!

Д е г е ж и к. Чоп далажыр силер? *(Оруун доза туруптар)*.

К ө к - к ы с. Орук чайланар, эш Дегежик! *(Дегежикти ыңай тендирти идипкеиш, Кара-кыска.)* Че, кир! *(Бажыңче кире халыжа бергеиш, эжиин түкчүпкеиш, дыңнап турарлар)*.

Х у н а ж ы к. Ке-ке-кежээ уруглар, аа. Кижип дээп бол-бас, от-көс-ле!

Д е г е ж и к. Чаа, хупуразын! Бистен чайлап кай баарыл болар, чудаан чүвелер. Қожамыктай кааптаалы. Бээр тур.

Х у н а ж ы к. Ча-чаа, хо-хорадай бээрлер. Кө-коргар мен.

Д е г е ж и к. Ындыг кончуг өөдежок, кортук сен пийи. Бээр тур. *(Хунажыкты чанынче кожа тургузуп алгаш, ыр-лажыр):*

Кара сугнуу кадыргызы
Ос чок болза, каяа чаштыр?
Кара-кыс дег, опчок кыстар
Оолдар чокта, канчап чурттаар!

Аккан хемде кадыргылар
Хөөлбек сүрбейн, каяа чаштыр?
Көк-кыс ышкаш сыйбын кыстар
Ашак чокта, канчап чурттаар?

Д е г е ж и к *(кыйгырар)*. Дыңнадынар бе? Таптыг-дыр бе! Дөмей-ле бистен чайлаvas силер! Даарта болчаг үстүнер! *(Хары үнмес)*.

К а р а - к ы с. «Опчок кыстар», «сыйбын кыстар»... Чоп кончуг хоранныг оолдар боор. Чодазын сый харыылап-таалам.

К ө к - к ы с. Шынап-ла чыдыг хейлер боор *(иелээн кожа-мыктаар)*.

Дезиг оглаа Доралага
Кадыр берт-даа доктор болбас.
Тенек, чалгаа Дегежикке
Қалай кылдыр кым-даа барбас.

Кудуруу чок Кула-Дайны
Эки аът деп канчап мактаар.
Қуяк тыппаан Хунажыкты
Эрес эр деп кым-на адаар.

Көк-кыс. Дыңнадынар бе? Таптыг-дыр бе?

Хунажык (*эжинге*). Кө-көрдүн бе, бисти өл-өлүрүп каап-кааптылар.

Дегежик (*Хунажыкка*). Хей чүве чулчурба. (*Кыстар-га.*) Көк-кыс! Кара-кыс! Көгүшпенер! Дөмөй-ле бистен чай-лавас силер! (*Кыстар ыыттавас*).

Хунажык (*хорадан*). Сен бо кандаай кижин сен?! Ча-гар-ла чанар. Ыглай бээр уруун бар бе, ырыга бээр эминч бар бе, эшпидей?

Хунажык. То-тоовас уругларны ээр-ешкеш чоор. Бис-ле ту-турувуста, кыстар кай баар. Че, чанаал, эжим.

Дегежик. Амыр-дыр, болар! Даарта болчагга келбес болза болардан орта чарылбас мен! Көөр силер! Дегежикти амыр оол деп бодаваңар.

Дегежик биле Хунажык ажыт кирип чоруй баар. Уруглар каттыржып туруп каар.

Көжеге хаар.
(Улаңчылыг)

✱

Екатерина ТАНОВА

ШИРБИИЛИҢ ХОЛДАН САЛБА

(Төрелдерим төөгүзүндөн дамчып келген чугаа)

Өг-бүлө бүрүзүндө ооң угу-дөзүндөн салгал дамчып келген чугаалар-ла хөй. Ындыг чугаалар каттырынчыг-даа, кударанчыг-даа, өөредиглиг, кижизидилге уткалыг-даа болгулаар.

Бистин улустун ызыгуурундан дамчып келген бир чугааның ужур-утказын шоолуг херекке албайн, харын эскербейн-даа чораан мен. Ынчалза-даа өгге чаа ширбиил көстүп келгенде азы ширбиил дугайында кандыг-бир чугаа болу бергенде, кым-бир төрелдин кыжырымак чаңы-биле ыяап-ла «Ширбиилиң холдан салба» дей кааптарын бо-ла дыңнаар, аңаа өөренип калган, бодум безин ынча дей берген турар мен. Бир эвес салгал дамчып келген ындыг чугааның тыптып келген төөгүзүн коптарар болза, ооң тыптырынга салдар болган бүдүн-бүдүн болуушкуннар илчирбелендир улажып чоруй баргылаар.

Шаандакы ол ширбиилге дөмей эвес-даа бол, ажык-дузасы оон дудавас терезин ширбиил базаардан садып алгаш чоруп ора, база-ла төрелдерим кыжырымак чугаазын сактып келген мен. Бо удаада мээң бодалымны чүгле ол ширбиил дугайы эвес, ооң тыптып келген төөгүзү доюлдурупкан. Ону улуска база төөгүүр бодай бердим.

1919 чылдың казыргы-шуурганныг чазы Хемчикке дүвүрээзин-биле эгелээн. Хат-кавыскынныг-даа болза, бойдустан чайгаар эргилдези бодунуң эргезин ап, ооң-биле кады бүгүдени дүйметкен дүвүрээзин улустуң сеткилинге часкы хөөнүнү оттушкуну-биле демчээрежи берген. Кады-кожа аалдарнын улустарынын-даа, кайы-ырактан келген кижилернин-даа бүдүү хүлүрээн чугаа-домаа үймээн-не, үймээн. Та канчап үнүп келген үймээн, та кажан соксаар үймээн. Аалдарнын эр кижилери аныяк, кырганы чокка бир-ле черге бөлдүнүшкен, бижиредир хөөрөшкен, ок-боозун айтырышкан турар апарган. Дүвүрэнчиг-ле үе.

Дарган-оол орус садыгжыдан дөнеп кызырак-биле орнап алганы бырдаан боозун чүктээш, Чүгүрүк-Саралазын мунгаш, ала харда-ла аалдан арлы берген.

Актар, кызылдар деп улустуң кайыын, канчап тыптып келгенин, чүү дээш чаалажып турарын Хемчиктин араттары чаа-ла угаап биле берген. Ынчалза-даа ол дугайын ыткыр чугаалажып болбас. Байлар, азы эрге-дужаал туткан кижилер дыннап каар болза талаар дээрзин база билирлер. Аалдарнын шыдал-күш, угаан-сарыыл үезинде эр кижилеринин-даа, хып дээн чалыы оолдарнын-даа чугаазы — ок-боо, чүгүрүк аът. Ынчап чоруй оларнын чамдыызы Дарган-оолдун соо-биле арлы бергилээн. Кым кайнаар барганын айтырарга, аалдың арткан кижилери ойзу чугаалаар. Хан-Дээр, Самына сыннарынче аңнай бергилээн болур, азы Ары-Өвүр ажып, төрелдей бергилээни-даа бар. Дарган-оолдун авазы база-ла улуска: «Оглум Хан-Дээр сынынче аңнай берген деп каап олурар. Иштиг-сааттыг кеннинге база ынча дээр: «Хан-Дээрже аңнай берген киживис кажан келир ирги але, уруум. Слча-омак чок-даа болза, дүрген чанып келир болза але» дигилээр. А кенни Минчей ашаа оолдун кайнаар барганын билир-даа болза, Дарган-оолдун дилээн ёзуугаар, ооң аданезинге чугаалаваан болгаш, кунчуунуң чугаазына улажып, чүгле улуг тынгаш, «Харын аан» деп каар.

Чаа-ла чээрби хар ажып чоруур бол, алызындан угаан-сарыылдыг болгаш бодунуң талалакчыларын шын шилип

апкан Дарган-оолдуң хып дээн чалыы үези ооң күзел-со-руу-биле дүгжүп, хөөремик кижиниң чугаазы-биле, ооң Чү-гүрүк-Саралазының маңы бырдаан боонуң аткан огунуң ужукканы-биле эннежип турар үеде, ол кайын аалга орав ийик. Олаа кавыга ооң мурнунда дынналып көрбээн Ортун-Кара, Хенче-Кара, Кайгал-Тараачы суглар деп улустар ам Дарган-оолдуң бир баг кижилери апаргылаан. А ооң барык-ла кожа-хелбээзи болур аажок таныыры, олаага ат-алдар-лыг кижин өске талада барган. Хая артында ажыталып алган Дарган-оол ону дораан танып каан. Ооң сүүр бөргү-түн чиндези хүнге кылаңайнып, ланчыы боозун хөлдей ту-дуп алган орган. Дарган-оол олче кыжырымак алгырган:

— Эй, Сайгырыкчы, силер ында эки-ле саадап ор силер бе, сол-тайбың-на-дыр бе?

Кыжырымак амыр-мендиге харыы үр болбаан.

— Хы... Бо-ла чүвениң чыдып каар чүвези чок. Оода мону адырам — дээш, Сайгырыкчы шыгаап-шыгаап «тог» кылган. Ооң «менди солушкан» огу Дарган-оолдуң кулааның кыйыы-биле сыгырып эрткен. Оон хүнзедир-ле ок сыгырганы Дарган-оолдуң кулаанга дынналып, оң талакы кулаа соо-лаңайнып хүнзээп. Ол таварылганы Дарган-оол бир-ле дүне айы үнүп келген сааттыг кадайын көрүп каап чорааш, ада-иезинге бичи када хөөрей каапкан. Оон база-ла даң бажын-да арлы берген. Ол ам та кайда, канчап чор ирги, ок-боо аксынга таваржы бээр ийне дээш, ада-иезиниң-даа, аныяк кадайының-даа ал-ла сагыжы ында.

Ынчан Дарган-оолдуң ада-иезиниң аалы Кызыл-Тайга-ның Доора-Дагда кыштаанга турган. Ооң адазы Чортар ирей кыштаг оргулаажында бедик-ле чер бо дээнзиг, чавыт каза-нааның кырынче үне бергеш, бо-ла хараңып олургулаар. А ол казанак кырынче үнмейн-даа, ооң ажык эжиниң өттүр кайын тура бараанны хостуг харап болур. Ыя ол кожа чы-дар Хемчик унун дургаар баткан арыглар, алаактар ха-маанчок, дөө-ле оранчокта Адар-Төш, Хөндергей, Шами, Чыргакы, харын-даа Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайганың бизеңе-ринде эривес мөңгө чыдар менгилер безин карак чылчырык-талды кылаңайнып көстүп чыдар. Ол хамаанчок боо-монгу чүктээн, аъттыг кижилерниң бир-ле арга-арыг, азы даглар аразындан шапкылажып үнгеш, аткылажып-аткылажып, ол-бо чүкче тарай бээри безин тода көстүп келир. Аткалаш-кан улустуң ланчыы, чактыр бооларының ыжындан безин ылгап олурар.

Чортар ирей казанаандан дүжүп келгеш, хайгаарап көр-

тенин кады-кыраанынга аяр чугаалагылаар. Дарган-оолдун авазы Чортар-Кадай чүвени бүдүү билип орза-даа, оозун көргүзүксевес. Ол харын хыйланы аарак ирейни чемелегилээр:

— Че, че, ыңдыг сен ийин. Ынча талыгырда боо ыжын ылгап танып орар, сээң карактарың тос чүстүг дуран-биле дөмей чүве ыйнаап. Чоп бо баг-манчак көктээрде караам четпес деп хыйлангылаар ийик сен. Казанак кыры үнүп, калтагай хайгаарап олулар орнунга, даштын сери кырында шагда-ла белеткеп кааным туужуур-сиген бар. Кенинге ооң ширбиилден хап бербес сен бе. Хөөкүй улуг хырынныг хирезинде хүннүң-не ол ширтек-дөжөөн үндүрүп силгээн турар кижидир. Арыг-сили кончуг төлдүр ийин, идик-хевин-даа, паш-савазын-даа көөрге ана кылаңнаар чүве.

Ынча деп олурган хиреде, оглу дээш сагыжы саарзык орган не карааның чажын Чортарга көргүспейн бүдүү чола туткаш, тос-хуунчук дүвүндө арткан сүдүн үлгүүрдөн алгаш, жунда ак-көк кадак баглап каан чажыг чажар тос карактыг ыяш калгаан туткаш, дашкаар үнүптер. Ооң ам ында чүнү кылып турарын Чортар билер. Ам чаа Чортарнын чугаалааны боо ыжы көзүлгөн Шеми, Чыргакы уунче химиренип тейлевишаан, сүдүн чажып турар. Чаа төрөөн хоюнуң хураганы хырнын доптайтыр эеп алырга, ооң артыктап саан алганы шай агартып ижер дээн бичин сүдүн ол ам өргүп каапкан.

Дүвүрээзинниг хүннер төшчү чокка улажып турган. Доора-Дагда кыштагнын хары эрип, аал өдээ карарып, мээс чарыкта көк шымырара бээрге, Чортар сугнуң аалы шынааже көжүп баткаш, чазаанга хонуп алган. Ээлдек-чазык беккунчуунун ачызында дун уруун чараштыр божааш, чиигин биле дыңзып алган аныяк не Саглай шоваа карактарлыг, чаптанчы кончуг чылчайты каттырып чыдар апарган кызын адазынга дыка-ла көргүзүксээн. Ооң адазы Дарган-оол кажан, кайы чүктен хап кээр ирги дээн бодал-биле Саглай аал артында бедик хавакче кылаштап үнгөш, бо-ла харагылаар апарган. Дарган-оол ам-даа сураг. Ооң-биле кады дүвүрөңчиг чугаа-соот бир-ле дажыг хемнин чайыктаан суу дег кезек-кезек дүргектелдир шаалавышаан. Ында-мында орус садыгжыларнын делгирилери, кыдат садыгжыларнын бүүзелери хуюкталдыр өрттенгилеп калгылаан деп сураг дыңналып кээр. Анаа-ла орган актыг араатарнын өглерин-даа өрттеткилеп каапкан боор. Сеткил-сагышка черле оожургал чок. Уйгу үезинде безин улус карак шиммес. Дүнелерде Чортар боду-биле денге кырып бар чыдар Чортар-Шилгизин

ырак эвесте өртегге хондуруп, боду чактыр боозун тудуп алган, аал коданын долгандыр кылаштап хонгулаар. Бир-ле дүне кажаа доразындан ыравас ыды Эгер туткулай берген. Чортар өшкү кежи хөрөктээжин эгинге сал-ла үне халаан. Устүү аалдардан аъттыг кижини шаап олулары дыңнаган. Келзе-ле өрү кожазы Курбан.

— Дыңнадың бе, кожа, кызыл-орустарга дузалажып, ак срустар-биле аткылажып чоруп турар улустун аал-оранын өрттедиң, азыраан малын хунаап алыр дээш боо-монгу чүктээн хөй улус чоруп орад-дыр. Шеми, Чыргакы ол ынчаар чеже-даа өглерни өрттеткеннер-дир. Ам Хемчикти куду бадышканнар-дыр. Бистиң оолдарывыс ол кызыл-орустарнын талазында болгай. Дүрген булганмас болза хоржок болгандыр — деп, Курбан бижиредир сымыранган.

Аалда чангыс борбак эр хиндиктиг кижини Чортар ирей бүдүү дүвүрөп-ле үнгөн. Бодунун Чортар-Шилгизин, кадыкыраанынын көште мунар чааш безин, кенинин өнчүгө мунуп келгени дөрт майыгы ак калчан жула аьдын эзертеп белеткээш, өгден озалаашта чыраа аразынга баглап кааш, кажаада малын Хемчиктиң шыргай арыынче дүне-ле кири сүрүшкөн. Даң адары билек, аьтарын өг даштынга баглагылааш, улузун оттурган. Кадыкыраанынын аайы-биле бүдүү белеткенип алган Чортар-Кадай ижер-чиир аьш-чем, кедер идик-хеп суккан таалыңнарын аьттар чанынга аппаратлап кааш, оглунун өөнчө базылкан. Кенин база-ла шагда оттуң келген. Кавайда уруунун чөргөөн кургаглааш, эмзирип отган.

— Че, уруум, моон түр када чоруур апарган-дыр бис. Үениң кадыын көрбөс сен бе. Че, бурган авыралында кайын ажырап бис. Бо чаш чүвениң аксынын кежини бар ыйнаан. Кай, уруун бээр эккел, херектиг-херектиг чүвелерин алгылап ал — дээш, кавайлыг уруун алгаш, үнүпкөн.

Артынчактыг үш аьттыг кижини даң бажында хос өглерин каггаш, көжүп дескен кожаларынын соо-биле шимчеп үнүпкөн. Чортар ирей чактыр боозун чүктээш, ооргазынга тос сыптыг кош бижөөн азынгаш, мурнунда кавайлыг уруун кызыл таалымба калбак кур-биле кастай шарааш, үнгериң алган чоруп орган. Дескен улус хүнзедир арга ишти-биле чорааш, дүн дүшкелекте шыргай эзимге кээп доктаай бергеннер. Чортар чинге шеттер одургулааш, оларнын будуун аштап, баштарын бөле шарыгылааш, чадыр өпейти шаапкан. Кунчушукулар удуур, чыдар черин аайлай берген. Чортар боду одаг чанынга чоңаан дөжөнгөш, эзерин сыртангаш, ооргаллап чыдып алган. Эртен эрте оттуң келген улуска чаа хо-

нашка арай чиктии кончуг болган. Өдөктө мал-даа чиилешпес, арга куштары мыжырткайнып, сыйтылашканы, өртегдө аъттарның ында-хаая орангылааны дыңналыр. Эртең дезип көшкөн улус Чортар сугнуң одаанга чыгып келген. Оларның ам сагыш-човаашкыны аал-чуртта, ээн калган мал-магаында.

— Аал-чурт, мал-маган-даа канчаарыл аан. Ол чаа-даыйн деп кончуг чүвези канчап турар чүве ирги — деп, оглунга сагыш-човаан ие Чортар-Кадай чугаалаан.— Бо кеннивис чаш чүвези-биле түрээр-ле боор, сүттүг шай ишпеске эмиг сүдү кайын кээр. Ол чаш чүве аштай бээр ийне.

Кенни база улус-биле деңге туруп келген. Ол бодунуң силиг чаңчылы-биле дөженип, сыртанып хонган чүү-хөөзүн даштыгаа силгип турган. Ол чадыр дөзүндө чыткан ширбиилин алгаш, чадыр иштин ширбий берген. Эр улус ону эскербезе-даа, кадайлар дораан каттыржып үнген:

— Чортар-Кадай черле хөк ийин. Бо-ла кончуг, улус ушкан бөргүн алыр чай чок үеде, ол ширбиилин канчап утпаан дээр силер. Пажының туткуужун-даа кагбаан чадавас ийин бо — дишкеш, улам-на каттырышкан. Чортар-Кадай баштай аайын тыппайн ора, ам-на билип каан. Ол кеннинин чаа ширбиилин кагбайн ап алганын билип кааш, ону чаптап база каттыра берген. Ширбиил дугайында чугаа чоруп турарын Минчей ам-на билип кааш, эпчоксуна берген. Дүүн эртең дезип чоруп тура, далашкаш, чүнү-даа ап алыр аайын тыппайн, өгдөн үнүп чыда көөргө, чоокта чаа бээнин кылып берген ширбиили эргин кыйыында астына берген турган. Ону канчап ап алганын безин боду эскербээн. Ол ыядыксап, арны кыза бергеш, чадырже киргеш, хейде-ле удуп чыткан уруун чайгай берген. Кеннинин эпчоксуна бергенин Чортар ирей эскерип кааш, оозунга болчуп, улусче шынгы көргөш, чугаалаан:

— Чүгө каттыржып олуларынар ол. Ол база езу-сүзүк бооп чадавас, канчап билер силер. Чүве-даа ужур-ший бодап билбес болар. Угаанныг кижин кандыг-даа үеде хир-чамга базындырбас. Чадыр-бөдей-даа ишти арыг турар ужурлуг. Эки кижилер эртер оруун безин аштап, ширбиин чоруур. Ооң соо-биле чоруур улуска база орук ажык болур. Кеннимнин ширбиин ап алганы база уткалыг болду бе. Орукта шаптраазынның бок-хирни, ооң-биле кады бо үймээн-хөлзээн чаа-чалбактын хай-бачыдын ширбиин кааптарынын сүзүү-даа чадавас. Харын ширбиинин холдан салбайн чор, уруум. Чуртталгада хай-бачыт, хир-чут дээш чүү турбас дээр сен.

Шооңайнып каттыржып орган улус ам Чортар ирейиниң чугаазының утказын бодап, кезек када шимээни чиде берген.

Хемчик унунга кедереп турган ак казактарны үндүр сы-вырышкаш, чайның башкы ай төнүп турда, Дарган-оол суглар чанып келген. Дезип көшкөн аалдар хонаштарынга эеп келгеш, мал-маганын четчелеп, өг-одаан ээлей берген. Дүшкүүрлүг хүннер дугайында чугаа-соот үр-ле соксаваан. Ооң аразында «Ширбилиң холдан салба» деп домак база аалдан аалче тарап, нептерей берген. Улус бо-ла ону сактып келгеш, чаптап, каттыржыр апарган.

*

Саая ХЕЙМЕР-ООЛ

ШУУРГАН

Хунан ашак өөндөн үнүп кээп, дээрниң соонче көрүпкеш, дүвүрөп эгелээн: кара-кара булуттар сүвүр баштыг тайгаларда ылдыртына бергилээн болганнар. «Бо тайга мынчап барганда, хар-чамын төп, хадып, шуурганнап кээр-ле болгай. Өдекте келген чут-ла-дыр бо» — деп, иштинде химиренмишаан, ыт дижи дег шиш-шиш хаялар дистинишкен кырлаңны куду алзы кезек кайгап тура, өөнче кире берген.

— Э-э-да, хайыралыг тайгавыс хар-чамын төп кээр деп барган-дыр. Бо уруг хоюн чоп кончуг чидире берген дээр сен? — деп, хураган кежи эттеп орган кадайындан эвес, харын бодундан айтырыг салгаш, маны соруулдуг сөөскөн даңказын шоюлады сора берген.

Совхозтуң хойжузу Хунанның өдээ кара хаяларлыг дагының ээпектели берген ыжык эдээнде турган. Хоюг кара өдек ортузунда, хой кажазындан ырак эвесте, бажыңга чыпшыр тип каан ак өг бар. Бажың өгнү хат-шуурган кээр талазындан ыжыктап, камгалап турар угаазылыг. Кыштаанга чоокта чаа көжүп келген болгаш, бажының дерип, кышка белеткеп ам-даа четтикпээн. Кажаа дөрүндө сериде сиген опайтып каан. Ооң чанында эзер чок бора аът багда турган. Ашактың хеймер кызы (тос уругнуң кыс тооннуң чангыс чүвези ол) бо эртен хой кадарып чорупкан. «Аъдың мунуп ал, уруум» деп, ашак, кадай албадап чадааннар.

— Кадыр, даштыг черге аът мунуп чорбас мен — дээш, тоовайн барган.

Дозураштайның акылары өгленири өгленип, ажылдаары ажылдап, өөренири өөренип -- тос быдарап чоруй баргылаан, ынчангаш ада-иезиниң чанында чааскаан артканы ол. Ашактың уруу эрткен чазын школа дооскаш, өөренип чоруур кижин мен дээш, Кызылга чайлааш, дедир чедип келген. Бир-ле чүвөгө демдээм четпейин барды деп ачазыңга тайылбырлаан. «Та чүү адазы ындыг демдек четпес чүве бар чүве?— деп, ашак иштинде бодагылаан. Бо шагның өөренир дээн уругларының хөйү-ле кончуг чүве ыйнаан, оон башка уруум өөренири шыырак-ла кижин болгай. Школага даады мактадыр. Че, ам канчаар, амды чылын база шепеп көөр ыйнаан. А хупура, ачазының чаныңга хой-даа кадарып чорза кандыг деп? Школа дооскан аныяктарны хой-мал ажылыңче хаара тудар дугайында нам-чазактың доктаалы-даа бар болгай. Топтуг-томааның оолдар чок эвес, өглөп-даа алгай-ла бис...»

Өгнү силгипкен хаттың башкы тевин ашактың бодалдарын үзө кирипкен.

— Че, келгени ол-дур!— дээш, Хунан ашак тура халып келгенин безин билбээн.

— Ой, дадай, багай уруум ат болур эвеспе!— дээш, Караң эттеп орган алгызын кырынче шывадапкаш, ашаапче көргөн.

— Сээң урууң канчап баар чүвөл? Күрүнениң малы хатка кактыргаш, алдыртпайн чоруй барза берге-дир!— дээш, ашак негей тонун куржанып, дилги кежи бөргүн кеде берген.

Хаттың дараазында чалгы өгнү таварырга, дээвири кидистери өгбөнейинип, хана ыяштары човууртаан дег кыжырт кылынгылаан. Хунан ашак эзер, чүгенин алгаш дүвү-далаш үнө халаан. Аьдын эзертеп, аьттангыже чедип чордала, довурак-доозун, хар холуксаалыг дүвү өдекти хөмө шава берген. «Хатка удур хой айдадыр эвес, далашпас болза хоржок-тур» деп бодалы-биле хавак баарын куду челзип бадыпкан.

Хоюнга чедип кээрге, шынап-ла, чангыс черде бөлдүнчү берген хойларны Дозураштайы шимчедип чадаан турган. Хойлар баштарын хаттан чажырып, бот-боттарынче сыңмарлажы берген турганнар. Кыдында баргылааны ортузунче кириксеп, ол-бо бышкырып маңнагылааш, катап-ла бир хойга чыпшынып, бажын чажыра бээр.

Кандыг-ла бир хой хат уу-биле маңнапса, халап болганы ол! Чуглуп баткан көшке ышкаш, хамык хой ооң соондан шуужуптар, доктаадыр дээр ужур-даа чок.

— Хат эмнн эрттир дынзываанда, хойларывысты дөө хаяларже ыжыктай ай деп алыыл, уруум — деп, Хунан ашак хат өттүр Дозураштайынче алгырган.— Сен соондан ай де, мен адаандан дозайн.

Ынчаар бичелеп чылза-чылза, хойну хаяларже чыгап алганнар.

— Ам ажырбас, уруум, сен чана бер. Аштап, суксай-даа бердиң ыйнаан. Хаттыг ажык черлеп чорбайн, кырлаң баары-биле ыжыкталып чоруур сен. Шуурган соксай бээрге, хоювусту чедире бээр мен.

Дозураштайы ажытталып чоргуже чедир соондан көрүп тура, аьдындан дүжүп алган. «Бо шуурган дүн дүшпээнде соксай бээр болза» деп бодалы-биле хүннү дилегзинген. Калчаараан бөрү дег улаан харлыг, довурактыг дүвү өттүр чүү көстүр боор.

Ам канчаар, ашак ооргазын хатка дөгээш, аьдынын дынын баскаш, баскактанып олурупкаш, улуг-хойнундан даңза-хавын, одун уштуп эккелген. Хат дээрге, чалчык кижидег, бичии када соксаш кылынгаш, катап база оон-даа каржы, улам калчаалыг сыыгайнып кээр.

Хунан ашак үе-үе болгаш-ла, хойларынче хая көрнүп каап, ийи караан шийип алган таакпылап орган...

Оон бээр ам үш хире чыл эрте берген. Бир-ле дугаар поездиге олурупкаш, Москва кайы сен дээш, халдып барчораанын ол сактып келген. Улус ажыл-агыйының чеднишкиннериниң бүгү эвилел делгелгезинче эки көргүзүглери дээш, халас путевканы совхоз баштаар чери аңаа шаңнааны ол.

«Дыл билбес деп чүве таан кончуг, дүлей кижиде дөмей-ле. Совхозтуң улуг инженериде Мижит-оол (честем оглу болбас ийикпе) мээң-биле кады чорбаан болза, чүгле ийи караам кылаңнаар кижиде мен ыйнаан. Кончуг ядараан кулугур! Көөргеттинериде ол чүве ыйнаан. Боду шыдавас хирезинде мени ыдалаар болбас ийикпе. «Бир-ле хүн сонга кайгап алган, ол черниң оргу-дескизин, оьт-сигенни, арга-ыяжын магадап, бедик дагларлыг, менгилерлиг Мөнгүн-Тайгам сактып ор мен де. Элээн болза-ла, Мижит-оглум бир шил арага тудуп алган кирип келди.

— Даай, буруудатпа, аал-чуртуң сактып, сагыжын саймаарап орап боорунга, мону эккелдим. Мынчаар ырады чер

чораан эвес сен, сээң ооң чөп болгай — дээш, дунмам кудуп бээрге, шынап-ла кылдыр бодап келгеш, жиптим.

«Чон — чоорган» дижир болгай, мындыг дунмам-биле кады чоруур кижн кайып тоор мен деп бодап кээримге, Улуг-Борам мунупкан, сыннарым кырында хоюм кадарып чораан ышкаш болдум.

— Че, даай, чеже сонгаже кайгаар сен. Хоюг-хоюг, узун-узун кылдыр бадырып орам. Орук узак болгай.

Кандыг эвес деп, хөрээм ажыдып алгаш, шенеп көрдүм, ам-даа ажырбас хире.

— Ол-ла болгай! Адыр, купевис шала дунааргай-дыр, эжикти ажыдып каайн — деп, кижим мындыг.

Аныяамда, аът мунгаш чорупканымда, сыгыртып, хөөмей-леп, каргыраалап чорааш, орукту кызырып алыр кижн болгай мен. Ам кээп, кырып келген назынымда, аныяктар аразынга концерт-көрүлдеге киржир сен дээч, бо даргалар мени амыратпастан болбас ийикпе.

Ычнин када караам шийип алгаш ораарымга, демир-орук сонгазын өттүр шуушкап ыяш-даштыг, орду-дески черлер эвес, ыйгыл-ыйгыл сыннар тепкен Ак-Адыр бажы, тарбаган чайр Кара-Ховум көстүп келди. Сыгыртыр дээримге, диштер чок болгаш, хөөмейим бадырыптым. Демир-оруктуң чайгаары, «тук-тук, тук-тук» дигилээн даажы аңаа улажып, улам хөөп киир үдеп турган ышкаш болду...

— Ам-даа даайың шыдаар-дыр бе, оол?— депкеш, көрүп кээримге, өрээл ишти шупту кижн, эжиктеп бакылап алганнары-даа бар. Хуралда дег адыш часкап, «ам-даа, ам-даа» дижип (ол хирезин билиптер болдур мен ийин), мени көгүткен турлар.

Тенек кулугур! Ооң эжикти өжегээр ажыдып каанын ам кээп билдим. Ол хүнден эгелээш, бистиң «купе» дээр өрээли-вистен улус ыравастан. Кандыг кижн келбес дээр. Таакпылаар чердиве дезип, өрээлден үнүп чоруптарымга безин, соомдан сүрүп чедип кээрлер. Чүнү эккелбес дээр силер: яблоко, конфет, чигир-боорзак дээш.

Мижит-оолче кончуттунарымга:

— Даайым ачызында амырап-ла чор мен!— дээш, каттырар кончуг язы.

Ол куурумчунуң «ачызында» Москвага чедир хөөмейлеп четтим.

Ынчап чорааш Москвага чеде бээривиске, «Россия» дээр аалчылар бажынынга чыттырып каан. Хупура, чалым-хая ана аңаа дөмейлежир чүве кайда боор! Долгандыр кылаш-

таары безин берге амытан чорбадыва. Бо кижн ооң кайнаар, канчалдыр кирер эжиин тып деп! Мижит-оглумнуң соондан кайганып кылаштап тур мен.

— Че, тос дугаар каътка иелээ бир өрээлге чыдар-дыр бис, даай — диди.

«Кызылга беш дугаар каътче үнери безин берге чүве чоржук, канчап тоску каътче үнер чоор, чүге бирги каътка ап албас согур боор бо?» — деп, иштимде химиренип, чемоданым сөөртүп алган базып ор мен. Чада-чуда-даа чок, элээн каш эжиктерлиг, шулгуй ханага кылаштап келдивис. Ында чемодан, сумка туткулаан улустар тур. Борта база демдегледир чүве эвеспе деп бодажык мен. Бир эжик ажыттынган дег болза-ла, ханазы шупту көрүнчүк бичежек өрээлче улус шуужуп кире берди. Бис база оларны эдериптивис. Олулар стол-сандай-даа чок, шупту бут кырында бис. Кандаай өрээл боор деп кайгап турумда, демги эжик ында-ла хагдынып калды. «Хиг-хаг» дээн соонда, бистерни алгаш өрү үнүп каанын билип кагдым.

— Лифт деп чүве бо-дур, даай — деп, Мижит-оол менээ тайылбырлады.

Тос дугаар каъттан коргуп турганым, харын оон-даа өрү ап алыр чүвени деп кенен сеткил башка кирди. «Мындыг тудазы чок шулгуй эжикти канчап ажыдар чүвөл?» кылдыр бодап турумда, доктаай берген соонда, сүлде бо, боду ажытына берди.

Үнген улус соондан чемоданым алгаш дап берип чыдырымда, Мижит-оол алгыра берди:

... Ойт, бисти эвес, чаа-ла беш дугаар каът ышкажыл.

— Беш дугаар каът деп канчап билдин? — деп айтырдым.

— Бо эжик үстүнде саннар каш дугаар каътта барганын айтып турар, көр даан.

Шынап-ла, көөрүмге, беш деп сан чырып тур. Кезек кижн үнген соонда, эжик база катап хагдына берди. Топтап тура-рымга, беш сан өшкен соонда алды хып келди, ооң соонда — чеди. Орта база доктаадывыс, бир кижн үне берди. Бо кандыг аайлыг, кымның каяа үнерин билир амытан боор деп элдепсинип тур мен.

Тос дугаар каътка баргаш, бисти үндүрүптү. Ында ам кижн арткан эвес, эжикти хаап кагбас болза, кайыын боор дээш, хая көрнүп кээримге, боду хагдына берди. Дириг амытан дег, ындыг-даа чүве көрбээн мен! Кирип келген өрээли-бисте чүү чок дээр: телевизор, телефондан эгелээш, идик-хеп аштаар щетка...

Сонгадан харапкаш, дедир ойда дүшкен-дир мен. Кремль-ди, Кызыл шөлдү, ооң бетинде чараш дуганны киж и уруг-ларының номнарында чуруктардан-на көөр боор, бистиң соң-гавыстан бо бүгү ындыг чараш көстүр боор деп черле бода-ваан мен!»...

Хунан ашак чаагай сактыышкынарга алыскаш, хат-шуурганны безин кезек када уттупкан. Соруп орган даңза-зы безин өжүп калган. Аъдын көөрге, хат уунче хокпалдайын дөгөп алган, буттарын солуп каап турар болган. «Хөөкүй амытан шылап турар-дыр» деп бодангаш, хая баарында ыжыктай бөкперлежи берген хойларынче каш-даа катап хая көргөн.

Хат дээрге улувушаан, соксаар дээр демдек-даа чок.

«...Чэ-э, эртенінде бисти автобус-биле делгелгеге чедир-ди. Көргөн, дыннааныңны бижип, демдеглек ап чоруур сен деп, эш-өөрүм үдеп тура, чагыг берген чүве болгай. Үжүк шыяр харык кайда боор, кайгаарынга өйлөшкен-дир мен. Ону киж и чугаалаары берге! Делгелгени ол-ла кезип чо-рааш, хаваннар тудуп турар черге чеде бердивис. Карак бо, ындыг хаван черле көрүп көрбээн киж и мен! Бедии дээрге мээң бора аъдым хире дээр болза, черле хөөрем чок. Улуг, чаагай, семизин канчаар! Бир хаван ында белин угбайн, өндее берген орап болчук.

Киж и амытанның кылып билбес чүвези чок дээрзинге делгелгени кезип чоруп тура улам бүзүредим. «А бо бүгүге сен, багай кадарчы ашак, кандыг хамаарылгалыг сен?— деп, бодумдан айтырып эгеледим.— Хой кадарарындан ангы, би-лир чүвең бар эвес, а-а? Бо айтырыгга харыыны делгелгеден база тыптым. Бир черге баарывыска, хой дүгүн болбаазы-радыр машиналарны болгаш дүктен кылган яңзы-бүрү идик-хеп, пөс-таавы аймаан делгээн болду. Мен база ол дүктүн, эъттиң чартык-чамдыын бүдүржүп турар киж и-дир мен деп чоргаарландым. Мени оон-даа эки ажилдазын дээш бээр чо-руткан ужурлуун делгелге кымдан-даа артык тода угаазы-дып берди. Ол хүн карак-даа шылаан, бут-даа турупкан ча-нып келдивис...»

Хүн ажып бар чыдары илдең апарган. Хунан ашак туруп кээп, аъдын чедип алгаш, хоюн ол-бо талазындан дозуп, хая-ларже улам чыгай ай деггилээн. Хат дээрге киж ини ужур ша-вар чыгыы. Өпейлеп-өпейлеп кедереп кээрге, тыныш безин бачымнай бээр.

Хунан улуг даш баарынга ыжыкталдыр олуруп алгаш, таакпызын база катап кыпсып алган.

«...Ынчан он сес харлыг, күдер, шыырак-даа эр апарган мен. Кожа аалдарның оолдары эш-өөрүм-биле хүрешкеш, даады шүглүр турдум.

— Оглувус эр болган-дыр. Өглөп-баштаар үези келди — деп, авам-ачам хойтпаан хайындырып ижип алганда, чугаалажы бээр апарган.

Оларның ол чугаазы меңээ солун, кижиргенчиг-даа болза, чоокку үеде боттаны бээрнге бүзүревес турдум. Ооң кадында сонуургап, көрүксей бээр Чечек деп уруум база бар апарган. Авам-ачамга ол уругнуң дугайын чугаалаар дээш, мынчаар-ла диттип чадааным ол-дур.

Ол чайын авам биле ачам Тоолайлыг ажып, аалдап чорааш келгеннер. Мени эдертип аар дээрге, ынаваан мен: аалда мал-маганны, бызаа-хөнээни кым карактаар боор, дунмаларым база чаш. Дөрт хире хонганда, аалдап алган чүвези-даа чок, омак-хөглүү хөлчок чедип келдилер.

Күскээр апарганда, иштик чердиве — Кызыл-Шанчыг ужунче көжүп кире бердивис. Чоок-кавының аалдары дүгүн салган, ширтээн сыраан, чевин эшкен — ажыл-иш бачым, хөглүү-даа хөлчок. Бир өг дүк салыр, кидис кылыр деп барганда, аңаа барып дузалажыры — кижип бүрүзүнүн хүндүлүг хүлээлгези турган чүве ийин.

— Шыырак кижип ол өгнүң дүгүн какчып, дүргээн өйжүп бер, оглум — дээш, авам мени хүннүң-не бир аалче чорудуптар.

Дүк салыр деп барган өг орта ыяк белеткенир: арагдарызын дигер, аыш-чемин белеткээр, дузалажып келген аалчылар суксавазын дээш, изиг, соок шайны хөнөк-хөнээ-биле чанын орта делгээр. Дүктү хоюглаарда, довурак-доозундан арыглаарда, шары кежи хөм кырынга салгаш, кезек кижип долгандыр олурупкаш, тал савааштар-биле улдап эгелээр чүве-ле болгай. Бо ажылды колдуунда аңыктарга дагзыр. Оларны удуртуп башкарар, хей-аът киирер, ажылдын шынарын хынаар бир улуг кижип албан турар.

Күстүң аяс дээринде хүннүң караа шонуп эгелей бээри билек, хем ол чарыында хүрең-кызыл даг баарында өгнүң дүгүн какчып чеде бирдим. Меңээ дужааштыр Чечек олурупту. Кылаң кара бажының дүгүн ийи чара өрээш, көк өнүг шыва тонунуң кырындан эктин ажыр салып бадырыпкан. кырлаң думчуктуг, кызыл чаактарлыг Чечектен аңгы долгандыр кым-даа чок ышкаш меңээ сагындырды.

Сарыг-Карак (ооң чогуум ады Сандык деп кижип, карактары шилдегер, сарыг боорга, улус ынчаар шолалай берген)

шоодайдан чуңгактыг, бот-боттарынче тутчу берген, хирлиг, өдөк чыттыг хой дүгүн ужулгаш, бистин мурнувуста алгыже тө октаптарга, чайгы шыкта чаагай чыттыг, чараш чечектер-биле дөмей кылдыр уткуп алчык мен. Мээң кезе кайгап ора-рымны эскерип кааш, Чечек куду көрнүп, чаактары улам кызып келди.

— Че, оолдарым, хап ораалыңар!— дээн, Сарыг-Карак-тын командазын безин эрттириптер часкан болдум.

Савааштарым көдүргеш, чуңгактыг хирлиг дүктү, сагыш ханып, олуй-солуй хап-ла эгеледим. Өй-өйде Чечек-биле карактарывыс уткужуп кээр, эът-кеш чымырт кынныр.

— Эмин эрттир чашканнава, Хунан!— дээн Сарыг-Карак-тын үнүн дыңнадым.

Шынап-ла, көөрүмге, саваашты дүктен хоора согарда, чедир сывыра тыртпайн олар болдум. Частырым дораан эттим. Мени дээш, хейде-ле, Чечектин ыяды бергенин база эскерип кагдым. Чечекти сөөлгү катап көргеним ол. Сөөлүндө дыңнаарымга, Хемчик чурттуг бир оолга берипкен дээр чоржук.

Авам-ачам суг арага-дары чыып, аъш-чем белеткеп, бир өгнү дерип эгелээнин көргеш, мээң кудамга белеткенип турарын билип кагдым. Чоок-кавыда төрелдеривис, чанывыста аалдар шуптузу дузалажып эгелээн. Ам канчаар, Чечекти сүрүп, дилеп маңнавадым-даа, ол шагда кижини ада-иезинин аайындан эртер эвес.

Бир-ле эртен ачам «кудаларны арт кырынга уткуп алыр чүве» деп, Чыраа-Боразын мөңгүн эзер-чүген-биле дерээн тур.

— Сен аъдың база эзертеп ал, оглум — диди.

Чайын чаа өөрөткеним, бо чылын хунаннаан, кара-хүрөң аъдымны, девиржип турда-ла, эзертеп алдым. Дүъш четпээнде арт кырынга үнүп келдивис. Ачам аъдындан дүшкеш, аъш-чемин ол-бо чашкаш, таакпылап олуруп алды.

— Өглүг-баштыг чурттаар хире өзүп келген эр-дир сен. Ачаң сөзүн дыңнап, аваң чагыын утпайн чор — дээш, ачам эптиг-эптиг олуруп алды.— Бөгүн кудаларывыс кеннивистин чедирип кээр болган улус чүве. Оларны борта уткуп аар бис. Келген улус-биле чазык-чаагай мендилежип, эптиг-эвилең чугаалажыр сен, оглум. Улуун хүндүлээр, бичезин чагыыр деп чүве бар. Эмин эрттир пөрүк чорба, эрин ашкан хем дег болба...

Ачам ынчап чагыг-сөзүн берип орда, арттын аар ийинден коштуг-комнуг аъттар мунган кезек кижиге көстүп келди. Келзе-ле, ачамның «кудалары» ол болган. Мээң таныыр кижим-даа чок. Улуг улус мендилешкен, даңза солушкан турлар. Бир үш уруг олардан ангы турганын эскерип кагдым. «Боларның кайызы-ла мээң кадайым болур чүве ирги?» деп, бүдүү сонуургап көрдүм. Мөгүдеп, ыядыксап турзумза-даа, уругларны топтап көөрүнчө ол бодал мени албадапты. Ийи уруг мени ажы-биле сонуургап кайгаан турлар. Чоон кара чаштыг, кызыл чаактарлыг, төгерик арынныг, хүрөң чычышы шыва тошнуг уруг бажын донгайтыпкан, карактары черде барган, ийи холуш хүлүй тутуп алган тур.

Ам бо кады-кырааным, уругларымның иези Каранны бир дугаар көргеним ол болбазыкпа. Оон бээр-ле эки чурттап, күрүнениң херээн күүседип, чонга багай эвес бараан бооп чор бис...»

Ырак эвесте ыт ээре бергени дыңналган. Хунан ашактын Улуг-Боразы бажын көдүрүп кээп, кулактарын сүвүрертип, ол-бо харангылаан. Ашак арнында өөрүшкүлүг хүлүмзүрүүн чажырып шыдаваан: ооң Казар деп ыды ээзинге дузалажып чедип келгени ол-дур. Казар мында келгенде, кады-кырааны база ырак эвесте деп бил. Ол дуза кончуг өйүндө келген, чүгө диге хүн ашкан, караңгылап эгелээн.

Хат-шуурган калчааравышаан хевээр. Мындыг боранныг, хаттыг дүнелерде бөрү кончуг айыылдыг. Ашактын Казары чанында олурда, ооң сагыжы даамай. Удаткан чок казыра дег, бедик сынныг, кара ыт ашактын холундан чылгай каап-каш, «тып алдым, мында-дырлар» дээнзиг, ийи-үш улаштыр ээрипкеш, кожайып олуруп алган. Элээн болганда, ыдынын соондан Караң көстүп келген.

— Кандыг кончуг хат боор! Кижиге шуут кылаштатпас. Бо ыт эвес болза, мен силерни кайын тывар мен — дээш, негсй тонда ораап алган чүү-хөөзүн ашааның баарыңга салып каан.— Изиг шай, бичини чиир чем эккелдим.

Негсй тонну иелээ шугландыр эжингеш, чемнени бергенер.

— Дүн дүжүп олурда, чедип келгениңер эки болду — деп, ашактын кадайыңга, ыдыңга өөрүп четтиргениң илереткен сөстери ыңдыг болган.

Бөлдүнчү берген хоюн хаяже улам чыгай ай деп, дескинип кааш, ыжык дажының баарыңга олуруп алганнар.

— Урууң эки чеде берди бе?

— Ийе. Бо хат соксавас болза канчаар бис?

— Ам канчаар, маңаа мынчап хонар апаар бис. Бо хойну бо хатта моон шимчедир болза, ат болганывыс ол. Қандыг-чүү-даа болза шуурганны маңаа эрттирер. Негей тон эштипкен бис-даа кайын тоор бис. Улуг-Борам ат болуп тур боор бо, харын.

— Бо-даа ашакты! Ээн өгде чаңгыс уруум коргуп, девидеп ор боор дээриниң орнунга, азыг-диштиг, арылыг дүктүг адыгуузун амытан — бора аъдым ат болду деп чүзү дээр силер?.. Шынап, бо бора аътты биске кым бержик?

Херээжен кижиниң угааны кыска дээрзи шып-даа чүве эвеспе? Қанчап уттулканың ол? Улуг-Бора дээрге, ачамның фронтуга белекке берген чылгызындан кырган дээш холуттуруп чыдып калган калчан шилги безиниң кулунуң кулуну болбазыйыкпе.

О-о, шынап, ындыг ийикпе мон!

Оларнын бодалдары Ада-чурттуң улуг дайынының чылдарында фронтуга бээр дээш Мөңгүн-Тайга чонунуң белек тыып турган хүннеринде баргылаан. Ынчан Хунан биле Қараң улуг оглу Бөрзекти кавайлапкан, чайгап турганнар.

Бир-ле хүн ачазы кожуун төвү кирип чорааш, кежээликтей чанып келген.

— Даарта даң бажында чылгывысты бөле шаап эккел, оглум. Фронтуга белекке бээр бис.

— Шуптузун бе, ачай?

— Ынчанмайн канчаар. Мурнун былаашкан хамык чоннуң бир дугаарынга кирер ужурлуг бис.

Эртенинде бир аскыр өөрү чылгызын ийи адалышкы сүрүп алгаш, кожуун төвүнче чорупканнар. Даартазында кулунуң калчан шилги кырган безинге ушкажып алгаш, чедип келгеннер. Авам бисти көрүп кааш, ыгламзырап, шүжүңейни бержик.

— Адаан-өжээн негээн совет чон, арбан-сууру-биле ханныг дайынче аъттанып, амы-тынындан харам чок чарлып турда, кижн ыглаар чүве ол боор бе?— дээш, ачам өөнче базып кире берди.

Бемниң эзер-чонаан сойгаш, шыкка өртеп кагдым. Эртенинде мени Қараң дыка дүвүрөп оттуруп тур:

— Туруп барып көрем. Ам та чүү болур?

Өгден үнүп кээримге, шыкта өртеп каан бемниң чанында, Ак-Майык менче көрүп алган, кудуруун шырбанып тур. Дүн карангызын ажыглап чана маңнап келген согур-дур.

Ачам сургакчылап чорааш, аалдарга хона бээрге безин, чеже-даа катап чадаглаткан аът боор. Ачам база чанымга кылаштап келди.

— Бо кончуг чаныган амытанны аппарып дужаап бээр деп база бир ажыл тывылган-дыр. Бөгүн аалдар кезип, белек чыылдазын хынаар дээн кижиге болгай мен.

— Мен дужаап бериптейн, ачай — дидим.

— Хөөөкүй, чанып келген амытан өдөөнгө турза кандыг чүвөл?— деп, авам бистиң чанывыста чедип келген. Ак-Майыңга болчу берди.

Ачам ону дыңнаар дээр ужур-даа чок:

— Барып тудуп эккел!— дээш, менче сыдым аргамчызын сунду.

Чон ынчан, шынап-ла, бодунуң мал-маганын харам чокка-ла фронтуга берип турган. Ийи-чаңгыс кижилерниң идегетсиг чоруу база илерээн.

Бир дүне ачам мени оттуруп тур:

— Соруг кедээр бис. Боон ап ал — деп мындыг.

Өгден үнүп кээримге, ай чаа үнүп келген, аяс дүне. Айтырыг-даа салбайн, ачам соондан базып ор мен. Хову аксы кызааны эрткеш, ховунуң иштин өрү-даа үнмейн, мээс талада хаялар, даштар аразы-биле базыптывыс. Бир хая баарыңга ачам доктаагаш, «олур, такпылаалы» деп имнеди.

— Чүү болган, ачай?— деп, сүрээдексеп айтырдым.

— Бурунгу хүн кожуун төвүнден кыйгырткаш, белек чыылдазын сонгузу хүнге чедир доозар диди. Бистиң арбандан ийи кижиге аъттарын дужааваан-дыр: бирээзи Дүржок-Лама, өскези — Чыдыг-оол. Дүржок-Ламаның аалыңга баарымга, боду-даа чок, аъттары-даа чок. Кадайы аннап чоруткан диди. Мен бодаарымга, ол аңнаваан, аъттарын харамнангаш, оларын чажырып, мында бир черде бузуп чоруп турар. Хүндүс ону кижиге тыва албас: хая-даш аразы ажыт черде аъттарын чажырып хүнзеп турар. Дүне аъттарын сьттарып, суггарып ажык чердиге үнер апаар. Ынчангаш ону борта тудуп алып сорулга-биле сени бээр эдертип эккелдим.

— Бооларны чүге ап алдывыс?

— Сен Дүржок-Ламаны билбес эвес сен, бодунуң хөрөңгизи дээнде, боо-моңгу арнырыңдан кортпас ол. Бир эвес ынчап барза, харылаар апаар бис.

Ачам сөстөрүн дыңнааш, эът-кежим соолаш деп, боомну хейде-ле дыңзыды тудуп ор мен.

Орай үнген айның чырыы дегбейн турар мээс тала хөлегеде, ынчангаш бисти эскерери ындыг-ла амыр эвес. Ховунуң чогуум иштин ай чырыдып турар болгаш көскүзү хөлчөк.

Элээн үр олуруп турувуста, ыракта чоога иштинде үш кара дүрзүлөр көстүп келди. Ачам даш артындыва улам чаштындыр олуруп алды. Мен база оон үлегерин эдердим. «Ыттава!» деп имнеди. Дүрзүлөр чоокшулап келзе-ле, үш аът болду. Дүржөк-Ламаның аъттары бо-ла-дыр, а боду кайыл деп, карактарым хере көрүп олур мен. Аъттар аразында кижичок болду. Ээзи чок аъттар ышкажыл деп бодап орумда, ырак эвесте бир аът былгырды. Ол-ла үеде ачам мени иде каапкаш, даг эдээнче айытты. Ынаар топтап көрө бээримге, шала-була карарып көстүр аъттыг кижичөк хөлеге эдерип чортуп чор. «Кажар дайзынны, көрбөспө! Боду хөлегеде чаштындыр чоруур, серемчилелдиин!» деп, ону мактаан-даа ышкаш бодал-биле, боомну олчө углай хөлдеп алдым.

Дириг кижичөк хамаан чок, аң безин кедеп чыдырда, чоокшулап кээрге, кижиниң мага-боду чыыртынып, хере соп каан кириш дег апаар чүвө болгай. Ам бо удаада, сактырымга, чүрээм согары бажым иштинде дүңгүр түккүңейнип турган ышкаш болуп келген. Ол аразында Дүржөк-Лама, та чүнү бодап алганы ол, бистен ырак эвесте аъдындан дүшкөш, чүктөп чораан боозун дашка чөлөй салгаш, таалынны үжөй берди.

— Экин, Лама! Аъттарың кажан фронтуга белек кылдыр дужаар сен?— дээн ачамның үнү, дээр динмирээн дег, айдың дүнениң ыржымын чара шаапты.

Караам ужу-биле көөрүмгө, ачам олурган дажының артындан туруп келген, боозунуң аксын өрү көрүндүр даянып алган тур. Дүржөк-Ламаң дегийт хая көрнүп келди. Ачамны танып кааны ол.

— А-а, сен ышкажыл сен, Корзаң Очур! Мээң оруумга таварышпа деп шагда чугаалажык мен!— деп алгырыпкаш, боозун сегирип алды.

Ламаның боозунуң ужундан от кызаш диди. Боом мажызы базыпканымны безин эскербээн-дир мен. Ачамны көөрүмгө, Дүржөк-Ламаның уунче маннап бар чор. Тура-ла халыдым. Чеде бээривиске, ламавыс оң талакы эктин тудуп алган, күдүе берген олур. Боо даажы дыңнап каан аъттар ховуну куду сидирт-ле дээн.

— Аъттар ам кай-даа барбас. Даарта оларны туткулааш, ээзи-биле кады кожуун чагыргазынга дужаап бээр бис. Ам

бо дайзынны хүлүп ал!— деп, ачам чугаалаарга, Дүржок-Лама чанньп эгеледи:

— Ынчанмайн көрүңер, дунмаларым. Балыг-бышкын кижн мен. Ам чүнү канчаар мен. Даарта, бир эвес чүгээр болзумза, бодум чедирип бериптер мен. Өршээп көрүңер, дунмаларым!

— Че, бистин соовустан чоруп олур!— дээш, ачам Дүржок-Ламаың боозун алгаш, аалынче басыпты.

Чыдыг-оол ийн аъдын чажырып, арга иштинге ийн хондур баглап келген. Үш дугаар хонуунда салыптарда оларга өөр бөрүлөр таварышкаш, ийн аъттың сөөк баштарын ээзинге арттырып каан болганнар. Ол чоруу дээш Чыдыг-оолду ийн чүс акшага торгаан чүве ийн...»

Эээнин чанынга дүрлүп алгаш чыткан Казары, бажын көдүрүп кээп, дыннаалагылаан соонда, азыг-дизжин шаарарты ырланмышаан, сиртинин дүгү сирбее берген тура халып келген. Калчаараан дег чаңгыландыр ээрбишаан, дүвүлөп турар дүмбейже караш дээн. Хунан ашактың бора аъды хаайын даргырадып, хоюксап, дынын ушта согар деп барган.

«Бөрү келгени ол-дур!» деп чаңгыс бодап-биле, «Оой, ээй, ууй!» деп алгырбышаан, ашак, кадай тура халчып келгенер. Дораан-на хоюнуң чанынга барып, ийн талазындан бөле хавырып турупканнар. Та чеже хире үе иштинде хоюн долгандыр маннажып келгенер чүве, хат-шуурган-даа уттундурган. Казарның үнү ырап, дыңналбастаан.

Ашак, кадай уткужуп кээп, оожурган аар дээш, таакпызын кыпсы бергеннер. «Бир кончуг халап чайлады ышкаш!» дээн сеткили-биле Хунан ашак дээрже кылчаш кылынган. Сылдыс караа кылаш дээнин ол чандыр көрбээн. «Кудай харын-даа аязып орап-дыр» деп оон өөрээн сеткилинге «багай ыдымны бөрүлөр херип кааптарыйна» дээн дүвүрел дакпырлашкан.

Шынап-ла, удаваанда хат намдап, кудай дээвириинин дежиктеринден сылдыстар караа чивенейни бергилээн. Дээрде чартык ай база көстүп келген.

— Че, ам чанып оргай бис. Шыырныккан хой бажын достурбайн баар чүве болду бе?— деп, Хунан ашак ыдынын үнүн дыннаалаксап, чугааланган.

Кырлаң артындан Казарының үнү дынналы бээрге, ашактың арнында дырышактары чавырлап, сөөскөн данказын ийн-үш улаштыр, хандыр соргулаан.

ХООЧУН ИШЧИ

Март ай. «УТКА 25 чылы» совхозтун конторазы. Ажыл-агыйның удуртукчулары, кол специалистери-биле ажылга, амыдыралга хамаарышкан айтырыглар сайгарып, чоокку база келир үеде чедип алыр сорулгаларны тодарадып, оларны амыдыралга боттандыраарының оруктарын, аргаларын дугуржуп чугаалажып олурувуста, директор кабинедиин эжиин соктааны дыншалды. Кирип келзе-ле, совхозтун хоочуннарының бирээзи Е. А. Жирнова болду.

— Экин, эштер!

— Экин, экин, Екатерина Александровна!

— Мен кол зоотехникке херектиг келдим.

— Дыцнап тур мен, Екатерина Александровна — деп, зоотехник дегийт харыылай-дыр.

— Сөөлгү үш хонукта он ийн хаван оолдаан. Олар чүс чээрби ажыг кадык, шыырак хаванчыгаштарны хайырлады. Коллектив анаа кончуг өөрүп тур. Багай чүве — төрөөн хаваннарның чеми үзүлгөн. Быжыглаттынган машинавыс үрелген. Ооң уржуун чүк машиназы херек апарган — деп мындыг.

Директор гаражче долгай бээр аразында:

— Силерни, Екатерина Александровна, эрткен чылын-на пенсиялай берген деп дыцнаан мен. Хоозун чугаа болган-дыр аа? — деп шала тыртыла аарак айтырдым.

— Шын, шын. Чүгле бажынга олуруп шыдавадым. Ажыл, ферма, эш-өөр сорунза ышкаш тырткаш туруп бээрге, катап ажылдай берген мен — деп, ажык, улуг карактарын хүнчү-гүлештир хүлүмзүрүп харыылады.

Ол аразында машина айтырыы шийтпирлеттине берген.

— Далажырым аажок. Буруудатпайш көрүнер. Байырлыг — деп чоруй, Е. А. Жирнова өрээлден бурт-сарт үше-ле маннаан.

Хоочун-биле эгелеп олурган чугаам үстү бергени ынчан менээ аажок-ла хомуданчыг болган.

Ук совхозче дараазында сургакчылаашкыным чайның кидин-түлүүнде болган. Арыг-Үзүү, Арыскан суурларның чоок-кавызында арга-арыг ногаан хевис хевин кедипкен, «кайы-хире чараш-тыр бис чээ» дээнзиг, салгын-хатка сагланнадыр чайгадып, кижин тынып ханмас айдызын агаарже харам чокка тарадып тургулаар. Совхозтун ишчилери — сигенчилер,

кадарчылар, саанчылар-биле мага хандыр хөөрежип, оларның амыдырал-чуртталгазы, ажыл-херээ-биле таныжып, хүн-зээш кежээликтей Даштыг-Ховуда хаван фермазының чайгы турлаанга чеде бердим.

Аас-кежиин бооп, ужуражыксааным Е. А. Жирнова ында болду. Амыр-менди солушканывыс соонда, Екатерина Александровна мени ажыл-херээ-биле таныштырып эгелээн.

Баштай боос хаваннар бөлүү-биле таныштывыс.

— Боларны оолдаашкынга шынгыы белеткээри чугула. Чемин таарыштыр хуваап бээр, немелде чем үспес, девискээрниң онгул-чингилин дескилээр, дириг амытанның эмиг-төжүн тудар, чаяаттыңан аажы-чанын хайгаараар дээш ажыл-ла хөй — деп, Е. Жирнова чугаалай-дыр.

— Төрүүр хаванның чаяаттыңан аажы-чанын канчаар хайгаараар чүве ирги, Екатерина Александровна? — деп со-нуургадым.

— Ында нарын чүве чок. Хаван чемге хөңнү чок, өөрүндөн хоорук кылаштап, чыдынынче сиген, чашпан ызырып апарып турар болза, ооң төрүүр шагы чоокшулап олары ол. Ынчап барган хаванны дараазында бөлүкчө шилчидер, тускай кажаажыгашка аңгылаар херек — деп, хоочун тайыл-бырлады.

Ооң соонда төрөөн хаваннар бөлүүнге келдивис.

— Бо дээрге ферманың көрүнчүү-дүр. Мону арыг-силиг тутпас, дүн-хүн чок карактавас болза, коллективтин караккызыл ажылының түннели, эрөөн хар ышкаш, эсти бээр. Хөй хаван оолдарын алыры, оларны чидириг чокка ажаап өстүрери коллективтин ыдыктыг хүлээлгези болгай — дээш, Е. А. Жирнова көзенекче баскылаштыр чыдып алган азарганчыг хаван оолдарын тап-билээ тарадыр чыттыра берген.

— Коллектив чылда чеже хаван оолдары ап, доруктуруп турарыл, Екатерина Александровна?

— Дөрт мундан черле кудулатпайн турар бис. А бо чылдың бирги чартыында ийи муң сес чүс чеден баш хаван оолдарын алган.

Топтап көөрге, шынап-ла, кижилерниң кызымаккай ажылының изи илден. Төрөөн хаван бүрүзүн оолдары-биле кады агартыр чугайлап каан көзенек кажаажыгашка аңгылаан. Бичин хаван оолдарының чыдар черинде кургаг өдектен бээр төккөн. Кажаажыгаш бүрүзү улуг, биче ийи хаалгалыг. Оларны ажыдыптарга, улуун таварыштыр иези, бичезинден солдары үнө халышкаш, долгандыр херимнеттинген кудум-чужугаштан маңнашкаш, чыдынындан беш базым хире черде

шевергин коошпаларда кудуп каан чемни барып чиир. Үр-гүлчү ажаап-арыглап турар болгаш шиилээн-шаалаан ымыраа-сээк, чидиг багай чыт безин шоолуг чок. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, шупту чүве эмге-сескелиг.

Малдан хөй чаш төл алырының бир чугула чүүлү — эдержилгени эки шынарлыг чорудары болур. Боозадылгага чогуур кичээнгей салыр, төрүүр хаваннар, бүдүрүкчүлөр-биле тус-тузунда эки ажилдаар, уксаажылга ажылын улам сайзырадыр болза ажилдын үрө-түннелдиг болуру черле чугаажок. Фермада ук ажил чогуур негелдеге дүгжүп турары өөрүнчүг. Ол дээрге тускай эртемниглерниң ачы-хавыязыдыр.

Дараазында Е. А. Жирнова семиртилге бөлүүн сонуургадып, ооң онзагай байдалдарын тайылбырлай-дыр:

— Семиртилге бөлүүнге хаван оолдары бир ай ажа хонуп чорааш келирлер. Ук бөлүк бодунун ээлчээнде база элээн каш бөлүктерге хувааттынган. Ийи айлынга чедир назылыг хаван оолдары — бирги, ийиден дөрт айлыглары — ийиги, дөрттен алды болгаш оон өрү назылыглары — үшкү бөлүкке хамааржыр. Ынчангаш хөй хаван маңаа мөөннетинер.

Шынап-ла, семиртилге бөлүүнде хаван бажы кизирт. Бир эвес, чем үлелгезин механизаставаан болза, оларга ону кудуп бээри безин берге, та чеже кижин күжү негеттинер чүве. Ам механизацияның дузазы-биле ээлчегде дөрт кижин ажилдап турар.

«Семиртилге бөлүү — бистин эът бүдүрер цегивис-тир. Алды-чедип айлыында хаваннарның дензиси чүс-чүс он килограмм четкен турар ужурлуг. Ону чедип алырда, чемни ылап таарымчалыг бээри чугула. Чамдык кижилерде — «хаван семиртирде чүү боор ону. Мелегейниң далдаар чүвези бар эвес, душкан-на чүвени эндере октап берип турза ол-ла ыйнаан» — дээр хөөннер бар. Ол окта шын эвес. Дириг организм бүрүзүнге чүзүн-баазын витаминнер болгаш бүдүмелдер негеттинер. Ол хаванга чүге хамаарышпас деп? Ынчангаш хаванга, өске малдар-биле бир дөмей, эртемге үндезилеттинген, эки, бедик шынарлыг, хоолулуг чемни бээр херек» — деп, тайылбырлааш, Е. А. Жирнова кезек када ыт чок тур. Ону ажыглааш:

— Семиртилгеде хавандан хонукта чеже грамм немелде дензи ап турар ирги? — деп айтырдым.

— Планда көрдүнгени ийи чүс сезен грамм, а херек кырында 320 — дээн илдик чок хары келди.

— Ферма чылда чеже тонна хаван эъдин бүдүрүп, сайгарып турарыл?

— Үш чүс бежен тоннаны бүдүрүп, үш чүс тонну күрүнеге садып турар бис.

— Бир центнер хаван эъдиниң бот-үнези чүү ирги?

— Эъттиң бот-үнези шала бедик, чүс тозан беш рубль. Ооң кол чылдагааны — совхозта мал чеми чоғунда. Чемни күрүнеден садып сөөртүрү эвээш эвес чарыгдалдыг. Оон уржуунда адыр улуг эвес-даа бол, каражалыг. Ынчалза-даа СЭКП ТК-ның май (1982 ч.) Пленумунуң чүүлдүг деп көргөснн чурттуң Аыш-чем программазын амыдыралга боттанды-рарынга хаван ажил-агыый улуг ужур-дузалыг — деп, Екатерина Александровна быжыг бүзүрелин илереткен.

Хүн барыын чүкте талыгыр даглар артынче чоорту чаштынып кире берген. Дүштеки ышкаш изиг чавырылган. Кезээки сериниң салгын дыдыраш хадыңнарынч чүрек хевирлиг ногаан бүрүлериң хире-хире шылырадыр шонупкаш, бодунуң тенчү чок оруун уламчылап чоруптар. Ында-хаая хектиң өткүт үнү дыңналыр.

Хаваннар доюлдуз маннажырын, кулак уюкталдыр алгыржырын соксадып, серилиг кажааже уурук-суурук кирип эгелээн. Хүннүң ажарының чоокшулааны-биле олар шагзыралындан уштунуп, дыштаныры ол.

Оруктуң онгул-чиңгилнге машинаның халып шураары-даа аажок. Чолаачы ону-даа эскербейн эстедип-ле олур. Удаваанда Арыг-Үзүү көстүп келген. Кылаң кара суглуг хем-чигешти сүстүрүп кешкеш, суурнуң артыкы кудумчузу-биле халдып олурувуста:

— Мурнувуста дөө ол турар бажында мен, кирип аяк шайдан чооглаптыңар — деп, Е. А. Жирнова чалай-дыр.

— Шай ижери — ыяш чарары эвес-ле болгай. Кире дүжээли харын — деп, күш-ажылдың хоочуну-биле ам-даа хөөрежир аргалыг болганымга өөрүп харыыладым.

Арыг-силиг, эмге-сескелиг делгем херим ништи. Аткаар чадагай кажаада молдурга, казыралыг инек ээзин көрүп кааш мөөрей-дир. Херимниң ыраккы булуңунда хаван оолдары кыпсынчыг алгызын соңнуг-мурнуг шууштуруп-ла турлар.

— Оо, мээң чаптанчыгбайларым аштай бергеннер-дир — дээш, Екатерина Александровна казанча кырынга турган хоюдуп каан чарбалыг бөдүрээни холунга далаш туткаш, хаваннарже маңнапты. Дүвүрөнчиг алгы-кышкы дораан шипшимээн барган.

— Фермада хаван кара шаар. Мында база кулак уюгар алгы-кышкы. Олардан түвексинмес-тир силер бе?— деп сагыш-човаашкынымны илередип айтырдым.

— Чо-ок. Маддан кижиге хөңгү канчап калыр боор. Оларның чидиг алгызы меңээ тааланчыг ыры-биле дөмей-ле — дээш, чазык-сайбырак хүлүмзүрүүнге, ооң шоваа карактарының уштарынга бөлүк херелдер көстүп келгеш, катап чиде берди.

Беш ханалыг, ийн өрээлдиг, тараачын бажын. Электри чырыткылыг. Шалазы кылаң сарыг дозулуг. Ханалары дендески, көксүмээр чугайлыг. Өрээлдерде телевизор, соодукчу, диван, угулзалыг чараш хевистер — ана чок-ла чүвө чок. Баштай ханада шевергин хооларда шилдээш, азып каан фото-чуруктарны, ооң соонда шкафта дизе салып каан номнарны сонуургадым. Чечен чогаалдардан аңгыда, көдээ ажыл-агый талазы-биле янзы-бүрү номнар, дептержигештер эмгежок.

— Стол белен, олуруп көрүңер. Арай саададыптым ыш-каш — деп, бажын ээзи буруузуңган дег чалай-дыр.

Көөрүмге стол кырында чүзүн-баазын аыш-чем эндерик. Хандылыг кара шайны чигирлеп, амдааныг шапыгын саржаглап олура:

— Силернин алыс төрөөн черинер кайда ирги, Екатерина Александровна?— деп сонуургадым.

— Тыва. Тывага төрүттүңен, өскөн, кыраан кадай мен — деп, Е. А. Жирнова далаш чок чугаазын эгеледи.— Бистиң ада-иевис — Александр Иванович, Арина Ильинична Верещагиннер Тарлаг-Аксы, Туннуг ышчаар чурттап чораан. Бүгү назынында тараачынын белен эвес үүлезин чүктөп эрткен хөөкүйлөр чүвө. Ол шагда Туннугга Шапактаровка дээр суур турган. Аңаа орус тараачынар, тыва араттар кожа-хелбээ быжыг эп-найыралдыг чурттап чорааннар. Чер, мал ажыл-агыйындан аңгыда, олар күрүнениң сыын азыраар черинге база ажылдап турганнар. Улуг Октябрының салдары-биле база Совет Эвилелинин акы-дунма дузаламчызынын ачызында Тыва черге өөскөөн чаа амыдырал тараачын, арат кижиге бурузунуң өг-бүлезинге аас-кежикти хайырлаан. Ооң бир херечизи — мээң ада-иемниң өг-бүлези. Совет эрге-чагырга эвес болза, чеди чашты менди-чаагай доруктуруп, оларны эртем-билигге өөредип, ниитилелге, күрүнеге, чонга ажыктыг кижилер кылдыр кижизидери тараачын кижиге угдунмас чүүк дээрзи билдингир. Акым Георгий-биле мен төрөөн совхозувуста ажылдап чор бис. Галина — садыгжы, Алек-

сандр — инженер, Анна биле Надежда — башкылар, Виктор — хирург. Совет амыдыралдың бир көскү хевири, онзагай талазы чогуум-на бо-дур — деп түннеп кагды.

— Төрээн совхозуңарга чеже чыл ажилдап тур силер, Екатерина Александровна?

— Оо, үр-үр. 1948 чылдан бээр. Ынчан дайын сөөлүндеги аар-берге чылдар турган. Өөм ээзи Иван шериг албанындан чүгле халажып кээрге, Арыг-Үзүүнге чурттап, ажилдаары-биле чедип келдивис. Иван совхозтуң хаван фермазынын эргелекчизинге, а мен аңаа хаван ажаакчылап ажилдай бердим. Оон эгелээш салым-чаяаным ол адыр-биле быжыг холбашкан. Дөртөн чылдарда хаван ажил-агыйы чүгле совхозка, районга эвес, а харын республикага чаа-ла хөгжүп эгелеп турган. Фермага үш чүс хире хаван бар чүве. Материалдыг бааза аажок кошкак — ийи бичии ыяш кажалар ола. Механизация деп чүвени шуут билбес турдувус.

Кызымаккай күш-ажыл ыяап-ла эчис-сорулгага чедирер дижир. Ол кончуг шын. Совхозтуң хаван ажил-агыйы чоорту хөгжүп, көскү үре-түңнелдерни чедип ап турар апарган. Оон материалдыг баазасы чылдан чылче улам быжыгып келген. Бежен, алдан чылдарда төрүүр база семиртир хаван турар механизастаттынган кажалар тус-тузунда туттунган, ажыглалга кирген.

Күрүнеге садар продукция — эки шынарлыг эът — көвү-деп, ооң бот-үнези кудулап, ферма совхозка орулганы берип турар апарган. СЭКП ТК-ның март (1965 чыл) Пленумунуң соонда, адыр улам шапкын хөгжээн. Ферма күш-ажылчы чедишкиннерлиг бооп, социалистиг чарыштың доктаамал тиилекчизи болу берген. Ол «Коммунистиг күш-ажылдың коллективи» деп бедик атты чаалап алган. Ооң-биле чергелештир коллектив кезигүннериниң арга-мергежили бедип, ажил-ишке чайыннанчак чедишкиннери көвүдээн. Чогуум-на ол чылдарда ферманың чамдык ажилчыннары чазактың бедик шанналдарынга четкен. 1966 чылда Е. А. Жирнова Ленин ордени-биле шаңнаткан. Дараазында чылда ол ССРЭ-ниң улус ажил-агый чедишкиннериниң Делгелгезинге киришкен.

«Мен ышкаш бөдүүн тараачын херээжен бистиң калбак, делгем чуртувустуң — ССРЭ-ниң найысылалы Москвага чедип, ооң-биле таныжары улуг аас-кежик, уттундурбас өөрүшкү» — деп, Е. А. Жирнова чугаалап олурду.

1971 чыл. Е. А. Жирновага «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты тывыскан.

Ачы-хавыязын бадыткаан документиленни шыгжап олура, Екатерина Александровна уламчылады:

— Ажыл-агыйга чедиинкинер, өөрүшкүлөр турза-даа, хууда амыдыралымга ажыг-шүжүг таварышкан. Аар аараанындан ашаам Иван мөчээн. Ол аар-берге мунгагдал-качыгдалга мени эш-өөрүм бар-ла аргалар-биле деткээн. Кезек када эргелекчи чок ажылдап турувуста, өөрүм — «ашаан дугайында эн-не дээре сактыышкын — ооң орнунга эргелекчилээри болгай аан, Катя» — деп угаадып турган. Ук сапалды совхозта партия организациязы, дирекциязы изии-биле деткээн. Эш-өөр, коллектив эвес болза, оларның хүн бүрү деткимчези, дузазы чокка ачы-хавыяа менээ кайыын кээр деп? Ынчангаш шаннал-макталды чүмү-биле коллективке хамаарыштырар кижини мен. Байыр-оол Клавдия Даспаккай Зоя чээрби-чээрби, Долгар Борбай оң чыл фермада ажылдап турарлар. Олар адырның ёзулуг мастерлери, коллективтин өзээ, ооң шимчедикчизи — дээш, Е. А. Жирнова өөрүшкү-чоргааралдыг хүлүмзүрүп олур.

Үзүктелиншикин ажыглааш:

— Уруг-дарыынардан силерниң мергежилинер салгааны бар бе? — деп сонуургадым.

— Үш оолдуг кижини мен. Виктор дээди эртемниг инженер, Тандыда совхоз директору. Владимир ортумак эртемниг механик, Александр база дээди эртемниг. Бии-Хемде көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол агроному. Шупту ада-иезиниң изин баскан — көдээ ажыл-агыйга кызыгаар чок бердинген оолдар чүве! Оон кезек када боданып олургаш: — Көрүп, хайгаарап чоруурга, чамдык аныяктар, ада-иелери тараачыннардаа болза, көдээ ажыл-агыйга шала тоомча чок. Чер чарары, мал ажаары бистин үениң мергежили эвес дээр сагыштыг. Ол улуг частырыг. Көдээ ажыл-агый буянныг, авыралдыг адыр. Ооң-биле тутчур, месилдежир болза, ижер-чиир, идик-хеп, алдар-хавыяа, аас-кежик шупту чүве кижиде. ооң холунда турар. Оон ыңай үлетпүр көдээ ажыл-агыйны бедик бүдүрүкчүлүг, күчүлүг техника-биле хандырып турар. Оон түннелинде ол боду үлетпүржүттүнген адыр апарган. Биригээр чугаалаарга, эртем-техниктиг депшилге көдээ ажыл-агыйны чүмү-биле хаара туткан. Сорулга — чүгле ажылдаар, ак сеткилдиг, үре-түңнелдиг ажылдаар. База бир бодам. Аыш-чем программазы, ону амыдыралга боттандыраары чүгле чоокку эвес, харын келир үениң херээ. А келир үе аныяк

салгалды болгай. Ол кайгамчык, чаагай үени чоокшуладырының чепсээ — кызымаккай күш-ажыл. Аныяктарның келир үе дээш маадырлыг ажыл-херээнге чайыннанчак чедишкиннерни доктаамал күзеп чоруур хоочун мен — дээш, Е. А. Жирнова хана шагынче топтап көрдү.

Үе орайтаан. Шайлатканы дээш бажын ээзинге өөрүп четтиргенивис илереткеш, ооң холун дыңзыг тудуп, байырлашкаш, дашкаар үнүптүвүс. Чайгы дүн. Долгандыр ыржымшыпшын. «Арыг-үзүүчүлөр, уйгунар тайбын, дыңзыг болзун!» — деп йөрээгеш, хаптывыс.

Күжүгет СЕРЕКЕЙ

ИСТЕЛГЕ

*Тоожу*¹

Алдыгы эге

КӨДЭЭ СОВЕТТИҢ КОНТОРАЗЫНГА

Алдын-оол бичизинден тура-ла быжыг тура-соруктуг кижиге турган. Бир шиитпирлеп алган чүвезин ыяап-ла эчизинге чедир кылыр. Чалчырааш, кевин-херек чок чүве чугаалаар кижилерге хөңнү чок, ынчангаш боду база шоолуг чүве ыттавас чаңныг. Ол чаңгыс катап көргөн кижилериниң арын-шырайын тодазы-биле сактып алгаш дыка үр утпас, уран-чечен азы анаа өөредилге ному номчун олургаш, ара соксадыр апарганда чамдык кижилер дег ооң саазыннарын сыкпас, анаа-ла номнун арнында дугаарын сактып алыр. Кандыг-бир айтырыгны шиитпирлээр дээнде далаш чок, быжымчалы-биле кылыр Алдын-оол ам, өлүрүкчү чорук уржуунда бо нарын херектиң истелгезин прокурор анаа даасканынга өөрүп турган. Ол берге будулгаазынның херектериниң истелгезин кылырынга сонургалдыг, бо дугайында үргүлчү бодап чораан. Будулгаазынның, билдинмес херектиң истелгезин чедишкинниг шын истеп доозары хөй арга-дуржулгалыг кижилерге безин ындыг-ла амыр эвес болгулаар.

¹ Уланчызы. Эгези № 51, 52 «Улуг-Хемде».

Истелгезин четче эвес кылган херектерни суд чорудулгазының үезинде катап истелге органнарынче шилчидер чоруктар хаая эвес таварышкылаар. Чамдык херек үүлгедип амдажаан кижилер боттарының кылган үүлгедиглерин чажырып, будап аажок өөрөнгеннер. Бо талазы-биле ындыг кижилерни тускай «школа» дооскан деп болур. Ынчангаш Алдын-оол бо херектин истелгезин ыяк кылырын, бар турган арга-мергежилин шуптузун ажыглап тургаш, буруулуг кижини ыяапла тыпкаш, аңаа хоойлу талазы-биле хемчег хүлээдир деп бодап чоруп олурган.

Алдын-оолдун бодалдарын контора чанынга чыткылаан бызааларны тургуза сывыртаан машинаның медээзи чардыктырывыткан. Чүък машиназы-биле прокурорнун машиназы көдээ Советтин конторазының чанынга тургулапкан. Сорокин Серен-Балчырга чедип келгеш оожум үн-биле:

— Чүък машиназынче чөпшээрел чокка кижилер чагдатпаңар, эш сержант!— деп чугаалааш контораже базыпкан.

— Билдине берди, эш капитан — дээш, Серен-Балчыр машина кабининче олуруп алган.

Сорокинның соо-биле өске арткан даргалар контораже кирипкеннер. Үр болбаанда милицияның чиик машиназы контора чанынга кээп турупкан. Милиция начальниги-биле оперативтиг бөлүктүн киржикчизи Тавакай машинадан үнгеш контораже базыпканнар. Шупту чыгып келгеннер. Ам борта ниити байдалды сайгарып көөр, кым чүнү алырын тодарадыр ужурлуг. Мындыг таварылгада чаңгыс шак-даа анаа эрттирип болбас, уйгу-дыш дугайын бодаан-даа херээ чок.

Ол аразында ажык соңга өттүр даштын кудумчуда алгы-кышкы, ыы-сыы кулакты уюкталдырыпкан. Чүък машиназынче ыглавышаан, чүткүп, шурап турган улгады берген херээжен кижини Сегбе, оон ынай база ийи кадай шыдаар шаа-биле оожуктуруп, тудуп турганнар. Ол кижилер өлүртүп каан Мишаның авазы болган.

Долума Хараганинг-Элге тывылган кижилер дугайында лейтенант Тавакайдан дыңнааш, милиция начальнигининг машиназынга олурупкаш чедип келген. Ажыг качыдалга таварышкан иениң чүрээ эндевээн. Дакпай Казаковичининг өрээлинге истелгени кандыг угланышкын-биле чорудар дугайында кыска планнаашкын эгелээн.

Прокурор олурган улустарны одуртур көргөш, милиция начальнигинге доктаагаш:

— Че, Херел Норбуевич! Силерден эгелээр-дир, бо өлү-

рүкчү херек уржун, ооң истелгезин кайыын эгелээр деп бо-
дай-дыр силер?— деп айтырган.

Милиция начальниги папказын ажиткаш, саазын уштуу
алгаш, хөрөөн алгыды чөдүргүлээш:

— Амдызында кылып чоруткан хыналдадан илерээни
болза: совхозтуң Булуң-Терек салбырында эрткен чылын
шериг албаныдан халажып келген «Михаил» деп аттыг чүг-
ле ийи кижиге бар-дыр. Бирээзи Соян Михаил Тевектэерович
деп кижиге малчыннап турар, боду ында кижиге болду. Өскези
Ондар Михаил Хөпээнчикович, сөөлгү үеде тайгага тудуг
ыяжы белеткээр бригадага ажилдап турган. Ооң авазынын
чугаазы-биле алырга тудуг талазы-биле институтка шылгал-
да дужаар дээш Кызылче чоруткандан бээр он үш хонган
болуп турар. Ынчангаш өлүрткен кижиге Ондар Михаил бо-
луп турар. Төрөлдери танып турар-дыр. Өлүрткен кижинин
ады болгаш назы-хары билдингир, ам кол сорулга чүл дээр-
ге, Ондар Михаил Чинге-Даг суурга кажан келгенил, кым-
нарнын-биле кады чоруп турганыл, кажан чиде бергенил,
ооң чоок өөрү база аразында өш-өжөөнниг кижилери кым-
нарыл дээрзин тодарадыр херек. Бо айтырыгларнын чамды-
зын бистер тодараттывыс, ооң бо суурга кажан чедип кел-
гени билдинмес болуп турар — деп чугаазын дооскан.

Прокурор кезек боданы берген.

— Ындыг-дыр, ооң чоок эш-өөрү, төрөлдериң бөгүн ай-
тырар апаар бис. А силер, Алдын-оол Алашович, өлүрткен
кижини суд-медицина экспертиказынче чорудар, ооң хынал-
дазын кылыр дугайында доктаалдан бижип кириптиңер —
дээн.

Алдын-оол папказындан доктаал майыктарын уштуу ал-
гаш бижиттинип эгелей берген.

— Кижиге бүрүзү чүнү кылырыл, маңаа ону дугуржуп ал-
гаш, дүрген ажилдап кирипсе чүл, эштер?— деп, Сорокин
айтырган.

— Адыр, Василий Петрович, дыка далашпаңар, «далаш-
кан күске сүтке дүжер» деп чугаа бар болгай, кым чүнү кы-
лырын чугаалажып алыр дээш мында олуруп турарывыс бо
ышкажыл — деп, прокурор оожум чугаалаан.

Алдын-оол өлүрткен кижиниң мага-бодун суд-медицина
экспертиказынче чорудар дугайында доктаалды бижип доо-
зуп олурган. Ооң кол «ооргазынга» келгеш дараазында бил-
динмес айтырыгларны тодарадыры чугула деп бижээн:

1. Өлүм каш шак мурнунда болганыл, база ооң чылда-
гааны чүден болганыл?

2. Өлүрткен кижиниң бажында болгаш хөрээнде балыгларның тывылганы кандыг чепсектиң изи болурул?

3. Оон өске эът-кежинде кандыг балыглар барыл, оларның хемчээлин айтыр.

4. Үстүнде айыттыңган балыгларны ол кижидириг турда, азы өлгөн сөөлүндө таварыштырган бе дээрзин тодарадыр.

5. Өлүм эгелээр мурнунда ук кижидириг чүүлдер аймаан ишкен бе?

6. Дириг чорда ол кижиниң кадының байдалы кандыг турганыл?

7. Оон ынай сөөктеринде, баш мээзинде кандыг кемдээш-киннер барыл?»

Оон ынай беш-алды айтырыгларны немей киригеш, эң адаанда прокуратураның байысаакчызы деп парлап каан сестерниң дужунга адын салгаш, доктаалды прокурорже сунган. Прокурор номчуп көргеш:

— Ажырбас хире-дир, чыдып калган айтырыглар чок-ла ышкаш — дээш, бадылаары-биле адын салып берген.

— Силер, эш лейтенант, өлүрткен кижини район эмнелгезинге чедиргеш, ында эксперт эмчи Савинага дужаап бээр силер, а машина кырында брезентини амдызында прокуратураның складынга шыгжадып каар силер — дээш, прокурор Тавакайга доктаалды сунган.

— Ча, ындыг-дыр, Серен Пар-оолович — дээш, Тавакай үнүпкен.

Тавакай даштыгаа үнүп келгеш, чүк машиназының чолаачызынга:

— Че, халдып олулар бис бе? — дээш, Серен-Балчыр-биле кады кабинага олурупкан.

— Бистерни база машинага олуртуп алыңар, дарга, кады чоруур бис — деп, өлүрткен кижиниң төрелдери дилег кылып туруп бергеннер.

— Силер өске машинадан ап алгаш чедип келиңер, бо машинага силерни ап шыдавас мен, чурум ындыг — деп, Тавакай ужурун тайылбырлааш, чорупкан.

Тавакай чоруткан сөөлүндө артып калган кижилер суму конторазынга каш минута иштинде ажылын уламчылааннар. Серен Пар-оолович папирозун өжүргеш, таакпы хүлү кактаар шил савага салып каш, шыңгызы-биле чугаалап эгелээн:

— Бо өлүрүкчү херек дугайында чамдык чүүлдер бөгүн тодараттыңган-дыр, ынчалза-даа дыка хөй чүүлдер биске

билдинмес болуп турар-дыр. Мооң ужурунда ам дораан то-дарадыр чүүлдер болза: совхозта ажылдап турар бүгү чо-лаачыларның июль чээрби бирден эгелеп бөгүнге чедир кым кайнаар чораанын, машинаны гаражка каш шакта эккеп тургусканын, азы бажыңының чанынга хондурган бе мону билип алыр херек. Оон ыңай өске черлерден суурга кандыг машиналар ол үениң иштинде чоруп турганы: чүнү-даа мур-най Мишаның чоок төрелдеринден ол кажан, кандыг маши-на-биле суурга чедип келгенил, азы келбээн бе; кым ону көргенил, ооң эң чоок эш-өөрү кымнарыл — мону билип алы-ры чугула. Кызылда тудуг институтунга ыңдыг кижичораан бе, сөөлгү катап кажан чорааныл — мону база тодарадыр. Аар херектер ужун шииттирип чораан чизе-данзыда турар кижилер суур девискээринде бар бе, бо сөөлгү үш хүннер-ниң иштинде каяа, чүнү кылып турганнарыл — бо айтырыг-ны база тодарадыр апаар бис, көрбес силер бе амдызында кылза чогуур ажылывыс эвээш эвес-тир. Адааным айтырыг-ларны шуптузун тодарадыр төлээде шудургу ажылдавас бол-за хоржок, эштер.

Херел Норбуевич стол кырында графинде турган сугну кудуп ишкеш, чоон үнү-биле чугаалаан:

— Силерниң бодалыңарны деткир-дир мен, Серен Пар-оолович. Мен бодаарымга мындыг хуваалданы кылза чүл: бирээде, чолаачыларның дугайында хыналданы эш Сорокин-ге дагзыр; ийиде, өлүрткен кижиниң төрелдерин, чоок эш-өөрүн болгаш маңаа хамаарышкан айтырыгларны эш Алдын-оолга дагзыр. Мишаның институтка база Кызылга чоруп турганын мен бодум хүлээнип алыйн, чорук аайы-биле Кызыл баар деп турар кижичораан мен. Адактың сөөлүндө чизе-данзыда хайгааралда турар шииттирип чораан кижилерни силер бодуңар тодарадып көрзүңерзе кандыгыл, Серен Пар-оолович?

— Ажырбас, чүүлдүг сапал-дыр, каттыжар мен. Херек-ти элээн шуудадып берзивиссе оон ыңайгызын эш Алдын-оол шыдаар — деп, прокурор деткээн.

Ол дугуржулганың сөөлүндө кижичораан бүрүзү хамаарышкан ажылын кылып кирипкен. Прокуратура биле милицияның чийк машиназы суурнуң кудумчуларынга бир-бир бажыңнар чанынга доктаап, оон дедир көдээ Совет конторазыңче чоруп, херек апарган кижилерни келдирип, Дакпай биле Шыырап-ты олуртупкан доозун-довуракты буруладыр халдып-ла тур-ганнар. Алдын-оол ол кежээ кылгы дег ажылының планын

бижий шаап алган. Мишаның төрөлдерин долузу-биле илердирде чугааны Сегбеден эгелээр.

Ийнде совхозта комсомол комитединиң секретары-биле чугаалажыр. Мишаның ажыл-херээн, аажы-чаңын, эш-өөрүн ол билген турар ужурлуг. Оон сөөлүндө, оон чоок эш-өөрү-биле чугаалажыр, ынакшып турганы душтуу уруг-даа бары чадавас. Шала каразынчыг хевирлиг кижилерни дорт байысаап кириптер деп шиитпирлеп алган.

Хүндүс дээрде көстүп келгилээн булуттар ам читкилей бергилээн. Хүн кежээликтей апарганда даглар артынче чаштып киреринге далашкан чүве дег оларның сүүр баштарынче чоорту чавызап бар чыткан. Ыяш-даштын, бажыңнарның хөлегези узагылай бергилээн. Алдын-оол дүш сөөлүндө үешак ыпчаар эскерттинмейн дүрген эрте бергенин кудумчуга үнүп келгеш эскерип каан. Сегбе Алдын-оолдуң чанынга кылаштап келгеш:

— Мени суму конторазында хереглеп турар дээрге, калгып чор мен, оглум — деп чугаалаан.

— Мен силерни саадатпас мен, бичин каш айтырыглар салыр бодадым, кырган, конторага чугаалажыптар бис бе?— дээш, ол кырганче көргөн.

— Ынчангай-ла, оглукум, уё-уё, дискээм багай ашак болдур мен ийин, харалаан — дээш, Сегбе Алдын-оолду эде-рипкен. Алдын-оол Сегбени сандайже олуарын чалааш, ажыл-херекче кирипкен.

— Чугаалап көрүңерем, кырган, силер Ондар Мишаның даайы кижидир силер, оон бо суурда силерден өске чоок төрөлдери кымнар барыл?

Сегбе өшкү салы дег шөйбек, шаараш сегел салын суйбагылааш, хола баштыг сөөскен даңказынга таакпы тип алгаш:

— Ийе, мен Мишаның авазы Долуманың кады төрөөн акызы кижидир мен, аргажок даайы болурум-на шын. Менден өске бо Чинге-Даг суурда ол чок апарган оолдуң кады төрөөн угбазы Сайлыккай бар-дыр. Өнүң ээзи ол күдээм Шавыраа деп кижидир трактор мунуп турар. Ол угба-честезиниң өөндөн ыравас оол болгай.

— Оларның найыралы кандыг турганыл?

Сегбе даңказын шыладыр сорбушаан:

— Оо! Көңчүг эп-найыралдыг угбашкылар чүве. Анаа келгенде ада-иезиниң өөндө дег аажылаар оол болгай. Шериг баар мурнунда бир-ийи чыл ол Шавырааларга чурттап тургаш, тос, он классты доосту. Ол Булуң-Терек школазынга

өөренип тургаш, сести доосту, оон ынайында үстүкү класстар чок боорга, ол суурнуң өөреникчилери чүгле бо Чиңге-Даг николазынга тос, онну доозар улус. Чамдыкта көөрге, Миша честезиниң тракторун септежи берген-даа турар-ла кижн. Хайыраан оглумну, кончуг эр болгай — дээш, Сегбениң карааның чажы мөндүйүп келген.

Сегбе аажок чугаакыр кижн болуп тур. Үе-шакты камнаары-биле Алдын-оол ону кол айтырыгларга харыылаарынче бүдүү кызыдыпкан.

— Адырам, акым, Мишаның Сайлыккай деп угбазындан өске, кым барыл?

— Мишаның мында Чечек деп дунмазы бар-дыр, эмчиде ажилдап турар уруг болгай. Ол уруг база Сайлыккайларда чурттап турар. Оон ыңай бо чер чурттуг эвес кижн, ынчалза-даа адазының кады төрөөн дунмазы Ак-оол бар-дыр. Тудугда ажилдап турар. Олардан өске Мишаның бо суурда кончуг чоок төрелдери чок ийин, шала ыра-ак дээрден башка мезиниң төрелдери бо суурда долу болдур ийин.

— Дунмазы Чечек эмчиде чүнү ажилдап турарыл?

— Та, чогуи чүнү кылып турар уруг ыйнаан, аарыг улустар эмнеп турар кижн. Чүү дээр ийик моң адырам, сыстра-лап турар дээр чораан.

Алдын-оол кырганче хүлүмзүрүп каан:

— Силер чээниңер, Мишаны сөөлгү катап кажан көргөн силер?

— Бөгүннү санга албаска чартык ай мурнунда көргөн мен. Ол ынчан чемодан тудуп алган автобусче бар чораан. Кызылга шылгалда тударым ол дээр чораан.

— Шавыраа, Ак-оол сугларда Миша-биле үележип, арага-дары кады ижиптер хире оолдар бар бе?

— Чок, Шавырааның оолдары бичии, а кыс уруглары чаа он хар ажып чорлар боор. Ак-оолда бир бичии оол бар, оон артканнары кыстар чүве, дарга.

— Чээниңер Мишаның аажы-чаңын чугаалап көрүңерем, кырган.

— Мен оон үй-балай эзирик, шош-содаа кылып чораанын билбес, көрбөөн кижн-дир мен, оглукум. Оожум, чылбас амытан-на болгай, хөөкүй. Бистиң бажыңывыска хаая келир оол чүве.

— Ооң чоок, чарылбас эш-өөрүн билир силер бе?

Сегбе сөөскен даңазаның бажын колдуунда соотнаан, ам база көк ышты думчуунуң үттеринден ийи адыр кылдыр үндүр тынгаш:

— Мен оон чоок эш-өөрүн чоп билбес кижги боор мен. Адырам, шынап, Булуң-Теректе Болат-оол оглу Бадыраа дээр кырлаң кара оол-биле кады чораанын бо-ла көөр кижги мен. Оон ыңай ооң эш-өөрүн билбес-тир мен, бо үеңиң аныяк ескенин кым билир боор.

— Чаа, четтирдим кырган, мээң билип алыксаан айтырыгларым ол-ла-дыр, ам чана бериңер — дээш, Алдын-оол кырганны эжикке чедир үдеп каан. Алдын-оол Сегбениң чугаазын кысказы-биле демдеглеп алган болгаш ында бижиттинген Шавыраа, Сайлыккай, Чечек, Ак-оол, Бадыраа деп аттарның адаан кызыл будук-биле шыйып алган. Ам кижилерниң шуптузун айтырар апаар. Колдуунда ооң эжи Бадыраа хөйнү чугаалап болур. Мишаның чажыттарын ооң эжи билген турар ужурлуг. Чечекти база дарый айтырар херек.

ЧЕДИГИ ЭГЕ

МАШИНА КУЗОВУНДА ХАН

Ол кежээ көдээ Советниң конторазынга дыка орайга чедир ажылдааннар. Планнап алган ажылдарының чамдызы кылдынган, артканнары айтырза чогуур кижилер янзы-бүрү чылдагааннар ужурунда тывылбайн барганындан бүтпейн барган. Прокурор биле милиция начальниги орай кежээ район төвүнче чанып чорупканнар. Алдын-оол биле Сорокин эртен эрте истелгени уламчылаар дээш Чиңге-Дагга хонары-биле артып калганнар. Совхозтуң гостиницазы септелгеде турар, ынчангаш Дакпай Казакович Сорокин биле Алдын-оолду эдертип алгаш, бодунуң бажыңыңга хондурар ужурга таварышкан. Конторадан үнүп кээрге, дээрни хамык сылдыстар хөме алы берген турган. Дээрниң шала агарып көстүр тиинде эңме-санчок сылдыстар чивецнедир карак басчып, сларның чамдыктарының бирээзи ужугарга ооң соонга чиңге ак орук артып каап турган.

Дакпай Казаковичиниң кадайы Айыраа келген даргаларны шалыпкыны-биле шайладып каан. Чемненген сөөлүндө Василий Петрович чиңгир көк карактарын хере көргөш:

— Колхозта ажылдап турар машиналарның хайгааралы багай-дыр, чүге дээрге эртен чолаачылар ажылче үнерде, оларга орук бижиин берип каар, оларның кайнаар чорааш, кажан келгенин, машиналарны гаражка азы бажыңнар чаныңга хонганын демдеглеп биживейн турар. Гараж эргелекчизинден демдеглел дептерин айтырарга ындыг дептер ба-

рын бар-ла, амдызында ону четче долдурбайн турар, диспетчерниң четпес ажылы-дыр деп харыылады. Ооң ужун шоолуг-ла чүве билип ап шыдавадым — деп хомудап чугаалаан.

— Ындыг-ындыг, ол шын, бо талазы-биле айтырыгны совхозтуң удуртукчулары хурал-суглаага чугаалажып шаг болган улус бо. Ону кылып, хынап турары кижини кылып шыдавас эвес чүве-дир, чүгле гараж эргелекчизинден, диспетчер уругдан хамааржыр ол-ла чүве-дир ийин — деп, Дакпай Казакович чугааны деткип каан.

Алдын-оол олургаш:

— Бир-тээ хыналда чок чүве болганда, чамдык чолаачылар ону ажыглап, машиналыг чорупкаш, оор-сук, кем-херек үүлгедип турар чадавас. Машиналыг кижини чаңгыс дүн дургузунда каяа-даа чедип каапкаш келгей-ле. Кывар-чаар чүүлдерни база кам-хайыра чок чарыгдап турар-дыр. Ажы-биле чугаалаарга хуузунда машиназы дег ажыглап турар-дыр. Бодаарымга бо аар-саар бичини айтырыг эвес, чугула айтырыг-дыр. Бо талазы-биле чогуур черлер совхоз директорундан шынгыгы негээр болза эки-дир — деп чугаалаан.

— Дарта эртен бүгү чолаачылар-биле чаңгыстап тургаш чугаалажыр-дыр деп гараж эргелекчизини Каваа-биле дугуруштувус — деп, Василий Петрович чугаалааш, бажынын хылбаң сарыг дүктерин суйбаан.

Бажынның херээжен ээзи Айыраа угбай хонары-биле келген даргаларга оруннар аайлап бергеш, чугаага киржини берген.

— Шынап-ла харын бо суурнуң чолаачылары ындыг-дыр ийин, машиналарын көөрге үргүлчү дүне-хүндүс-даа кудумчуларда маңнаткан, бажыннарынын чанында септеп селээн, чамдыкта мырынай ай-айы-биле-даа шимчевес тургулаар. Ажыглавас чүве болза хей-ле хөй акша-төгерик үндүрүп тургаш ол улуг даш гаражты чүге тудуп алганнарыл — деп шыжыгып чугаалаан.

— Ам черле шынгыгы шиитпирлээр үези келген айтырыг бо. Совхоз директорун күүском хуралынга тургузар апаар бис — деп, Дакпай Казакович буруузунган хевирлиг чугаалаан.

— Шагда-ла чүге тургузуп турбаан силер — деп, Айыраа ашаан чемелээн.

Суур шупту удаан. Дүнекиниң бир шакка чедир Дакпай Казаковичиниң бажынының соңгалары чырып тургаш, өже берген. Эртен эрте Сорокин гаражче, Алдын-оол контораже чорупканнар. Сорокин гаражка келгеш, ында турар база

ажылга чаа чедип кээп турар машиналарны хынап, колдуунда кузовтуг машиналарның кузовунче улуг кичээнгей салып чоруп турган. Чолаачыларның хөй кезин Ондар Михаилди таныыр болганнар. Ооң өлгениниң дугайында медээ суурга дүүн-не тарай берген. Сорокинниң машиналар хынап чоруп турары оон-биле холбашкан деп чолаачылар билип турганнар. Ынчангаш чолаачылар сөөлгү үш хонуктарда кым каяа ажылдап, кайы үеде чанып кээп турганын чажырбайн чугаалап турганнар. Чамдык чолаачылар-биле чугаалашкаш, машиналарын хынап көргөш-даа Сорокин каразыр хире чүве тыппаан. Оларның аразында ГАЗ-51 маркалыг машинаның чолаачызы Седен Кара-оол дээр аныяк эр Мишаның дугайында айтырыгларга арны кыза бергеш, «чок көрбээн мен», «танывас мен» — деп харыылагылааш, куду көөр болганын Сорокин дораан эскерип каан, ооң чылдагаанын илередир деп шиитпирлеп алган. Дараазында ыяш сөөртүр машинаның чолаачызы Сандан-оол-биле чугаалажы берген.

— Июль чээрби ийи, үш хүннеринде силер каяа ажылдап турдуңар?— деп катаптап айтырган.

— Хүннүң-не тайгадан тудуг ыяжы сөөртүп турар кижинен. Ол хүннерде база тайгаже үнүп чораан мен.

— Ол кежээлерде чүнү кылып, каяа чораан силер?

— Клубка кино көрүп орган мен. Ийи кезектиг кино, ийи кежээ улаштыр көргүскен чүве.

— Ондар Михаил Хөпээнчикович деп кижини таныыр силер бе?

— Ийе, таныыр мен, Шавыраа сугга турарын көөр кижинен. Бажыңнарывыс кожа улус бис, ынчангаш таныыр мен.

— Ондар Михаилди сөөлгү катап кажан көргөн силер?

— Шагда-ла көргөн мен, оон бээр чээрби хире хона берген боор.

— Чолаачы Седен Кара-оол ол Михаилди билир турган ирги бе, силер кандыг деп бодаар силер?

— Өй та, дарга, кым билир ону. Чүге танывас деп ол. Чангас школага кады өөренип турганнар болгай. Назы-хары үе оолдар ышкажыл.

— Чаа, ындыг-дыр, эш Сандан-оол, оон ыңай менде айтырыг чок — дээш, бир-ле ырны оожум сыгырып ырлаан. Седен Кара-оол ооң бодалындан салдынмайн турган. Сандан-оолдуң соонда Сорокин чолаачы Дадар-оолду айтырып эгелээн.

— Михаилди (өлүртүп каан) таныыр сен бе?— деп, Сорокин чаңчыгып калганы айтырыгны катаптаан.

— Танывас боор бе, таныыр мен, он классты кады дооскан бис — деп, Дадар-оол илдик чок харыылаан.

— Сөөлгү катап Михаилди кажан көргөн сен?— деп, капитан чымчак үн-биле айтырган.

Дадар-оол чушкуузун суйбап, кезек боданып тургаш:

— Адырам, кажан чоор, бо айның чээрби ийиде-дир але, ийет ам-на сактып келдим, кежээликтей апарганда. Ондар Миша Булуң-Терекче баар орукка машина дозуп турда, Седен Кара-оол машиналыг халдып бар чорааш, доктаады тырткаш, кабиназынче Мишаны олуртуп алгаш, Булун-Терек талазынче чорупкан кижги болгай, мен ону херекке-даа албаан мен — дээн.

Сорокиннің Кара-оолга каразынганы ам-на хып үнүп келген.

— Кара-оолдуң машиназынга Мишаның олуруп турганын силерден өске көргөн кижги бар бе?

— Бар болбайн канчаар! Мен ынчан гаражка автомеханик кижини чедирип кааш, даштыгаа турган таңныыл Шуру ашак биле таакпылап турувуста, Кара-оолдуң машиназы эрткен. Сиген бригадазынче чорааны ол боор. Мишаның дугайында чугаалап болур кижги Седен Кара-оол ол-ла-дыр, дарга.

— Ындыг-дыр, силер ам чоруп болур силер — дээш, Сорокин Кара-оолдуң машиназынче углапкан.

Седен Кара-оол ол өйде машиназының өже берген дугуйу-биле дерин-бузун сыыладыр үрелдежип турган. Сорокин ооң чанынга чедип келген.

— Силерниң-биле ам база чугаалажыр дээш келдим, конторага баар бис, дүргедеп көр, Кара-оол.

— Чугаалашкай-ла бис, адыр ам саадавас мен, дарга — деп, Кара-оол илдик чокка орустап харыылаан.

Сорокин Кара-оолдуң машиназының кузовунче үне бергеш хынап эгелээн. Кузовтуң шалазында кижги каразыыр чүү-даа чок, ону демир-биле шап каан болгаш арыг болган. Ооң ажыдып, хаап турар борттарында каразыг хире чүве база-ла көзүлбээн. Солагай талакы борттуң ортузунда бичии тырыкы черде хоюг довурактар чыпшына бергенин капитан эскерип каан, ону дораан арыды чүлгүпкен. Ында ол сантиметр хире тырыкы черде хан чыпшына кадып калган болган. Сорокиннің карактары улуг-улуг апаргылаан, кезек када ол ханче кайгап алган турган. Сорокин бүдүү иштинде хан барын-на бар-дыр, та мал эьдиниң ханы, та чүнүн ханы мону чүгле экспертиза тодарадыр апаар. Кара-оолду шынгы

«кыскаштаар» херек деп боданган. Кабина иштин ол-бо хынаан, база арыг-силиг, чуп каан болган.

— Машинаңны хуннүң чуп турар сен бе?— деп, капитан айтырган.

— Сигенчилер бригадазынга аъш-чем сөөртүп аппарып берип турар кижини мен, ынчангаш хүн санында чуп тур мен. Хамык ужур ында база эвес, хирлиг, боктуг кылдыр машина эдилээринге хөңнүм чок, ынчангаш үргүлчү чодуп, суйбап чоруур кижини-дир мен, эш капитан — деп, Кара-оол мактаны аарак харыылаан.

— Че, ам конторага барып чугаалажыылы — деп, Сорокин далаштырган.

— Чаа, чораай-ла — дээш, Кара-оол дүлгүүлөрүн демир хааржаанче салып эгелээн.

Конторага кирип келирге-ле Алдын-оол база бир кижини байысаап олурган. Ол хүн аяс каан болгаш аажок изидип келген. Сорокин кожазында хостуг өрээлге келгеш, хаваанда дерин чоткаш, фуражказын ужулгаш, стол артынга олурупкаш, хүрең папказын ажыткаш байысаалга майыктарын уштуп алган. Оларның аразындан каразынган кижини байысаар протокол майыын шилип алгаш бижииринге белеткенип алгаш, Седен Кара-оолду ам-на атакалап кирипкен.

— Меге өчүк бербес талазы-биле РСФСР-ниң КУД-ниң (кеземче чорудар дугайында дүрүм)... чүүлүнге үндезилээш... мону номчуп танышкаш, адыңар салып бериңер — деп, Сорокин негээн.

Кара-оол протокол майыының адаа талазында парлап каан одуругларны номчуп танышкаш, холу шала сирилеп, адын салып бергеш олуруп алган. Сорокин Кара-оолче чиге көргөш:

— Документ ёзугаар ат, фамилиянарны кым дээрил?— деп айтырган.

— Седен Кара-оол Кошкаракович дээр.

— Төрүттүнген чылыңар?

— 1952 чыл.

— Партия кежигүнү силер бе?

— Чок, чүгле комсомол кежигүнү мен.

— Мурнунда шииттирип чораан силер бе?

— Чок.

Сорокин Кара-оолдун намдарындан чүве арттырбайн бижээш ам кол айтырыгже кирипкен.

— Ондар Михаил Хөпээнчикович деп кижини-биле школага кады өөренип турган силер бе?— деп, Сорокин айтырган.

— Ийе, менден бир класс өрү өөренип турган кижги. Тос класска өөренип киргенинден бээр таныыр мен.

— Мишаның шеригден кажан келгенин билир сен бе?

— Эрткен күзүн келди ыйнаан.

— Ыйнаан деп чүн боор ийик, каш айда келген ийик?

— Ноябрь айда.

— Ынчаарга сен Мишаны эки таныыр турган кижиги-дир сен, ону сөөлгү катап кажан көргөн сен?

— Мындаа чоокта чаа чүве, ай, хүнүн уткан-дыр мен, Булуң-Терек салбырынга сиген белеткээр талазы-биле шеф болган аңаа ажылдап турганын көргөн мен.

— Ооң соонда ол кижини черле көрбээн, ужурашпаан сен бе?

— Чок дарга.

— Ындыг-дыр, ам баргаш машинанын база катап хынап көрээли — дээш, Сорокин астып чорууру шериг сумказын алгаш үнүпкен.

Машина кузовунче үне халааш, Кара-оолду база «үнүп кел» деп холу-биле имнээн. Кара-оол үне халып келирге, Сорокин машина кузовунда ханче айыткан.

— Бо чүү-дүр, билир сен бе?— деп айтырган.

— Кадып калган хан хевирлиг чүве-дир, бригадаже инек эъди чедирип чораан мен, ооң ханы чыпшына бергени ол-дур, дарга.

— Ылап-ла хан-дыр, харын, ам мону мал азы кижги ханы бе деп тодарадыры-биле экспертизаже чоргузар апаар бис. Ынчан түңнели билдине бээр.

Кара-оолдун арны агара хона берген.

— Эш капитан, ол Ондар Мишаның өлгенин меңээ каразып турар силер бе?— деп шала келдирлей аарак айтырган.

— Каразып болгу дег барымдаалар бар боорга силерни айтырып турарым бо. Шын, меге кажан-даа илерей бээр — дээш, Сорокин машина кузовунда чыпшына берген ханны донгурак бизи-биле арыг саазын кырынче сивирип эгелээн. Ооң соонда демги-ле өрээлге байысаалганы база катап эгелей берген.

— Бригадага эът чедирип чорунда сээн-биле кады чораан кижги бар бе?

— Ийе, бар, повар Анай кады чораан чүве. Эътти складтан алган кижги база ол угбай болгай. Склад эргелекчизи Деспижектен айтырып болур силер.

— Июнь чээрби ийиниң хүнүнде чүнү ажылдап турганыңны чугаалап көрөм.

— Ол хүн демги-ле повар Анай биле Булуң-Терек салбырының сигенчилер бригадазынга чем чедирип чораан мен. Оон улаштыр ол-ла бригадага сараатче сиген сөөртүп турган мен. Кежээге чедир ажылдаан бис.

— Бажыңга каш шак үезинде чедип келген сен?

— Чеди азы сес шак үезинде боор, кежээ орай чедип келген мен.

— Суурга келгеш оон ыңай кайнаар чораан сен?

— Суурга келгеш моон ырак эвесте бажам болур Удумбора деп малчын кижиге бар чүве, ооң аалыңга баргаш келген мен.

— Че, эш Кара-оол! Ам хөй чугаа болзун. Июнь чээрби ийиниң кежээзинде алды шак үезинде Булуң-Терек баар срукка машина манап турган Ондар Михаилди машинаңга слуртуп алгаш, каяа чедирген сен, канчапкан сен, мону чажырбайн таптыг чугаалап ор — деп, капитан шамнап кирпкен.

Кара-оол бодангаш олурупкан: «Машинада чыпшырган хан дүне када тайгадан эккелгеним сыын эъдиниң ханы-ла болгай. Бук болган чүве, чуп тургаш ону канчап эскербээн кижиге боор мен. Өлүрткен Мишаны менээ каразырга-даа чүве үнмес, мен буруулуг эвес мен. Шынын тып-ла алырлар ыйнаан, а бир эвес сыын өлүргенин билип каапса, ооң ялазынга онаажып чыдыр мен. Хай-халап болур деп барган-дыр. Оода-ла Удумбора биле Хаяжыкты сагындырып каар арга болза. Бо шагдаа мени кайын салыр деп бо».

— Че, чүге харыылавайн олуруп бердиң?— дээн Сорокинниң үнүден Кара-оол сырбаш кылынган.

— Ондар Михаилди мен канчапкан деп мен. Булуң-Терекче чанарым ол дээрге чер алзып, Удумбораның аалыңга чедирип кагжык мен. Ол аал оруктан ырак эвес черде турар, аңаа артып калган кижиге, оон ыңай мен чүнү-даа билбес мен. Көрбээн-даа мен.

— Эгезинде чүге Михаилди танывас мен деп чажырып, хөрлөп турдун?

— Өлүрткен кижиге деп дүүн-не дыңнаан мен. Ынчангаш менээ шамнай бээр иргиге бе деп корткаш ынча дидим.

— Михаилди Удумбораның аалыңга чедирип кааныңны кым шынзыдып болурул?

— Кадайым Надя, Удумбора база ооң кадайы Долзат

болгаш оларның уруглары шынзыдып болур. Көрген кижилер ол-дур.

— Удумбораның аалынга чорааш каш шак үезинде чанып келген сен?

Кара-оол ол орта тула бергеш, бүгү байдалды чажыраы-биле чула мегелеп бадырыпкан:

— Кежээкиниң он шак үезинде чанып келгеш, удуп чыдып алган мен.

— Че, ынчаарга амдызында маңаа олур — дээш, Сорокин үне берген. Сорокин Алдын-оолдуң ажилдап органы өрээлге кирип келгеш, Кара-оолду каразып турарын чугаалап берген.

Алдын-оол Сорокинниң чугаазын кичээнгейлиг дыңнап олуруп-олуруп:

— Амдызында Кара-оолду буруудадыр хире барымдаа көрбейн тур мен, Василий Петрович, ынчалза-даа ханны ыяавыла экспертизага дужаар бис. Оон ыңай ооң кадайы Надяны, Удумбораны, Долзатты байысаар апаар. Оларның чугаазы чүнү көргүзөр эвес.

— Кара-оолду ам салыптар болзувусса ол өске кижилер-биле өчүктерни таарыштырып аптар боор. Канчаар бис?— деп, Сорокин айтырган.

— Улустар-биле амдызында харылзаштырбас-тыр, хос өрээл болган болза але — дээш, Алдын-оол суму даргазынче көргөн.

— Ол-даа ажырбас, мында дружина штавының хос өрээли бар. Соңгаларын, эжиин демирлеп каан, шоочалап каар болза оон кандыг-даа хулиган үнүп шыдавас чер. Чамдыкта эзирип алгаш хулиганнап турган кижилерни аңаа суп-даа турдувус — деп, Дакпай Казакович хүлүмзүрүп чугаалаан.

— Ынчаарга амдызында анаа олуртуп каар-дыр — деп, Алдын-оол сүмө кириген.

— Шынап-ла ындыг-дыр — деп, капитан чөпшээрешкен. Сорокин Кара-оолду дружина штавынга олурту шаап алгаш, Удумборанын аалынче машиналыг чорупкан.

Үр болбаанда Кара-оолду конторада бажыңнап алганнар деп Надя дыңнай салы-ла дораан чедип келген. Надяга сн дугайын суурда эки-багай болушкуннарны бир дугаарында дыңнап, билип алган чоруур, аксы куруг чорбас «Радио» деп шолалыг Севен кадай кээп медээлепкен. Надя соңга караанга көстүп келирге, Кара-оол ону чоокшуладыр имнеп алгаш:

— Бажыңывыста сыын эьдин дораан ырат, үжелде кылыр чадавас, бо дугайын Удумбора, Хаяжык сугларга дораан дамчыдар сен — деп сымыранган.

— Сени ол сыын эьди эккелген дээш суп алганнары ол бе?— деп, Надя айтырган.

— Амдызында сыын дугайында кым-даа, чүнү-даа билбээн хевирлиг, канчап билир үжей бээр чадавастар, сыын өртээн, ооң штравын кым төлөп турар боор.

— Ам чүү дээш бажыңнап турарлары ол — деп, Надя шугулдап айтырган.

— Та, билбес мен, демги Сорокин шагдаа Ондар Михалди канчапкан сен — деп турар чүве-дир.

— Ой, дадайым! Ындыг деп чүве канчап турар чүвөл? Чүнү кылып, каяа чораанынны шыны-биле чугаалап бер. Оон башка ат болур сен. Сыын өртээн төлөп-ле каай, ында чүү боор, херек кырында сен ону өлүрүп алган эвес сен.

— Че-че, сен дүрген чорувут, боданып көргөй мен аан. Билдиртпейн эрте бээр чадавас. Че, дүргедеп көрөм, Надя.

* * *

Сорокин Удумбораның аалыңга чедип келген. Долзат үнүп келгеш ыттарын хай деп тургаш, өгже кирип алган. Удумбора шагдаа кижикөрүп кааш, чүрээ тиккиледи сога берген. Ыяш деспиге чингеледи диле кезип олурганы сыын эьдин орун адаанче кирип идипкен. Сорокин кирип келгеш:

— Экии!— деп, мендилээрге Удумбора мендилешкеш, бичин борбак сандай ап берген. Сорокин өг иштин кезек када ыт чок эргилдир көрүп олургаш:

— Сен, Удумбора?— деп багайтыр тывалаан.

— Ийе, мени Удумбора дээр.

— Сен Кара-оол билир-ле?

— Кандыг Кара-оол деп Удумбора ужурун эки билбейн удур айтырган.

Удумбораның өөнүң ишти арыг-силиг, шокар аптараларлыг, ийи демир оруннуг, дөрде стол кырында радиоприемник, сып каан турар улуг көрүнчүк, асқыда мөңгүн чулар, чүген, сырыглыг кызыл пөс-биле хаштап каан ак ширтектерни, оон-даа өске эт-септи Сорокин база катап чүгүртү көрүпкен. Шыырак чурттап турар малчын-дыр — деп бодай каапкан. Удумбора орустап билбес болган, а Сорокин тыва дылды чүгле шокарлап билир, ынчангаш херек бүтпезин бил-

геш Сорокин ону Алдын-оолга чедирер деп шиитпирлеп алган.

— Эш Удумбора мен база контора чоруур деп чугаалааш, туруп келген.

Өгнүн херээжен ээзи Долзат салааларында мөңгүн билзектерин шыңгырадыр аякты чуггаш, арыг аржыыл-биле чүлгээш, чаа эскен шайны Сорокинге сунган. Капитан аякты кандайы кончуг хүлээп алгаш, изиг шайны аартап эгелээн Удумбора контораже чоруурунга белеткенип, Сорокинни аалдан дүрген-не чоргузарын бодап олурган. Сорокин ооң сыын эьди чажырып турарын эскербээн-даа. Сорокин биле Удумбора даштыгаа үнүп келгенде ак аъттыг чолдак кара ашак шаап келген. Ол кижжи Удумбора биле мендилежип тура, бир-ле чүвени далашты-биле чугаалапкан. Чогум чүнү чугаалапканын Сорокин билбейн барган. Ол кижжи Хаяжык болган. Сорокин Удумбораны машинага олурткаш, чорупкан сөөлүндө, Хаяжык ол аалга артып калган.

Алдын-оол Удумбора-биле мендилешкеш, кайда чурттап, чүнү ажылдап турарын айтыргылаарга, оозу бодунун дугайын тө каап-ла олурган. Удумбора чамдыызы көгерип чоруп олурар дөнгүрертир кыргып каан бажының чолдак дүктерин адыжы-биле суйбааш:

— Мени чогуум чүнүң ужун мында эккелгешин билип ап болур мен бе, дарга?— деп айтырган.

Алдын-оол бүдүү эрестиг-ле кижжи-дир бо, арын-шырайын көөрге багай чүве кылыр хире эвес-ле кижжи-дир деп бодаан.

— Ынчанмайн канчаар, ам дораан билип алыр силер. Ынчаарга июль чээрби ийиниң кежээзинде Ондар Миша деп кижини Седен Кара-оол машиназы-биле силерниң аалыңарга чедирген болуп турар. Ооң сөөлүндө ол кижжи каяа-даа көзүлбээн, кым-даа ону көрбээн болгаш чүгле дүүн Хараган-ныг-Элге ооң өлүрткен мага-боду тывылган-дыр. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер — дээн.

Удумбораның арны хуула бергеш:

— Аа богда! Оран-Тандым! О, күжүр оглукум. Мен ол Мишаның өлгенин-даа, өлүрткенин-даа билбес мен, шыны-ла херек. Ол хүн Миша, Кара-оол бажаның машиназы-биле бистиң аалывыска келгени-ле шын кижжи. Кежээ апарганда келген чүве. Өөвүстен шайлап алгаш, Булун-Терек чоруурум ол дээш, чадаг чорупкан кижжи болгай. Оон ыңай ону көрбээн мен. Өлүрткен деп суурга келгеш дыңнадым. Ат болган чүве-ле-дир.

Алдын-оол Кара-оолдун өчүүн бүдүү номчааш:

— Седен Кара-оол силерниң аалыңардан кежээкиниң он шак үезинде чанып чорупкан-дыр, ол шын бе?— деп айтырган.

— Чок, кайыын ындыг боор — депкеш, Удумбора шак душкен.

Артык сөс эдипкенин билип каапкан, ам хөрлээр арга чок, шынын чугаалаар деп шиитпирлеп алган.

— Ол кежээ Кара-оол машиназы-биле кайнаар чорааныл?— деп, Алдын-оол катап айтырган.

— Ондар Миша чадаг чорупкан соонда бистер Кара-оолдун машиназы-биле тайгаже чорупкан бис.

— Кымнар, кайы тайгаже, чүге чораан силер, далашпайн чугаалаңар.

— Тайгаже мен, Кара-оол, Хаяжык суглар чораан бис.

— Хаяжык деп кымыл, чүнү ажылдап, кайда чурттап турар кижил?

— Бо суурда чурттап турар, садыг таңныылы, мээң куда ашак-тыр ийин.

— Уламчылап чугаалаңар, акым, тайгаже чүге чораан силер?

— Мен бодаарымга ол Мишаның өлүрткенин бистерге каразып турар хире-дир силер. Бак-ла чүве ыңай чорзун! Кыраан назынымда ындыг коргунчуг херек үүлгедир туржук, дүжөп-даа чорбаан чүвөм-дир, оглум. Ол дүне бистер чүнү кылып, каяа чораанывысты ылап шыны-биле чугаалап берейн.

— Ынчалыңар харын, акым.

— Ооң мурнунда хүн Хаяжык-биле хайыр манап чыткаш, он ийи адыр мыйыстыг сыын адып алган бис. Ооң эьдин Кара-оолдун машиназы-биле ап чораанывыс ол. Аткан черивисти-даа көргүзүп болур мен. Кара-Хөл тайгазынга чораанывыс ол чүве.

— Сыын өлүрер талазы-биле тускай чөпшээрелиңер турган бе?

— Чөпшээрел-даа чок чораан бис ийин.

— Тайгадан каш шак үезинде эеп келген силер?

— Чер чырып олурда келген бис. Малгашка машина душкеш, бистерни түрөткен болдур ийин.

— Аң-даа болза күрүнениң хөрөңгизин болгай, херек апарганда чүгле чөпшээрел-биле өлүрер, а силер ону оорлап турганыңар ол бе?

— Ындыгызы ол ыйнаан. Ам канчаар, чажырып аткан удус бис. Ялазын чүктээр апаар бис. Хоойлудан эртер эвес.

— Силерниң бо кылган херээнерни районнун анныыр инспекциязы сайгарып көөр апаар, оларның маңаа келирин манаар апаар силер.

— Чаа, ынчангай-ла, дарга.

Алдын-оол аңныыр инспекциязынче телефоннап каан. Ийи шак хире болганда аңныыр инспекциязының ажылдакчызы чедип келген.

* * *

А ол үеде Хаяжык Удумбораның кадайы Долзатка:

— Хамык чүве буурап баар деп барган хире-дир, куда-кым, Кара-оолду байысаап, айтыргаш, бажыннап алганнардыр, бо кудаа ашакты база суп алдылар боор, аң эьдин дүрген-не ыратканы дээр, ооң яла-буруузун канчап чүктээр боор — деп мөгүдеп чугаалаан.

— Ындыг болбайн канчаар дээр силер, аштаан-суксаан эвес арган аңны чүге адып-боолап алганыңар ол. Удумбораны ат кылыры ол боор — деп, Долзат дүүрөп харыылаан.

Үр болбаанда өгге арткан сыын эьдин арыгже киир дажыглааш, терек хозунга суп кааннар. Хаяжык кудазынга дузалажып дооскаш, аалынче халдып чорупкан. Чанып келирге, ону контораже келдирткен дугайын кадайы дыннаткан. Хаяжык хөңнү багай контораже базыпкан. Аңныыр чериниң инспектору Сайын-Белек, анныыр чурумун үрээн дугайында төтөглекчилерге тургускан протоколун шылырадыр биживишаан:

— Сыынны кайы тайгадан өлүргениңер ол?— деп, Хаяжыктан айтырган.

— Мен сыын өлүрбээн мен деп чугааладым чоп, дарга.

— Силер черле хөрлээрин кызыдар кончуг-ла кижидир силер аа, энир чылын элик өлүрүп алгаш, ону хөрлөп база шаг болдунар, ам хей-ле ынчап олурар сен, кады чораан эжиң Удумбора шуптузун тө каап берди, өчүү бо-дур.

— Сыын өлүргени херек чок, кижиди херээ онаар чазып турлар, куда. Чажырган ажыы чок деп боодадым — деп, Удумбора чугаалаан.

— Аа, сени-даа але! Кадайлар ышкаш аксың бош, чүдек кижидир сен, але — деп, Хаяжык Удумбораже соок карактары-биле көрбүшаан, кылыы хайнып химиренген.

— Мээң айтырымга харыылаңар, эш Хаяжык — деп, инспектор хөрөктээн.

— Кара-Хөл чоогунда тайгада Хайыралыг-Каът деп чер

бар, аңаа хайырга кылаштап келген чүвени адып кагжык мен — деп, Хаяжык хөөн чок харыылаан.

Сайын-Белек ол Хайыралыг-Каът деп черге хыналда кылыры-биле аңчы Сагдыны чорудар деп шиитпирлеп алган. Ийи-үш аң адып алгаш, чаңгысты өлүргөн бис деп мегелеп олуларлары чадавас деп инспектор боданган. Товарылга бооп машина кузовунга чораан бичии хандан сыын оорлаан кижилерниң херээ ынчаар илерээн. Сорокин милиция начальниги-биле телефон дамчыштыр харылзашкаш, ол хүннүң ажыл-чорудулгазын илеткеп каан. Алдын-оол биле Сорокин өлүрүкчү херекти илередир дээш ажылын уламчылап, көдээ Совет конторазынче чаа, чаа кижилерни келдиртип, чамдыктары-биле бажыңнарынга чугаалажып чоруп турганнар.

*

Шүлүктөр

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ЧЭЭНЭЭМ

Шынап чуртум Чээнээм —
Чычыы, торгу чөргээм,
Хою, элии шөлээн
Холуй оытттаар өргээм.

Кырган чуртум Чээнээм —
Кыжын чылыг энчээм,
Чазын чымчак дөжөөм,
Чайын сериин девээм.

Күжүр чуртум Чээнээм —
Күзүн тодуг хевээм,
Сырын каккан хөрлөөм,
Сыгыт долган хөрээм.

Өгбе чуртум Чээнээм —
Өскен, төрөөн өдөөм,
Чараш кыска кеззээн
Чарып болбас чүрээм.

ДУС-ДАГ

Шагаан-Арыг сургуулунга
Шарый-оолдан дыңнаан боордан,
Дус-Даг, сени билбес-даа мен.
Дурууң кырлап өспээн-даа мен.

Бөгүн келгеш, сени көргөш,
Бөргүм уштуп мендиледим.
Өвүр черниц адын сыкпаан
Өцнүктерим чурту-дур сен.

Көк-оол биле Сарыг-оолдун
Хөглүг чаны кайын келген?
Черде дузуң чылгап өскөш,
Чечен эрлер болганнар боор.

Дус-Даг, меңээ чанарымда
Тураскаалдыг белээң кылдыр
Аржаан дузуң хойладып бер,
Аартыктап октавас мен.

Успа-Хөлге эштип алгаш,
Улаатайга кирип алгаш,
Домзуг дузуң соруп чорза,
Долгай дылым дорталыр боор.

ҮШ-ДУРУГ

Торгалыгнын торгалары
Долгай терек долганган дег,
Торгалыгнын даргалары
Дораан айтып берген чүве.

Чогун-барын хөөрежир дээш,
Чогаалчылар чыылган дег,
Үш-Дуруг чаңгыс черде
Үелештир көстүп турар.

Саарыгда үстүү дуруг
Сарыг-оолду сагындырар.
Ортаакызы Көк-оол ышкаш,
Ооң адаа Кызыл-оол дег.

Торгалыгнын оолдары
Домак чокка чарлыр эвес.
Торгалыгнын тоолдары
Дорт-ла оон эгелээн боор.

ЭЛЬБРУС

Эльбрустун ийи бажы
Эжим сени сагындырды.
Бирээзи — сен, өскези — мен,
Биске аажок дөмей болду.

Ынчалза-даа дожун көргөш,
Ыраандан-на дидиредим.
Сагыжымны чылыдып кээр
Сарыым сен дег эвес чорду.

Бистер ийиниң чүректерин
Бириктиргөш дагаар болза,
Чүгле ынчан Эльбрустун
Чүктээн дожу эриир боор оң.

*

Александр ДАРЖАЙ

КЫШҚЫ ЭРТЕН БОДАНЫҢ

Сорук киирер бодалдарым, күзелдерим
Соомда адып, чидирипкен кижин мен бе?
Соңга өттүр харже көрүп, дидиреп каап,
Согаңайнып, хөкпөш ышкаш оор чүмүл?

Кылган чүвө дөгөрезин кылдынган бе,
Кылын улуг уйгудува дүлнүп чүмүл?
Ижээй берген мажаалай дег, салаам соруп,
Ижим уттуп, эзеп-херлип чыдар чүмүл?

Сагыжымга чараш чаагай бодал кирбес —
Чаа шүлүк төрүттүнмес ышкаш-даа дег?!
Соңга өттүр аккыр харын хевис кылган
Соок хову ыржым тыртып шөйлү берген.

Кайыже-даа караам углай көөрүмгө:
Харны шуглай тырттыныпкан даглар, шөлдер.

Шаң-бус, туман аразындан ногаарарып,
Часкы хову көзүлгөн дег кынныр чүзүл?

Сагжымга ногаан частың чурумалы,
Харлыг хову ортузунда чаңгыс от дег,
Караңгы дүн ханызындан чырып чорза,
Чаңгыландыр ырым черле куттулар боор.

ЧАШҚЫ ШААМНЫҢ ӨҢНҮҮНГЕ

Чаш шара

үевистен

Чаңгыс өдек оолдары бооп,

Шары-буга

мунуп алгаш,

Чарыштырып өстүвүс чоп.

Аравыска кандыг чаңнык

Чыжырт кылдыр

дүшкени ол?

Айтырымга харыы дилеп,

Шыпшың дүне

чааскаан ор мен.

Бажыңыңга

чаңгыс катап

Баарымга соот чок болдун.

Чүге-ле ийик,

соок шай куткаш,

«Чүнү канчап чор сен?» — дидиң.

«Улуг-хүнде

дыш-даа бербес,

Улуг-биче

шуушкаш турар!

Айтырыглар шиитпирлээр

Албан чери эвес-тир!» — деп,

Хажызындан

өөң ишти

Кадыг-донгун чаңчаны-дыр...

Өңнүүм сен дег бедик дужаал

Эдилевээн бөдүүн эр мен,

Эжим сен дээш

сеткилимде

Өөрүп чордум,

чоргаар чордум.

Аштап-суксап,
дора өлүп,
Акша дилеп
келбээн мен, эш.
Эрткен-барган чуртталгавыс
Эргий бодап,
кады сактып,
Сагышка киир
хөөрежир дээш,
Чалалга чок
келгеним ол.
Ужуражып дужа албас
Хову кежир ийи даг дег
Хос өрээл ортузунда
Удур-дедир көрүп ор бис.
Чаңгыс дазыр
довураанга андааштанып,
Чаңгыс хемниң
суун ижил өстүвүс чоп?!
Аравыста
чугаалажыр чүве чок бе?
Аал-чуртту
оода чаңгыс сагынза чүл?
Чашкы шаавыс оюннары
Чараш чаагай дүшче шилчип,
Эрте чаштың найыралы
Эрги хеп дег элеп каап-тыр.
Эх, эжим,
канчап баадын,
Эрте дээре оттуп көрөм!

ДЫТ

Кадыр дагда чаңгыс дыттан:
«Кандыг кижиге тарыды? — деп,
Элдепсинип айтырган мен.

«Элезин дег үрезин мен,
Казыргыга алыскаштың,
Каан дээрге эстеп чордум.
Калбак делгем хөрээндиве

Хая мени чыпшыр туткаш,
Эрге-чассыг куспактапты.

Хая ием ачызында
Карак четпес делгемнерни
Харап турар түрлүүмнү көр!» —

Харызынга ынча дээнзиг,
Шынааларны эргий көрүп,
Чылгычы дег харанып тур.

* * *

Когурумнуг частың хады бажы сынып,
Хооргал-онгар аразынче чашты берди.
Ийи баштыг шокар итпик сарыг дытта
«Итпек-хойтпак элбезин!» — деп, эдип олур.
Кудай багы шагда арлып чиде берген,
Куу хову ногаарарып силий берди.
Бистер база бойдус-биле денге «оттуп»,
Билчишкинниң шынаазынче кирип ор бис:
Өржээп-шиидер сеткилицниң келдерели —
Өөрүшкү чүрээм шыва алы берди.
Аравыста чүү-даа болбаан чүве ышкаш,
Аныяк чаш чоруур шаамда болчагда дег,
Ыдык чаагай, чүден эргим, чүден уян
«Ынак мен!» — деп чангыс сөстү сөглөп тур мен.

* * *

Менден шала биче хире аныяк кыс
Бетимде бо саадапкан чоруп олур.
Илчирбе дег шөйлү берген куу даглар
«Икарустуң» көзенээнден көстүп чору.

Узун орук... Чымчак олут чайгаарынга
Уйгум келип, карактарым шимдинип чор.
Аныяк кыс шүлүк номун ажып олур:
«Артыжымның айдызы-дыр» танып кагдым.

«Багай ном-дур, номчуваңар, дунмам!» — дидим.
Бажын менче ээлдирип көрнүп келди:
«Оода чангыс шүлүк бижип көрген сен бе?
Орта олур, акым!» — дигеш, хорадай-дыр.

ЧЫЛДАР

Чылдар, чылдар... Бажын ажыр
Чымыш долган эрес чылдар!
Олар-биле өнүктөшкөш,
Оожургал билбес чор мен.

Бараан-сараан садынга дег,
Далдап сөглээр барымдаам чок,
Байгы күжүм өргүп чорааш,
Таалап эрткен чылдарым хөй.

Болбаан, чамдык кижилер дег,
Боттуң багын өскээр куйзуп:
«Чадаргай чыл болду бо!» деп,
Шамнап каарын күзевес мен.

Шагның маңы узаан тудум —
Адак-бышкаам аартазажок,
Чайгаар кырыр назынымга
Айлар, чылдар буруулуг бе?

Баш дег баштыг хирезинде,
Чамбы дикке өрт салган —
Чаа-дайын болган өйнү
«Багай чыл!» дээр — чөптүг бе ол?

Салым-чолдуң кавайы боор
Чаңгыс борбак бөмбүрзегин
Сырыпкы дег улус турда,
Чылдар чүгө буруулуг деп!...

Чылдар, чылдар... Үзүктел чок
Чымыш долган тайбың чылдар!
Чаа-чалбак болбаза-ла,
Чаржып шыдаар ишчилер бис!

ДАДАРЫК

Арыг каңны, демирни дат тудуп чий бээр,
Ажыглалдан чайгаар үнүп, черге калыр.

Чаазында үнелиг эт турган боор деп
Сагышка-даа, безин чадаар, илдикпейн баар.

Кижиге база амгы шагда өрү чүткүп,
Хирезинче өөренип ап чорбас болза,
Черге калыр дадарык каң, демир ышкаш
Секперевес, өлүг-дириг аразында.

ЭРГЕ-ЧАССЫГ ӨСТҮРЗЕЖОК

«Адыштарын таптыг черле чада салбас,
Аспактанган чудуруун-на дөгөөр төл бо.
Харам-хыныыр — чүве салбас демдээ ол бе,
Халалыг бак содаачы боор барымдаа бе?...»

Ойнаар-кыс дег, чашкы шаамда чудуруумга
Ойнай-сылдай авам ынчаар таарзынмас дээр.
Топтуг болгаш экииргектен тайбас кылдыр
Дорукуруп, чаңчыктырган сылдаа ол бе?

Аскымчынын дынын быжыг тутпас болза,
Мурнун көрбөс — тамыже-даа караш кынныр.
Аныякты эдип-чазап чорбас болза,
Будалычал — отка-көөке дүжүп-даа боор:

Авам холу эрге-чассыг өстүрзежок,
Сула салып чорбааны — мээң аксым-кежи.
Амыдырал түмөн өңүн чайлыг ылгаар
Чугаа-домак хирелиинге көзүлбээн мен.

ОЛЧАМ ТӨДҮ ЧҮРЭЭМДЕ

«Эр бооп төрөөн кижиге төлү чорук чорааш,
Эргекке үш ораам хире олчалыг кээр...»
Тыва кижиге халас чорук кылбас дээрзин
Тывынгыр-ла сөглээн-дир деп бодап кээр мен.

Боруң-сарың, аян-тээлээр күзелим чок,
Болдунар-ла хире-шаамче иженир мен.

Эргекке үш ораам хире улуг олчам —
Эки болгаш ылап кылган ажылым боор.

Чанып кээр мен: күжүр сарыым чамдыктар дег,
Саадак-барбам ишкирин-даа сонуургавас.
Омак-сергек шырайымче таалап кайгаар,
Олчам төдү чүрээмде деп эндевейн баар!

ХАЙЫРАЛЫГ ХҮЛҮМЗҮРҮГ

Амыдырал үргүлчү-ле
Аас-кежи эвес боор-дур.
Шаанга киир бүргөп-бүргөп,
«Чаашкыннай» каапкан мен.

Үүлеге туттурган дег,
Үнү-бажым чидип калган.
«Даштымда даг, иштим ий» бооп,
Даамчырай бергензиг мен.

Оода чаңгыс хүлүмзүрүү
Көктүг чайның хүннээрээ дег,
Ол дег кысты бо-ла чорааш,
Көрбээн болгаш душпаан-дыр мен.

Аар-берге сеткил-хөөнүм
Аяскан дег, тайлы берген.
Катап бүргээр хөңнүм чок дег,
Каткы-хөглүг хевээр чор мен.

Хаяаланган чырык кыстың
Кайдазын ам билбес-тир мен.
Ону дилээш, хеле-бүдүү
Ожургал көрбөстээн мен.

Оолдуг, кыстыг — бүлелиг бол,
Оранчоктан билбээчөңөп,
Хайыралыг хүлүмзүрүүн
Карак уштап көрзе дээр мен!

ХУВААНАК

«Кускун-карам сураг барды,
Хуваанактап берем, акый.
Хуваанакка дүшпес болза,
Хуу-салым билир ыйнаан».

(Бурунгу улустун ыры.)

Дөргүн, сайыр уну эвес,
Дөртөн бир хем баштарындан шилип чыгган,
Төрелдешпес, шуру кара
Төлге даштар кээргел чок дүжүп болур.

«Бажың аартаан, хырның аш-тыр.
Баар оруун, чүрээң безин ийи аңгы.
Артыг, олча көңгүс курут,
Адак-бышкааң аартай берген кандыг аай чоор...»

Даштың сөглээн хүрүмүнге,
Танышканым, улуг дыка бүзүреве.
Даңгыраавыс быжыг дээрзин,
Талыгырдан дагын сөглээйң, мени дыңна.

Хей-ле черге хуваанакка
Хедерленип ажынгаштың чоор сен ону.
Сайлыг эрик өнчүзү боор —
Чараш-даштап манап чору, чеде бээр мен.

Соок болуп хуулзумза...

«Сенээ көөрде,
Сеткил-чүрээм чылыг час дег.
Хыраа тынган
Кышкы соокка дөмей сен» — деп,
Суглук чокка
Шуугай каапкаш, кажа бердин.
Сурааң дыңнап
Суурумда чааскаан артым.

Чангыс черге
Чанчыкканым күштүг болгаш,
Сагыш аарып,
Саргып-дойлу бээр-даа-дыр мен.
Ол-даа хамаан.
Оожум-шөлээн чораай мен аан.
Тураң-биле
Дужунда-ла болгаап чору.

Соок киж
Сонгаң орта хээлер сиилип,
Ынаам сөглөп,
Январьда чаагың «ошкап»,
Бажың дозуп,—
Баскан изиң харга чуруп,
Кыштың бүгү
Кылдыны бооп арткай мен аан.
Кылыктангаш,
Кышты бактаан ажыы чүү деп.
Хыраа безин —
Кылаң-мөңгүн эртине-дир.
Идегээштиң
Изиг көс дег кижээ душкаш,
Соок мени
Чоктап, сакты бердиң халак.

Сестээн өрүглөр

* * *

Каржып эртер оруктар чок,
Кадыр элге башташтывыс.
Меңней бергеш, хемче көрдүң.
Мен-даа база көжээлендим.
Сарыым уруг, бижииргеве,
Саарыгдыва кайгавайн көр.
Чаражыңны эскерип кааш,
Чалгыг сени апаар болгай.

* * *

Дүндүк өттүр чивецнешкен,
Түме-сая сылдыстардан,
Чаңгыс шолбан меңээ эргим —
Чайынналган караң дег-дир.
Кылама дег кылаң дээрни
Кылын булут дуглапканда,
Сайгылгаан чок караңгы дүн —
Чаражым сээң чажың дег-дир.

* * *

Кылын-халаң ижипкенде,
Кырый берген эрлер безин
Кыстап чораан шаан сактып,
Кыяң чугаа эгелээрлер.
Кыйы-биле кыстар эртсе,
Кый дей кааптып, соонче көөрлер.
Сагыш салбайн эрте бээрге,
Чадаарда-ла каттыржырлар.

* * *

Сээң меңээ таарышпас чаннарынны
Чектевес мен. Канчап билир өске кыстар:
«Сенден артык улус бис» — деп, меңээ келгеш,
Сеткил-чүрөөн сөглей берзе — халап болгай.
Чежемейниң кылыым сүт дег хайынза-даа,
Сеңээ удур каржы сөстөр сөглөвес мен.
Канчап билир доскут эрлер үлегер ап,
Кадайларын хомудатса — ёра багы.

* * *

Хамнаарак бооп хуулуп алгаш, чүрээм одун
Кайда-чүдө изиг чуртче алгаш бардың.
Хөрээм ишти орай күс дег ээнзиреди,
Хөглүг ырым кударалче шилчий берди.
Черниң кыры хыраа-биле шыптынмады,
Сеткилимден сени сактааш дидиредим.
Ужа берген хамнаараамның өткүт үнүн
Уяранчыг ырларым ам солуп артты.

ТУДУГЖУ БАЙЫСҚЫЛАҢ

Эртен эрте
Эрик дургаар агаарлаксааш,
Мага-ботту
Башкы харга сергедиксээш,
Эртежимни
Ээриген ыт уткуур боор дээш,
Базып үндүм,
Балды даажы мурнаан болду.

Тудуг кылган
Тулган шевер Байыскылаң
Ырак эвес,
Ыржым үреп, иженип тур.
Кертиктерден
Хээндектелген чоңгу, чээрген
Даңны уткуй
Талыгырже окталып тур.

Шошкуй аарак
Чоогунга чеде бердим.
— Экии!— дигеш,
Эът-ханын шүүй көрдүм.
Турза сынныг,
Тутса күштүг, дугай дег эр
Узун дытты
Удазын дег диле шаапты.

Хажызындан
Кайгап тура, дерин көрдүм.
Чаламадан
Чаржып баткан судактарзыг,
Кастыктардан
Харлыг черже караш кынды.
Кышты оштаан
Кыржаң соок-даа дезинкензиг.

Шевер эрниң
Чергелештир чонуп алган
Чоон чудуун
Чоогунче аргаштым-даа.
Эжик, соңгаа
Эптей салгаш быжыглапты.
Хана бедээн,
Хажаан, тудaan чер чок болду.

Тудугжуга
Дузам ынчаар көргүскен мен.
Байыскылаң
Бажың-балгат тудуп турда,
Эртенниң-не
Эъдим-кежим сайзырадыр
Чонга херек
Чогум-на чер ынчаар тыптым.

СУГДА ДҮРЗҮ

Караланы
Кара сугдан суггарар дээш,
Донмас суглуг
Доора хемге чортуп келдим.
Чүгүрүктүн
Чүген суглуун ужулгаштын,
Аржаан ышкаш
Арыг сугже салывыттым.

Сугда чемнээн
Шуужуп ойнаан балыктарны
Чаптап, топтап
Чарашсынып көрүп тура,
Канчангаш-ла
Кара сугже ээге бердим,
Дүрзү көстүп,
Дүлгээзиним хайындырды.

Чалы уруг
Чанымда бо кожа туру.
Чараш-чаагай
Чажын, сынын көрүп тур мен.

Кандыг аай чоор,
Кайгамчыктыг элдепейлиин,
Карам орта
Кажан-даа бүзүрээр мен.

Кыптыккан дег,
Кыстың арны үнген хүн-не!
Далай ээзи
Даңгына кыс мында канчап,
Талыгырдан
Даңгаар эртен эштип келгеш,
Эптиг черде
Ээремде туруп алган?

Кайгай бергеш,
Хая көрдүм — артымда бо.
Кожам аалдын
Хойжу кызы хүлүмзүрөөн,
Дүште-даа дег,
Дүлде-даа дег кайгаан туру.
Судак хемден
Суглап келген уруг болду.

Эгениксеп,
— Экиве!— деп мендилээштиң,
Демги кыстың
Демир-хуунун иштеп бердим.
— Четтирдим!— дээш,
Сеткилинден хүлүмзүрөөш,
Аалынче
Ажыт кирип чоруй барды.

Эрик черге
Эртениң-не чедип келгеш,
Эпти-ле бо
Ээремни кайгаксаар мен.
Сарыг бүрү
Саарыгны шуглагыже
Караланы
Катап-катап эккексээр мен.

ДУРУЯА

Сараат салып, сизген кезип,
Чаңгыс шыкка кады чайлааш,
Дуруяа куш, сээң-биле,
Тудуш өңнүк апарган мен.

Бөгүн келгеш, үнүң дыңнааш,
Мөгүдөдим, дүвүредим.
Улуг чуртун каап чадааш,
Уярадыр ырладың бе?

Сарыг бүрү салдырткайнып,
Саарыгже бадып туру.
Мунгаранчыы кончуг-даа бол,
Мурнуу чүкчө үдөп тур мен.

Кыштын соогу билдиртпейн,
Кыңгырткайндыр эрте бээрге,
Чулук тырткан частың айы
Чуртувуска эргип келир.

Ынчан ам-на, дуруяа куш,
Ындынналдыр ырлап кээр сен.
Сагынганым чиде бээр боор,
Сакпаам адаа чымчай бээр боор.

ДЫТ

Чорук чорааш,
Чолуккаштын аъдын баглаар
Чоога каастаан
Чоон дытты ачам йөрээр.

Эрткен-дүшкен
Эъттин, чемниң байын салыр
Эрги одаг
Ээр дыттын эжи болган.

Чаштар келгеш,
Саадын хооруп, ойнаар, хөглээр.
Чөнүк энем
Чөвүрээзин шайга-даа каар.

Чавыт будуу
Чаъстан чаглак, хүнден девээ,
Дазылдары
Даглыг черден туттунупкан.

Бодум ышкаш
Каанны, соокту тоовас боорга,
Бойдус төлү
Кадыг дытты хүндүлээр мен.

✱

Михаил ДУЮНГАР

БАШТАЙГЫ ХАР

Хоюг чымчак баштайгы хар
Кодан-таваа саарлып баткаш,
Чедип доктаар төнчүм дээнзиг,
Черге хонуп бысканналды.

Хаадам сырын ылчың эреп,
Хайзыр үрүп челбизе-даа,
Кылаң чайыр харжыгаштар
Кыйбай ужуп бөөлденишти.

Орлан-шоваа оолчук тургаш,
Опу сүрүп адыш дозуп,
Ээргништелген эзининге
Эрес-омаам кинскиир чорду.

Шагы кээрге аккыр харым,
Сагыш өөртүп чашканналыр.
Чаңгыс харын хөглүг омак
Чашкы шаам-на ээлбес-тир.

◆

КЫШКЫ АРГАМ

Кырлар беднин ханалапган
Кышкы аргам кезий бээр мен.
Шиви, пөште, хыраа-хары
Чивендиржип имнешкен дег,
Чайыр мөңгүн херел чырыын
Чажып, саарып кыланнай бээр.

Амыдырал мында база
Аайы-биле меннип шуудаан:
Баарымдан херечи бооп,
Майтак койгун маннап эртер.
Кыскыл дилги кыйыымга кээп,
Кызаш кынгаш, чиде хонар.

Чоон дыттын тоглап дүшкен
Чочагайын шүүп көөр мен.
Салаа базып, санапкы дег
Чаңгыс-даа сай тывылбайн баар.
Чүгле харын шаараш кирбии
Чүм ак харын секпилдээн боор.

— Салдырыктыг бөргүң ишти
Чажыт хөмгөн тооруум бар —
Кышты төндүр тыппас сен» — деп,
Кыжыраанзыг кээрген менче
Кадыр сында селбер пөштен
Карак уштап олургулаар.

Хаадамнап тояп улчаан
Хаттын бажы суйбап кээрге,
Кышкы арга ыяш-дажы
Кызырткайнып чайгангылап,
Ээлгир кыстар холдары дег,
Ээтпек будуу эглицнежир.

Ынаныштыг дыжым ханар
Ыржым ээзи — шөлээн аргам
Чежемейнин эргээштин-даа,
Черле анаа эрикпес мен.
Сагыш-сеткил оожургалын
Чаңгыс оон-на тывар-дыр мен.

КЫЗЫГААРДА ШЫП-ЛА ШЫПШЫҢ

Кызыгааржы Агбаан М. С.-ке
тураскааттым.

Қараңгы дүн.
Қызыгаарда шып-ла шыпшың.
Ында-хаая шивецнешкен мөңгүн шуру —
Ырак дээрде сылдыстар-ла карак базар.
Хынамчалыг чидиг көрүп, дыыжы дыңнап,
Қызыгааржы кокпам-биле чоруп ор мен.

Тайбың дүне
Таңныыл кижиги уйгу билбес.
Төрөөн чуртун дайзыннарға кедеттирбес,
Чигзиниг чок идегелге чаңчыктырган —
Чиге билип, чүнү-даа бол эрттирбес мен.

Шыпшың дүне
Сылдыстарны санаар сен бе?
Сырынналган сактышкыннар ужугуп кээр.
Аалыңче далажыпкан сеткилинден
Артык ынак эжинни-даа сактып кээр сен,
Адыгжының хөңнү частып, караа чидиір.

Совет чуртум
Сорулгамны айтып берген.
Чоргааралым — кызыгаарны меңээ дааскан.
Хайгыылчыга кара-чаңгыс ыдык дүрүм —
Қараңгыда шимээн бербес, шимээн манаар,
Қажар, дидим, серемчилиг, дыыжы болур.

Қараңгы дүн
Қызыгаарда шып-ла шыпшың.
Ында-хаая шивецнешкен мөңгүн шуру —
Ырак дээрде сылдыстар-даа чидип бар чор.
Хынамчалыг эргий көрүп, эртен эрте
Қызыгааржы кокпам-биле эеп кел чор мен.

СЭЭҢ ЧУРУУҢ

Эргимим сээң чурууң чуруур бодай бердим.
Эмин эртгир далашпас мен,

бүтпейн баар.

Чиндигир каас ногаан шыктыг шынааларлыг,
Чидиг бизең даглар эдээ хемим эриин
Чечек-чимис угулзазы шыпкан турда,
Аяс чөөн-чүк күскү даңны сунуп келир,
Амыраам сээң чурууң чуруп эгелээр мен.
Ада-чуртум бойдузунуң өңнеринден
Анаа тааржыр будуктарны шилип аар мен.
Чокпак-чокпак чодураалар мөндүң-мөндүң
Чорумалга чимизин бо сунган турар.
Чодураалар кара-хилиң каттарындан
Чойган сынныым карактарын чуруптар мен.
Тайга-сыннар, эзимнерниң кып-ла кызыл
Тааланчыг кожаалары — чечектерниң
Тавактар дег салбактарын чыйы соп алгаш,
Энгискелиг чаактарың долбаннарын,
Эриннерниң эриктерин дүрзүлөп каайн.
Удазын дег чинге силиг кириштерден
Улай шуудуп шыйыгларны кожуптайн.
Чараш ээлдек шырайында шагдан тура
Чалыы чүрээм чассыдып кээр хүлүмзүрүүң
Чайыннанып чорзун дээштиң бүрүлдерде
Шалынчыгаш бырлаңнаажын немептейн.
Хову чечээ конгураалар салгын-биле
Кончуг аяар самнай аарак ойнай-дырлар.
Саглаң шуру конгулуурлар чыйы соп дизайн,
Сарыымның сээң сыргаларың болгайлар аан.
Төрээн черим алгакчызы айлаң куштар
Дөгөрезин сени кый деп ырлажы-дыр.
Оларның мен аян ырын чалап эккээйн,
Оолдуң мээң сеткилимни илеретсин.
Айдың дүне, эртен, кежээ,

кажан-даа бол,

Аас-кежик ырын ырлап таалатсын.
Чуртум байлак өңнерин мен кожуп тургаш,
Чурууң чуруп доозуп алдым, көрүп ор мен...
Кайгамчык час чедип келир, бир-ле катап,
Кадыр сыннар аразында хемге келгеш,

Чечек чулуп, таалап бaзып эргип чораш,
Ак-көк хемим көрүнчүүндөн чурууң көргөш,
Аажок кайгап, айтыра бээр чадавас сен.
Чараш чуртум хуулгаазын өднөриндөн
Шак-ла маңаа сени чуруп орган мен ийин.

Борис КУУЛАР

МЕНЧЕ КӨРДҮ

Чоолбургай аккыр булут
Соңгу чүктөн союп келгеш,
Шимээн чокка суггур чаъзын
Шииледир куда берди.

Саглагар ак чодураада
Чалыы уруг чаглактандыр
Туруп алган, соңгадыва
Тулдур кайгап, тепсенип тур.

Сактырымга уруг менден
Чаглак дилээн ышкаш болду.
Эр бооп төрөөн херээм чүл дээш
Эжиктиве шимеш дидим.

Ынчалзажок амдыы уруг
Ырак эвес кожам оолдун
Күдөр хөрөөн куспактапкан
Хүлүмзүрөп, менче көрдү.

ЧАНЫП ОРА

Автобустун дугуйлары
Ам-даа оккур чуулбушаан.
Амыраамга тудар чечээм
Ам-даа оңмайн эстевишаан.

Удазынга — телефонга
«Уткуп аар мен, эжим» диген
Часыг үнү аялга дег,
Чаңгыланып дыңналбышаан.

Эргим кысты куспактапкаш
Эриндиве ошкапсымза,
Сагынганым ынчан ам-на
Чашкын ышкаш эрте бээр он.

АЙДЫНДА

Айдың кежээ. Алды хову делгеминден
Айдызап кээр агы, каңгы чыдып тынып,
Сеткилицче дүлнүп кирер дүлгүүр дилеп,
Чечек-биле бажың каастап, эрзип ордум.

Карактарың оттары хып, бүлдецейнип,
Харамдыгып тына каапкаш, менче көрүп,
Эгенгензиг шала тыртым хүлүмзүрээш
Эргеледип, бажым суйбап туруп келдин.

Ам-на харын «Орус дылда чогаадымны
Ара бижээн болгай мен» деп сактып келдим.
Четтинчипкеш суурже углай базыптывыс,
Сеткилимден эргеледин үнмейн чорду.

Хенертен кээп эрниң орта ошкай кааптым.
Херлип келгеш чаагымче часкай кааптың.
Айыткал чок улуг буруу кылганымны
Айдың дүне карактарың сөглөп чорду.

Артем БОРБАҚ-ООЛ

ЧЕРНИЦ ОГЛУ

«Чеди чүзүн» челип эрткен изи-биле
Чемиш тыртып, тараа өзүп чалгый бээр-дир.

Чернин оглу адын бедик тутканын дээш,
Четтиргенин чонуң сөглөп, айыткаар-дыр.

Кара донат хар-соок-биле улдаза-даа,
Халап изиг хайыражок хаарза-даа,
Хаттыг куу час үе бербейн булганза-даа,
Хажыш дивес тура-сорууң сыкпас-тыр сен.

Салым-чолуң черин-биле тудуш болгаш,
Чаяаттыңган тракторжу мастер-дир сен.
Чалыы ишчи бодуң ышкаш өөрүң-биле
Чарыш салгаш эпти тиилээр -- эрес-тыр сен.

Төрөөн чуртту алдаржыткан ижин дээштиң,
Төлөп шынчы арын-нүүрүң, буяның дээш,
Элбек дүжүт байырында чонуң чыгып,
Эктиң часкап, холуң тудуп, мөгейип тур.

Александр БЕГЗИ

* * *

Эгези чок, төнчүзү чок
Эра, век, чыл эргилделиг.
Үе биле чуртталгамны
Үлей бодап деңнээримге,
Карак чивеш дигени дег,
Харааданчыг кысказын аар.

Ынчангаштын үе-шагны
Ырга-тоолга алгапкы дег,
Мөңгө чүве чаңгыс ол деп
Бөгүн бодап орарымга,
Чүрээм аңаа адааргаан бе,
Чүгө хөлзөп согары ол?

Мун-мун, чүс-чүс чылдар өттүр
Бурун шагда Египеттиң,
Элиннерниң, скифтерниң
Эглип келбес эрткен өйүн
Судалынга деңге сокчуп,
Чурттавааным хомудаан бе?

Галактика делгеминде
Кайгамчыктыг чажыттарны
Кажан шагда черле баргаш
Хаалгазын ажыдарда,
Кады киржип ужутса дээн
Хандыр бодаан күзели бе?

О, чок, чүрээм ындыг эвес,
Ол шаг, бо хүн, келир өйнүң
Орлуп, элеп, үстүп болбас
Оруу болган чуртталганың
Хензиг-даа бол кезини улаан
Кежик-чолун байырлаан боор.

* * *

Өртемчейниң хөрзүн черин не кылып,
Өзен черни кавайланып, дазыл тыртып,
Өске дыттың чочагайы частып келген —
Өөрүшкүлүг төрөөн хүнүм болган чүве.

Чернин, сугнуң ачызында узап үнүп,
Херелдиг хүн чырыын алгаш салбак чадып,
Шетчигеш бооп үрезиниң хуулганы —
Хензиг ынай хөглүг-омак чаш шаам ол-дур.

Салгын-хатка саглацнадыр чайгаттырып,
Чарыштырган кушкаштарның шоорун дыцнап,
Чараш хөнү дытчыгаш бооп өскен үе —
Чалыы шаамның дөспес өйү болган чүве.

Өрү дээрже узап үнген дытчыгаштар
Өөрү-биле чарышканзыг чоргаар шөлээн
Өндүр бедик дазыл ханы дыт бооп өскен —
Өргээм тиккеш, өөрүм чалаан шагым чүве.

От-хат, чанчык халавынга ойнатпаза,
Оожум таваар селбегер дыт кырып келир.
Сон үнген чочагайлар шеттер болур —
Оглум, кызым чуртун каастап өзер чүве.

ЫНАКШЫЛДЫ АЛГААН БОЛГАШ...

Арыг мөңгүн коңгулуурнуң
Аян үнүн чараш дижир.
Арыг, алаак дамырааның
Аккан үнүн онза дижир.

Эткин өйде сыын үнүн
Эдски дег өткүт дижир.
Эрес эрниң сыгыт-ырын
Ээлдек, хоюг, чоргаар дижир.

Ынчалза-даа ында бир кыс
Ындынналдыр ырлай бээрге,
Аңаа деннээр уян чараш
Аялганы тышпайн баар мен.

Ынакшылды алгаан болгаш,
Ыры ындыг онза чоор бе?
Ыраажыга семниг болгаш,
Ынчаар бодап чоруур мен бе?

Кижиги—бойдуштуң төлү

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ХАЙГААРАЛДАРЫМ ХАЙЫРЛАЛДАРЫ

Кремль чанында балыкчылар

Мындыг эгени помчупкаш, чамдык балыкчылар кайгаар чадавас боор. Мону бижээн кижиги боду ёзулуг балыкчы кижиги-дир дижирлер чадавас. «Балыкчы» дээрге-ле билдингир болгай, чүнү-даа ыяап-ла хөөредип чугаалаар.

Кремль чанында москвачыларның балыктап турары ылап-ла шын чүве. Ону Москвага үргүлчү барып турар кижилер бадыткап болурлар.

Кремль чанында балыкчыларның өске бүгү черлерде балыкчылардан ылгалыр чүүлү бар. Ону борта чугаалаарым-га, балыкчылар бүзүревес база чадавастар.

Херектиң ужуру чүдел? Балыкчылар сыырткыш бажынга янзы-бүрү курттар, шыйлашкыннар, шергилер, ымыраалар, сээктер, маастар, байлаңнар, ак-өектер дээш чүнү чемиш кылып албастар дээрил, тоң дора дизе чөвүткен далган шиштеп алырлар. А Москванын Кремль чанында балыкчылар сыырткыш бажынга... оът (!!!) шиштеп алып улус чораан. Балык база оът чиир амытан болду!

Бир катап Кызылче ужар ээлчеглиг рейсти манап, Москвага каш хонар ужурга таварышкан мен. Ынчан «Россия» аалчылар бажыңыңга чурттап турдум. Чүнү кылыр боор, хүнзедир башты барбаландыр бижиттинип-бижиттинип, кезжээ Москва-хем эринге агаарлап кылаштап турган мен. Шак ынчан-на Кремль эрин дургаар дистиништир тургулап-

тар балыкчыларны сонуургай берген мен. Оларның аразында баштары көгергилей бергилээн пенсионер кырганнар-даа, ажилчын, албан-хаакчы эрлер-даа, балдыр-бээжек оолдар-даа, харын мырыңай ийи-чаңгыс херээженнер-даа бар болду.

Москва-хемниң мрамор даш кеткен эриктерин дургаар балыкчыларны шагда-ла эскерген мен. Ынчалза-даа оларнын хер-херекселин, сырткыыштарны чүнүң-биле чемнеп ап турарын, кандыг балыктар туттунуп турарын мынча чорааш черле сонуургап көрбээним шын.

Бир өөрүнчүг болгаш демдегленчиг чүүл болза, Москва-хемниң эриинде балыкчыларның чыл келген тудум көвүдөп турары болур. Ол чүл дээрге, Москва-хемниң суун арыглаар, ынаар арыглаттынмаан суглар киирбес дээш найысылалдын эрге-чагырга черлериниң ап чорудуп турар улуг хемчеглериниң үрө-түннелдери-дир.

Ам демги балыкчыларывыстың дугайын уламчылап көрээли.

Балыкчыларның аразынга элээн үр көрүп чоруп тургаш, сларнын чангызының-даа курт ажыглавазын эскерип каан мен. Олар даңгаар-ла сырткыыштарын куду бадыргылааш, суг деннелиниң үстүнде даш эрикте чыпшындыр үне берген, балар ышкаш, ногаан үнүштү сырткыыш бажынга ызыртындыр чула соп алырын оралдажып турарлар болду. Ол база чаңчыл болгаш улуг дуржулга негеттинер нарын херек чорду.

Байдалдын ужурун черле билип алыксааш, озалааш турган бичии оолга чеде бердим. Он ийи хире харлыг, адын Коля дээр болду.

— Бажының ыракта бе, Коля?— деп, оолдан айтырдым.

Сырткыыжы-биле дөвүн эрикте ногаан оътту чулбушаан харыылады:

— Ындыг-ла ырак эвес.

— Тодаргайлаарга?

— Моон баргаш, Казань вокзалындан электричкага олурупкаш, ийи шак хире кагар кижжи мен.

— Ону чоок деп болбас — деп чугааладым.— Чаныңар-да балыктаар хем азы хөл чок чүве бе, Коля!

— Бар-ла. Ындыг-даа болза ында балык эвээш-тир — дээш, бажында көк оът ылдыртып алган сырткыыжын хемче ырадыр киир октапты.

— Чүге курт-биле балыктавас улус силер?— деп, оолдан улам ханылап айтырдым.

— Балыктар чер-черниң байдалдарыңга таарыштыр чурт-

тап турарлар — деп, Коля чингиннерзиг харыылады.— Чамдыктары куртттар чиир, өскелери — балар-даа, оът безин. Көрүңерден, Москва-хемниң балыктары оътка ынак.

Ол аразында өске балыкчылар баштайгы олчаларын ушта соп эгелей бердилер. Даңгаар-ла мугур-сөөм хире ак балыктар чораан, плотва дээр. Мырыңай бичии балыктар тутуна бээрге, сугже дедир салып кирип-даа турдулар.

— Туттунар үе келген-дир!— деп, Коля байырланчыг чугаалааш, оон ыңай үнү чиде берди.

Бичии балыкчыга шаптык катпас-тыр дээш, оон ыңай агаарлап чоруптум. Ажыл шагы төнгөн соонда Кремль эриниге балыкчылар улам көвүдей берди. Чүгле олар эвес. Элээдилерни эдерткилээн, чаш уругларын чуузада идип алган аныяк иелер база селгүүстеп чоруп тургулады. Олар дээрге балыкчыларның кадайлары-дыр деп чүве илдең болду. Оон өске, уругларының ажы-төлдөрүн эдерттипкен кырган-авалар, кырган-ачалар база чоруп тургулады. Москвачылар-даа дыштанып база билир улус-тур деп, магадап кежээледим.

Даартазында база кылаштап келдим. Дүүңгү таныжым Коля база ол-ла черинде турупкан тур.

— Балыкчыга байыр!— дидим.

Кижим кадап каан өргөн-не, менче чүгле бажын согаш кылып кагды. Ёзулуг-ла балыкчы-дыр деп билдим. Ынчалза-даа Коля ындыг адын бир шак хире үе эрткенде бадыткаан болгай.

Кремльдин эрте бурунгу ханаларын дургаар кылаштап, мынча хөй чылдарда чүнү көрбөөн тууйбулар ыйнаан деп бодап, эрикте балыкчыларның олчаларын көрүп шаг болдум. Чаа келген балыкчыларны санавакса, куруг кижии барык-ла чок болду. Тоң дора дээрге-ле кижии бүрүзү кылагар хап сртуже балык тудуп алган.

Ол кылаштап чорумда, улус алгыржы берди. Көре кааптарымга, чүү дээр силер, Коляның бажының кырында улуг балык дырбанайнып тур. Карак чивеш аразында оозу тротуар кырында аксын ажып каап чыдыр. Дензилээр болза, черле ийи чартык килограмм ажыг! Узуну ийи карыш мугур сөөм хире!

Хамык балыкчылар-даа, көрүкчүлөр-даа, эрткен-дүшкөн чон-даа бичии балыкчыны үглей-ле бердилер. Чамдык кижилер форель-даа дидилер, өскелери осетра-даа деп турлар. Мен ышкаш балыкчы кижии ону канчап танывас боор — анаала шортан чорду. Ол балыктын чорбас чери бар эвес, Мос-

ква-хемде база бары ол-дур. Угунда Сибирьден келгеш, ам ында оъттап өөренип алганы ол боор.

Ол кежээниң маадыры Коля болду. Удатпаанда-ла анык балыкчы өөрүшкү маңнайлыг чорупту. Чугаа чок-ла, олчазын ада-иезинге, бажында улустарынга көргүзөр дээш дашкан боор. Ынчанмас арга чок, чүгө дээрге бистини-биле алырга ындыг улуг эвес-даа бол, ол черниң хемчээли-биле иныырак балык. Балыкчылар билдингир чон-на болгай, база бир кадык, хөглүг шынары ол, кандыг-даа чүвени арай хөөрөди аарак чугаалаар. Ол кежээ-ле Кремльдин эриин дургаар бир бичин оол ийи-холдап айтыр, тодаргайлаарга, кулаш хире улуг балык тудуп апарган деп чугаа тарай берген. Көргөн херечилери безин бар, кайгамчык солун чугаа болуп турган чоор. Ёзулуг-ла балыкчы-дыр сен деп чугаа ынчан болуп турду.

Даартазында кежээ чоруур апарган мен. Такси ап алгаш, «Домодедово» аэропортче Кремль эриин өрү чоктап чыдарымга, ам ат сурагылыг апарган бичин балыкчым — Коля — биеэги черинде сырткыжы-биле турупкан турар чораан. Эртип чыда, ийи холум чада туткаш — улуг чеднишкинниг бол деп күзээрим ол — хүлүмзүрүүрүмге, база каттыргаш бажын согаш кылып калды. Оон холун көдүрдү — менээ чаагай орукту күзээни ол деп билдим-даа.

Кремль чанынын балыкчылары Москва-хемниң эриин дургаар шөйлү берген туруп калдылар.

ХҮЛБҮЗЕК

Ынчан бичин мен. Школа чорбаанымны бодаарга, хирелиг-ле турган-дыр мен ийин. Бөрү биле эликти ылгай албас кижини кандыг улуг дээр боор.

Ынчан часкаар апарган чүве. Хүн дургузу элээн узай берген, чылыы-даа шору. Ынчангаш чамдык бораан чок хүншерде хой бажы дозуп эгелээн мен.

Аалывыс кыштааның артында ырак эвесте узун мыйгак-хараганнарлыг, кымчы сыптаар чоон сөөскеннерлиг кара шын бар чүве. Ол хүн бистин хоювус ону долгандыр оъттап хүнзээн. Каш-даа катап даг бажындан хараан мен, оон черле ыраады.

Хүн кудулап чорда, авам мени кыйгыра-дыр. Өг чанынга чунгулап ойнап турганым аът бышкаан октапкаш маңнап келдим.

— Хой киирер үе келди, оглум. Ында чүү боор, шын бе-

тинде дагга үне маңнай бергеш, дайгырарыңга-ла, өөрөнгөн чүвөлөр, боттары-ла аалче кире халчып кээрлер.

Амыраарым аажок. Ол шагда улуг улус айбылаарга, эн ылангыя улуг кижилер кылыр ажилче чорударга, хөлчөк өөрүүр чүве болгай. Кижин, ам-на эр болган-дыр мен деп, боданыр. Өг туургазында чөлөп каан турган даянгышты туткаш, дагырт орук-биле салып-ла чоруттум.

Ур-даа болбаан мен, шың бажыңга маңнап үнүп келдим. Хоюм чанарыңга черле белеткени берген, аалче углай ээттинип чоруп олур. Чаныңга баргаш дайгырар-дыр дээш, чоокшулап бар чор мен. Ол аразында даг сиртинге улуг хөртүк таваржы бээрге, өшкү кежи чолдак тонумнуң эдээн ашкаш, аңаа олурупкаш, чуңгулап, чүрек сиз дээр, экизи кончуг боорга, катап-катап бадып, адаанга келгеш, чүм харже шымнып, ойнап эгеледим.

Канчангаш бир көрө кааптарымга, шың эдээңде оыттап чораан хоюм дүрт кылдыр хоя берди. Күзүн төрүттүнгөн хенче дөтпелер бааладыр эдер-даа. Орта чоор бе деп далажып, хөртүк кырынче үне маңнай бердим.

Хой хойган черже көрө каапкаш, арным изиш диди: бир-ле куу амытан хоюм чанында маңнап чор. Бөрү! Алгырар дээримге-даа, үнүм үнмеди. Хой чаныңче маңнап бадарыңдан база кортум. Экизи көргөн, хоюм хойган аайы-биле аалче шуужупту. Бөрү база, чаяан бооп, хойже халдавайн, кыйы-биле таварып эрткеш, кара шың иштинче маңнап кирип кагды. Дыңнаарымга, ында бир-ле чүве каңгырткайнып чорду. Какпа сөөрткөн бөрү-дүр, ышчангаш хойже халдаваан-дыр деп бодай тыртып кагдым.

Хоюм доң орукта келди, корга-корга хая көрүмүшаан, ооң соондан маңнап-ла ор мен. Хоюмну улам-улам сыындырып, аалда ачамның чогуңга хараадап, ынчалза-даа хейделе далажып чор мен.

Кодан хоюмну сүрүп алгаш, өөвүс артында баалык кырыңга үнүп келгеш амырай-ла бердим: ачамның аңды баглаашта тур! Дөшпөр доруг мал-ла болгай, хөрээ хыраалай берген болду.

Өгге эгиш-тыныш-биле кире халып келгеш, шуут-ла алгырдым:

— Какпалыг бөрү!

Чүнү-даа мурнай авам девидей берди:

— Ой, өршээзин! Хоюң онча-дыр бе?

Ачам база чаа-ла шай кудуп алган тараалыг аяан от кыдыынче сала тыртып калды:

— Кайда көрдүң?

Ачам бөрүгө улуг аңчы чораан кижги. Оон караанга көзүлгөн бөрүнүн кара шорuzu — ыяп-ла өлүргөш амыраар. Боолаар, хораннаар. Ынчан база каш черге какпа салып алгаш орган болгай аан. Ынчангаш боор, мээң чугаамдан далажып эгеледи.

— Шын иштинче кире берди.

— Ылап-ла бе, оглум.

— Хоюм чаны-биле эртти, какпазы кыңгырткайнып чорду.

— Амдызында оон үнмес — деп, ачам чугаалааш, үзүкте турган боозунда-ла барды.— Дайзам кайыл? Силер хоюнар ончалаңар, канчап билир.

Ачам чемин ара каггаш, дайказын куржангаш, боозун чүктээш, аъттанган дораан бурт диди. Авам биле Чолдак-Кадай кырган-авам хой ончалай бердилер. Мен ачамнын соондан чадаг маннап үнүптүм. Дөстүнмедим, шын даанда чүү боор, каш халаай-ла мен деп бодадым.

Шынап-ла үр болбаан мен. Шын бетинде дагга үне маннап келиримге, ачам дуругнун бажындан оюп каапкан, ындындан бээр чортуп олур. Мээң далашкан херээм чок, какпалыг бөрүнү элекке хойзуптарым чадавас дээш, доктаап алдым. Бажым уштуп алгаш көрүп турарымга, ачам аъдын дүжүп каапты. Дөшпер-Доруг дээрге амыр аът-ла болгай, пат-ла өөрөнгөн, ээзи аң кедей бээрге, былгырбас, буттарын безин чийк-чийк базар, узун дын ужуң илдиргеге баглааш, кымчыны харга шанчып каарга-ла турар.

Ачам шыннын кадыр эринге кончуг аяар кылаштап келгеш, ол-бо харанып тур оң. Оон чавызаш дээн соонда, бөргүн хар кырынче караш кылдыр октапты. Боозунун буду көзе теп келди. Ачам чүм харны кудургай куду каш артай баскаш, боозунун будун ылавылап шашкаш, шыгаай берди.

Мен дээрге, боо кажан-на чык дээр ирги дээш, кулактарым дуй тудупкан тур мен. Ачам шыгаап алгаш олуруп-ла берди. Үрүн канчаар боор. Өлүрткен бөрү көрүксээн кижиге ана кара-ла хинчек. Олуруп-олуруп, ачам ам мырынай үпчү боду-биле туруп келгеш, боозунун көзүнгөн будун хаггаш, менче хол былгай-дыр. Кайгай-ла бердим, адагашталы берген тур мен. Бөрү маннап чоруй барганы ол бе? Ынчаарга ачам чүге шыгааттынып органы ол? Азы чүнү көргеним ол?

Бээр, бээр деп, ачам холун улам чая-дыр. Шыннын кадыр эринче дидим эвес чоокшулап ор мен. Ачам ам мырынай алгырып чугаалай-дыр:

— Шың иштинче бадып кел! Бөрү эвес, элик-тир.

— Элик!?— деп алгырыптым.— Чүгө боолавадын?

— Балыг чүве-дир — дээш, ачам база шың иштинче кадырны куду бадыпты.

Мен база чамдык черлерге чунгулап, чамдык черлерге хола-хараганнардан, сөөскеннерден туттунуп кылаштап, барла шаам-биле дүргедеп, шың дүвүнчө дүжүп келдим.

— Бээр кылаштап ор — дээш, ачам шыңны өрү чоктапты.

Бедик мыйгак-хараганнар кырында ожук харлар ачамнын кырынче дүжүп турду, ооң бөргү-даа, экти-даа, ооргазы-даа ак хар.

Шың бажында дуруг баарынга чеде бээривиске, ийи-үш шет адаанда элик тур. Кортканы ол бе азы доңганы ол бе, сирилээри аажок.

Элик бисти көрүп кааш, чалым өрү бир дап бергеш, үнүп чадап кааш, катап ол черинде туруп алды. Ачам мырыңай чоокшулап чеде бергеш, эликти тудуп алгаш, ооң ооргазында харны дүжүп суйбап каапты.

— Донганын көрөм. Кончуг араатан боостаазындан алган-дыр — дээш, эликтин боостаазында конгураан ханныг доштарны хоора соп октагылапты.— Какпа даажы дээн чүвелериң бо ышкажыл, оглум.

Шынап-ла бөрүгө туттурган элик болду. Артында боостаазы балыг. Бөрү сывыртаарга, албыктыр маңнааш, изиг тыныжындан, ожук харлардан балыг боостаазында дүктерде конгураалар дег доштар доңа берген. Оларнын даажын какпа деп бодаан кижиге болдум. Чаңгыс азы хөй бөрү кычыктырбас хире апаарга, элик кижилерден дуза дилеп, аал чанынче чоокшулап, хөй кадарган кижиге маннап келгени ол бооп-тур.

Ачам оон эликтин боостаазында дүктерни ажып көргөш чугаалады:

— Балыг ханы эвес-тир. Ынчалза-даа бөрү джигиниң кавыны кончуг. Көрдүң бе, оглум, хөөкүйнүң тыныжының бачыдап турарын. Күжүрнү борта кааптар болзувусса, доңуп-даа, балыындан-даа өлүр чыгыы амытан-дыр. Оон кедерезе, бөрүлөр истеп келгеш, тудуп чизе хөңнү.

Ачам ынча дээрге, хөңнүм дораан карангылаш диди. Дораан-на чугааладым:

— Аалывысче аппаал, ачай.

— Мен база ынчаар бодап тур мен, оглум. Куруң чежиң эккел.

Мээң узун пөс курум-биле эликтиң мойнундан кончуг кам-ныг баглааш, өзенни куду көдүрө аарак бадыптывыс. Элик баштай эргештенип чүткүгүледи, ынчалзаяк боостаазынга аарышкылыг болган боор, дораан-на бистиң аайывыска кире берди. Удатпаанда шың аксында ак белде доң орукка кирип келдивис.

— Кашпагай кижин адывысты эккел, оглум — деп, ачам чугаалады. — Мен элиивисти дөгүдүп олурайн.

Чүм харлыг арга чарыкта дөштү өрү маң-биле үнгеш, Дөшпер-Доругнун кырынга олурупкаш, ак черлеп хап кээримге, ачам аалда чоокшулай берген болду. Элин улуг-ла чөртчүвейн, ийи-бирээлеп бар чор.

Аалга келпиривиске, авам суглар кайгай-ла бердилер.

— Бөрүлөр өшкү балыглап кааны ол-дур деп боладым. — дээш, авам дүүрөп чугааланган тур. — Анны кайыын тып алдынар? Балыг чүве бе?

— Бөрүлөр балыглап кааннар-дыр — деп, ачамны мурнап, дүвү-далаш чугааладым. — Мен дээрге корткаш, какпалыг бөрү деп соора танаан-дыр мен.

Эликти аргажып көдүрүп тургаш, чылыг өггө арай боорда кирип алдывыс. Изиг суугу чанынга чыттырып чадап кагдывыс. Тудуп тура, боостаазында арткан доштарны эргизип, аштап кааптывыс. Чылыкканы ол боор оң, удатпаанда дидирээри чиде берди. Ол хүн чылыг суг безин ижиртип чадап каан бис.

Ынчап дүүрөп турувуста, кежээ дүжүп келген. Ону кая хондурар арга тып чададывыс. Өггө хондурар дээш, хапага өртээр дээрге, боостаазы балыг; шуглаарга, ооргазынга энчек база ызырындырбас.

— Хой аразынга кирип каар — деп, адак соонда ачам чугаалады. — Ажык дээр адаанга, ак хар кырынга чоруур амытан чылыг каяага кайын ажыраарыл. Даарта чырыкта эм-том дугайын көөр бис. Удавас аалдарывыска мал эмчизи база кээр дээн чүве.

Шынап-ла ынчалган бис: эликти каяага киригеш, хамык хойнун дал ортузунга тургузуп каан бис; чылыг болзун дээш, сырый каяага каан хойлар эликтен хойбадылар-даа, ону ескелеведилер-даа, кыйында турганнары харын чүнү-даа эскербедилер.

Ол кежээ чылыг шуглак иштинге чыдып алгаш, дүн ортузунга чедир удуп чадап шаг болдум. Бичии удумзурай бээримге-ле, карактарымга хөөкүй эликтиң кээргенчиг карактары, коргунчуг балыг боостаазы, чаптанчыг кара тана думчуу

көстүп келир. Уйгум чаштай бээр, боданып-ла чыдыр мен: хойда үзер сергелер база бар болгай, күжүр амытанны соок азыгда сындырып алчыктар ирги бе? Балыг черинге дээптер ийне, дона бээр ийне.

Эртенниде куш дүпүнде-ле отту хонуп келдим. Элиим көрүксээш, тулар деп бардым.

— Уду, уду, оглум — деп, ачам чугаалай-дыр. — Дүне көрүп чордум. Дүүн кежээки черинде хой ортузунда чыдыр. Донган амытан эки удуп дыштанып алзын.

Бир дугаар хүн элиивис суг-даа ишпеди, сизген-даа чиве-ди. Чылыг кажаадан үндүрбээн бис. Дүш соонда камныг ойтур баскаш, аксынче чарба, элен-чук, хуюк холумактыг чылыг суг кудуп каан бис. Бөрүге туткулаткан мал-маганны ынчаар-ла эмнээр чүве.

Чылыг кажаа иштинде балыг эликке көк сизген каггаш, чанынга тазка чылыг суг салып каан бис. Кажаа тиниден бакылап көөрүмге, элик оларга черле дегбес болду. Бөкпейип алган, кээргенчии кончуг туруп-ла тур. Ийн-даа хонукта ынчаар турду.

Бир катап хожуму чүм черге ээдип кааш, дүште чанып келген мен. Кажаа тиниден бакылап көөрүмге, элиим көк сизгени бичилеп чип каап, тазта сугну пактагылаан тур. Амыраанымны чүү дээр силер!

— Ураа! — деп алгырыпкаш, өдек коптарган ачамга халып чеде бердим. — Элиивис сизген чип, суг ижип тур, ачай!

Ачам база дерин чодуп, хүлүмзүрөөн тур:

— Ол-ла болгай, оглум. Ам-на сегип үне бээр он. Чаңчыга бээр деп билдим-даа.

Оон анай-хураган суггарган авамга барып чугааладым. Оон өөнде олурган Чолдак-Кадай кырган-авамга өөрүнчүг медээ чедирдим. Кожа аалдаржс-даа маңнаар чыгы мен.

Даартазында аалывыска сумудан мал эмчизи чедип келди. Элиивистин боскунун дүгүн кыргып каапкаш, бөрү диштеринин истерин йод-биле чаггаш, балыг чаар болгаш ижиртир эмнер база берип калды. Эмчинин сүмезин ёзугаар авам дүктүг алгы-биле эликке чылыг моюндурук база даарап берди. Балыг анга эм бээр үе-шакты ылап-ла сагып турган мен.

Хүн дургузу узаан тудум, хар шыгып, орук ийлерин карарып эгелээн. Элиим кажаа иштинден шагда-ла үнүп келген, дешкилээн анай, хураган-биле кады карандылар кезип чоруур апарган. Мал-маган аңаа өөрени берген, ол база ки-

жилерден безин деспес апарган. Харын өөвүстүң казыра дег кара ыды элик-биле үр-ле эптежиң чадап каан чүве. Ырланыр, туткуланыр. Ону баштай баглап турган мен. Ам элик-биле мырыңай өңнежиң калган, аксы-мурнун чыттаарга-даа, кудуруун чайып, таалап чыдар.

Элиминни бир катап чемгерип тура, бажын суйбап көөрүмгө, тейинден ийи борбак кара чүве деже теп үнүп келген болду. Чымчаа аажок, мөндүгүр. Дораан ачамга барып чугааладым.

— Саржык хулбүзек чораан, оглум — деп, ачам тайылбырлап берди.— Час апаарга, мыйыстары үнүп олулары олду. Бо чылын шырак-ла чедишкен хулбүс болур боор.

Мурнунда балыңче сагыш салыр дээш, ооң эр-кызың безин ылгаар чай албаан болдум. Ол хүнден эгелээш, сегидип алган элиминни Хулбүзек деп адап алган мен.

Хүн келген тудум, Хулбүзек килейип-ле орду. Балыгла-ры экирээш, боостаазында дүктери дескилештир үнүп келген. Чылыг моюндуруун шагда-ла ап каапкан мен. Ам анай, хураган, чаш бызаалар-биле кады аал чанында ойлардан бээр оъттап чоруур апарган. Мурнунда өлүмзүргей карактарының оду хып келген, дүктүг мыйыстары сөөм ажыр өзс берген, чик кежер черлерге куштап-куштап маңнаарга, чүгле куураш дээр.

Мээстерниң хары эрип калган. Ой, чик бүрүзүңге кара суглар ырлап чытты. Ынчан Хулбүзек хой эдерип оъттаар апарган. Кежээ боду-ла кажая иштинче кире бээр.

Бир-ле кежээ Хулбүзек хой-биле кады чанып келбеди. Орайга дээр үнүп көрүп келдим. Сураг.

— Мында чеже-даа эки болза, өдек хинниң мал эвес, чер хинниң амытан аалга кайын ызырнырыл, оглум. Сегип, сергеп алганда чораай аан — деп, ачам мени оожуктурду.

Ол дүне база орта удуваан мен. Дүжүмде Хулбүзектин чаптанчыг кара хаайын суйбап тура хондум.

Эргенинде өгден үне халып келгеш, караамга шуут-ла бүзүрөвээн мен: Хулбүзек кажая эжиинде кылаштап тур.

— Хулбүзек!— деп, кодан сынмас кылдыр алгырыпкан мен.

Аалывыс ишти шупту үне халчып келгеш, Хулбүзекти магадаан тур: алды адыр мыйызы четчеленип үнүп келген, буттары согуннар-ла, иштин чарыш аьды дег тыртыпкан. Ындыг чараш амытан черле көрбээн мен!

Үнүм танып кааш, Хулбүзек дораан маңнап келди. Дес-

пиге чарба каап бергеш, дүктүг мыйызын, кара тана дег хаайын, оорга-мойнун суйбап, эргеледип шаг болдум.

Оон-на Хүлбүзектин аажы-чанынын черле өскерлип эгелээнин эскерип каан мен. Чер хинниг деп, ачамнын чугаалааны ылап-ла шын болду. Хүлбүзек хой-биле кады үргүлчү оъттавастай берген. Даңгаар-ла шеттерлиг, мыйгак-хараган-нарлыг арга чарыктар кезиир, бир болза кадыр мээстерде шураалыктап чоруур. Сөөлгү үеде ийи байтыгай, үш-дөрт-даа хонукта аалга келбейн баар. Эң-не кол чүве — каш-даа хүн чиде бергеш, ыяп-ла чанып кээр турду.

Арга чарыктарда харлар безин эвээжээн, аалдар нжер сугга чединместей берген. Хемнер унунче чазаглап көжер үе келген.

— Хүлбүзек чоруй баар болза эки-дир — деп, ачам катап-катап сагыш човап чугаалап турду. — Хем унунга аалдар хөй болур, ыттары база. Өөрөнмээн дергилер Хүлбүзекти ат кылырлар.

Бистин азыралывыстан семирээш, Хүлбүзек черде өөрүн мурнай түлөп қаапкан. Мен ооң дүшкен дүгүн демир шүүр-биле база дырап каапкан мен. Хүлбүзектин өңү кызыл апарган.

Ынчан Хүлбүзек алды-чеди хире хонук аалга келбээн чүве. Бис суг унунче көжүп кирипкен бис.

Чүктүг шарылар соонга хоювус сүрүп алгаш, кыштагдан улуг-ла ыраваанывыста, Хүлбүзек бо маңнап келди. Бир-ле бедик каыттан көрүп тургаш, туттунуп шыдавааны ол боор оң. Чорзун дээш, сывыртаарывыска-даа, Хүлбүзек хойдан чарылбады, даглар төнгүже эдерди.

Хем унунче чоокшулап, ак черже киргелек чорувуста, Хүлбүзек көшкен аалдын соо, мурнунга куштап, берге үеде ооң амы-тынын алган ачам биле меңээ, синген каап, суг эргизип берип турган авам биле кырган-авамга өөрүп четтиргенин илереткен дег дешкилеп, байгы турган оюн-тоглаазын көргүзүп шаг болду. Оон көшкен аалды үш долгандыр маңнааш, Казанактын кадыр каскаанда кара-хаактар аразынче; дөш өрү дүшкен чанлык дег, кызаннадып үне берди. Ынчан үнүм чидип, караам чажы бүлдеш дээрге, улустан өскээр көрнү берген мен...

Ол хевээр Хүлбүзекти көрбээн мен. Ону каш-даа кижип бистин кыштаавыс чанынга көргөн болду.

Оон бээр хөй-ле чылдар эрткен. Хүлбүзекти ам-даа утпаан мен, ону сакты бээримге, ооң кара тана дег хаайы караамга дораан көстүн келир.

КЕЗЕМЧЕ

Эткин үези турган чүве. Ынчан ёзулуг аңчы кижн шынап-ла диирен апаар чораан. Олут-даа орбас, чыдын-даа чытпас, удувас-даа. Мээң хоочун өннүүм Ооржак Хапыжыкович ол хепти ёзугаар-ла кедипкен: «Чөпшээрел аптым. Хап ораал. Хоорайга чеже саазын шокарлаар сен. Оода-чадаарда, үнүн безин дыңнап алгай. Ол безин дыш-тыр...» Дивези-ле чок.

Ооржак Хапыжыкович-биле Чербини өрү тутсуп олур бис. Хемниң ийи талазында эриктеринче пөш, шиви, дыт холушкап эзимнер уштары дүшкүлсеп келгилээн, кадыр каскактар, ыжык хажаттар күскү чугаакыр кара хемчигешче хереп алган тургулаар. Чамдык ажыктарда кызыл-тас, сула тарыгылаан.

Элээн өрүлсеп олурувуста Ооржак Хапыжыкович чугаалай-дыр оң:

— Ан ораны чер бо.

— Ындыг ышкаш-тыр.

Чугаа-соот үндүреринге улуг-ла турам чок болду, мен чүглө даарта канчаар аңнаарымның дугайып бодап орган мен. Мындыг онза черге ан ыяап-ла таваржыр.

Оон кезек болгаш, Ооржак Хапыжыкович база катап чугаалай-дыр. Ооң үнүнүн чугулазы көнчүг ышкаш боорга, анна дыңнап эгеледим:

— Ынчан база шак-ла бо үеде чүве. Бир эжим-биле бо былаага хап чоктап ор бис. «Борта аң эпти таваржыр чер. Бооң белеткеп алгаш чорбас сен бе?» деп эжимге чугааладым. Эжим дээрге дүште-даа чок: «Бистин оруувус аксынга ындыг-ла баглап каан ан каяа турар чүвөл?» деп бо ыйнаан. Оон бичин хап олурувуста, ыңча дидиң бе дээн ышкаш, ийи сыын орук ийинде бо турлар. Дегийт-ле машинаны доктаадышкаш: «Бооң кайыл?!» дидим. Кижим: «Машина соонда, хавында!» дээш, ынаар-ла чинчерленип эгеледи. Аннар турлар. Эжим ынаар хмиренер-даа, халактаныр-даа. Далашканындан холдары мырыңай дедир барган, чандыр-соора тутунары дам барган. Шаг болганда боозун хавындан ушта соп алды. «Огун кайыл?» деп айтырдым. «Рюкзак иштинде-ле болгай» дей каапкаш, кижим база-ла ынаар буу-хаа чинчерленип-ле тур. Аннар ам-даа шимчеведилер. Оьгтавас-даа, кылашташпас-даа, бисче-ле чиге кайгап алган турлар. Кижим ынаар бир шаг болганда, рюкзакындан дайзаын ушта соп келди. Ооң соонда октарында барды Боозунуң тонаадаа чызыраар. Шаг-ла болду. Аннар боолаар дээш тургузуп

каан кара эвес, биске чеже туруп бээр боор, эжим боозун чаа-ла октап ап четтигип турда, шимчеп эгеледилер. Боолаар дээш машинаның эжин ажыдып турувуста, аннар эзим иштинче шимеш дидилер. Эжим дээрге хай-халап, суккуртунуп, хей черге таалайын таккыладып шаг болду. Оон харын мени буруудадып бо ыйнаан: «Сен эвес болза...» «Менде чүү боор. Бооң белеткеп ал деп чугааладым чоп». «Бо черге аң турар деп билер кижин эжин албадаптар-ла болгай». «Албадап-албадап... Чаш уруг сен бе?». «Сээң бурууң». Шак ынчаар бот-боттарывысты буруудатчып чыдып калган бис — деп, Ооржак Хапыжыкович чугаазын доосту.

Чүү дээр боор, чогуу чугаа боду солун болду. Артында-ла херек кырында болган таварылга дугайында. Чеже-даа солун болза, мен ынаар онза кичээнгей салбаап мен. База-ла, анакайың, даарта канчаар аннаарымның дугайын бодап чо-раан мен.

Элээн болганда Ооржак Хапыжыкович:

— Бооң белеткеп алгаш чор — дей-дир.

— Ындыг-ла бистиң оруувус аксынга баглап каан аннар каяа турар боор — деп, Ооржак Хапыжыковичиниң демги чаа чугаазында эжиниң сөстөрүн кочуургап өттүнүп кагдым.— Амыдыралга ындыг хуулгаазынар турбас чоор оң. Бир болушкун ийи катап болур эвес.

Хап-ла ор бис.

Бир бичин көвүрүгнү эртип кээривиске, оймак черде кестимээн бедик тараа сыптары көстүп келди. Ооржак Хапыжыкович машинасын хенертен тургузупту.

— Ойт, ойт!— деп, кижим дүүрей хона берди.— Көр, көр!

— Чүү болду, чүү болду?

— Дуу турлар!

Карак сүлде бо, орук аксында тараа аразында кончуг улуг сыын мыйбызын шаарартыпкан, шалдыг кара хөрээн дөгөп алган бисче кайгап тур. Ооң чанында үш-дөрт хире мыйгактар база бар. Бис-даа дүүреп эгеледивис.

Оон ыңай болушкун кончуг эки чогаалчының бижип каан кончуг эки шиизин кончуг эки артистерниң ойнааны-биле дөмей болган.

— Бооң кайыл?— деп, Ооржак Хапыжыкович сымт-биле алгырды.

— Машина соонда, хавында!— деп харыладым.

— Дүрген, дүрген!

Мен чүү боор, машинаның соңгу олудунче халый бергеш,

хаптыг боомда-ла бардым. Далашканымдан чандыр-соора туттунарым дам барган. Арай боорда боом ушта соп алдым.

— Огуң кайыл?— деп, Ооржак Хапыжыкович алгыра-дыр.

— Рюкзак иштинде!— дей каапкаш ында-ла бардым.

Кончуг харалааның, рюкзак аксының баа шилиге берген, чежип чадап шаг болдум. Ооң соонда ок дайзаы дилеп эгеледим. Рюкзак иштинде чок-ла чүве чок: бирде чоон колбаса-даа туттунар, чамдыкта соок шил-даа туттунар... Ол ынчаар үш түрегни көргөш, дайзамны арай боорда тыпкаш, боо унунче далаш-биле чаңгыс ок суга каапкаш, машинадан үнө маңнап келиримге, аннар мени манаар эвес, даг сиртинде шимейтип турлар. Чүгле шаараңнаан барааннарын көрүп чыдып кагдым.

— Ол-дур — деп, Ооржак Хапыжыкович хыйланы-дыр.— Бойдуска кандыг-даа хуулгаазын болуп болур. Бооң белеткеп ал дээримге, чүге тоовадын?

Мен чаңгыс-даа сөс ыттаваан мен. Чүнү чугаалаар боор? Чүгле иштимде бүдүү аксым туттунуп-ла чораан мен.

БАЛЫКЧЫ КАДАЙ

Ынчан март айның эгези турган чүве. Частың чылыг хүннери эгелээн. Хар шылбыртыңнап чыдар, кидин-не карак харыгар үе. Оруктар хүндүс өдүп турар апарган.

Ооржак Көкөн-оол кончуг балыктаар кижги. Хем кыдыы киргенде чүнү-даа уттуптар. Анаада дашка илези арттырбас боду балыктай бергенде, бичии чүведен ижип ал дээрге-даа тоовас, соонда-соонда дээш ол хевээр баар. Ындыг боорга, ооң-биле алаагып чорзун дээш, өөнүң ээзи ооң балыктаарын кажан-даа хоруvas. Ол каш-даа улуг-хүнде улаштыр чоруп кээр. Чамдык кадайлар болза, дыштаныр хүннерде бажыңыңга олурбас, мен кым мен, кухня танныылы мен бе дээш хорадай бээрлер. Шынында, Ооржак Көкөн-оол улуг балыкчы кижги. Азасыг сыырткыыш бажыңга дириг курттуг-байлан ылдыртып алгаш, кулаш хире шортанны бо-ла ушта соп алган турар. Балыктаарда кандыг-даа херекселдерни ажыглап билир — спиннинг, сыырткыыш, торпеда, кружка. Сыырткыышка чем кылдыр чүнү ажыглаvas дээр силер — шыйлашкын, балар болгаш ыяш курттары, шерги, ховаган, сээк, маас, доос-кара. Оон туржук чайын союп каан хой бажың даштыгаа каш хондур салып каар кижги, ынаар кара-сээктер курт чажыптар. Оон мээ иштин кактаарга, куруг ак курт бо-

лур, шимченгири, дырбацнаары мырыңай кедергей. Мээн-не иштим чиирээр, кускум кээр. Ооржак дээрге оон чексинер эвес, дораан-на туткаш адыжыңга эндере салып алыр. Аңдара-дүндере тудуп, чедир өскөн бе, өспээн бе деп шинчилээр, оон кедерезе чыттаар-даа, амзаа-даа хөднү. Семис, шимченгир курттарны балык эки чиир дээр. Мен-не элдеп-эзин курттар чыырындан түвексинер кижини мен, чүглө спиннинг-биле балыктаар. Түвек чок чүве, чүглө хөй янзы хемчээлдерлиг, өннерлиг кылаңнааштар чыып алыр сен. Бир эвес туттунар болза, ыяап-ла улуг балык келир, чок болза, шуут куруг чоруур сен — база ажырбас. Кижини бүрүзүнүн сонуургалы база ангы ыйнаан.

Ооржакым пятница кежээзинде бо халып келди. Дораан-на:

— Даарта балыктаалам — деп, кижим бо-ла-дыр.

Кайгай бердим.

— Кыш хевээр ышкажыл?

— Чагытай бараалы. Улус кээшперлеп-ле турар джигирдир. Бүрүскен херексел менде бар. Күскү-ле курттарым хевээр. Харын өзүп көвүдей берген. Ам паркта септен дош ойгаш, балар курттары чыып алырым ол. Далган чөвүдүн кагдым. Дош үттээр өрүм база белен. Сен чүглө машинан белетке.

Кижим дораан сепче чорупту.

Дош оюп балыктаар деп херектин көргөн мен. База кара түвек амыдырал-ла болгай. Эң ылаңгыя эрткен кыжын январьда кончуг соокта Оттук-Даштын хая баарында дош кырында балыктаан улус көргөн мен. Түрөңчиг херек чораан. Метр ажыг кылын дошту үттээш, ынаар чолдак сырткыыш суккаш, негей тон азы чагы кеткен балыкчы оозун согаңнадып-ла орар. Соогун канчаар, балыкчы куруг-ла хар, хыраа, көгере дона берген. Ынчап олурда, үтте суг өрөмелендир доңа бээр, ону база аштаар, хол-бут өдөр. Чамдык улусту көөрүмгө, шык кырында бичии изиг-демирлиг, бодунга өй майгынныг, олары-биле кады көжүп чоруур. Бир балыкчы дош кырында мырыңай майгын хап алган, оон иштинде үшдөрт үттер өрүмнөп алган, ында сыгар-орун салгаш, удуй берген хирезинде-ле сырткыыштарын шелип каап чыдар. Чыргал бе, таалал бе? Черле ынчаш балыкчылар дег кызымак чон көрбээн мен. Балыктаары дээрге база аарыг чораан.

Чоокта хоорайдан үнмээн кижини мен, ынчангаш бодум база чоруксай бердим. Ооржак Көкөн-оол келгеш, балык-

таксаар черимге дээпкен. Ол дүне удуп чадап кагдым. Даарта канчаар балыктаарывысты бодап, уйгум келбестеп, аңдарлып, дүндерлип шаг болдум. Канчаар-даа бодаарымга, балыкты кээшперлеп-ле турар болдувус. Ынчанмайн канчаар, Ооржак Көкөн-оол ышкаш, улуг балыкчы эштиг кижини.

Хүн бедип, орук өткелекте, чер дөгүп алыр дээш, даартазында эртелепкен бис. Балыктаксаанывыс база кончуг.

Кызылдан Сосновкага чедир асфальт болгай. Чагытайга илдик чок келдивис. Орук-даа тааланчыг болду. Дээрден часкы хүн чылыдып турар. Агаарның арыг болгаш чымчаа болза-даа кедергей.

Чагытайга кымны-даа мурнап баар боор бис деп бодаан мен. Ындыг эвес болду. Дош кырында балыкчылар шагдала кара таан.

Машиннавыс тургузуп кааш, баштай далашпаан бис. Дош кырында балыкчыларны эргип көрдүвүс. Чүвениң байдалын өөренип көөрүвүс ол: кайда улус хөйүнү тудуп алганыл, кымнын чанында чеже, кандыг балык барыл, эң-не кол чүве — каая үттер өрүмнөп алырыл?

Бүгү балыкчыларны эргип көөрүвүске, эн-не солун чүве — ынча эрлерниң аразында кара чаңгыс херээжен кижини бар болду. База балыкчы! Бежен хар чоокшулай берген, аажок улуг ыт кежи идиктерлинг, база-ла улуг дугаарлыг хой кежи чолдак тоннуг, ырымза мага-боттуг орус угбай болду. Оон чанында балык эндерик чыдырлар: харга боражып, шуут донуп калганнары-даа бар, чаа чаржап, көжүй бергеннери-даа бар, мырынай ам чаа ужулган, өрү шурап-даа чыдарлары бар.

Ооржак чүү боор, ону көргөн дораан менче бүдүү караан баскаш, хүлүмзүрөп кагды:

— Ого, мында балык хөй-дүр. Көрдүн бе, бо кадайны?

Эжим рюкзагын дош кырынче октапкаш, өрүмүн ужулгаш, үттээр черлерни демдектей берди. Ол аразында балыкчы кадайны долгандыр эрлер шагдала олургулапкан болду, чамдыктары бис дег буу-хаа үттенген турлар.

Бис өрүмнөп турувуста, демги херээжен балыкчы шортаннары дош кырынче пашта белен эът дег эзип октап-ла орду. Өрү шураан балыктар дириг мөңгүннер-ле, часкы чылыг хүн караанга кылаңнаар болдулар. А долгандыр эрлер чүгле ийн-чангыстаар, мындыг. Хөй кезини куруг.

Балыкчы кадайның үе-чергези хире ашак хейде-ле шыжыгып, сыырткыжынын чемин үргүлчү солуп, бургурадыр таакпылап, ынай-бээр кылаштаан тур:

— Бистиң сырткыжывысты чүге чивес балыктарыл? Херээжээн кижинин сонургаарлары ол бе?

Ол чугааны кулааның кыйы-биле дынназа-даа, херээжен балыкчы чүнү-даа ыттавады, балыктарны удаа-дараа үндүр октап-ла олур.

Үттеривис доозуп алдывыс. Балыкчы кадай балык ужулган тудум, далашканывыс-даа аажок, көк суг дүшкен бис. Ооржак сырткыжын туткаш олурупту. Кижимниң үнү безин чиде берди. Мен база.

Шак чыгыы олуруп келген бис. Мен бир шору шортан туттум. Ооржагым куруг. Балыкчы кадай дээрге удаа-дараа уштуп октап-ла орду. Ону долгандыр орган эрлерниң хөй кезин чүнү-даа тутпаан, каш-ла кижини чачгыс балыктарлыг.

Ол аразында мээң эжим база химиренип эгеледи:

— Чүнүң-биле балыктап олар кадай боор бо?

Демги узун ашак база хыйланган тур:

— Бо кадай сырткыжының бажында бир-ле чүвс чаап ап турар бо. Валерьянка бе азы варенье бе?

— «Кармен» деп духи-биле чаап ап орду — деп, бир үн дынналды.

— Пудралап ап орбадыве — деп, база бир эр чугаалады.

Эрлер ынаар чир-шоң кылдыр каттыржырлар-даа.

Аныяк балыкчы эр база-ла бургурадыр, таакпылаан, аажок чугааланган тур:

— Ам дыштаныр хүнде-ле кадайымны бээр эккээр мен, үт аксынга олуртуп каар мен, оон бодум чүгле балык чыып базып турар мен.

— Мен база ынчаар бодап тур мен — деп, ооң эжи деткий-дир. — Март дээрге херээженнер айы болгай. Балыктар база ону билип турар хире-дир.

Херээжен балыкчы кадыргы уштурга-ла, Ооржак ынаар халын эгеледи. Ооң сырткыыш бажында чүнү кадап ап турарын билип алыксааны ол болбас ийикпе. Кадай дээрге кайгамчык шалып кижини болду, Ооржак четпейн чыдырда-ла, балыы дош кырында шурап чыдар, сырткыжы шагда-ла сугда мойт дээр.

Оон элээн болганда балыкчы кадай өскээр көжүп эгеледи. Ол чаа үт-даа өрүмнөп, шүүдеп, шаг төдүп турбас болду. Эрлерниң хозуп каапканы, душкан-на эргин үтке барып олуруп алыр. Кадай чаа барган черинден база уштуп-ла эгеледи.

Эрлер база дүүрей бердилер. Кадайның каапкан үдүн ху-

наажып шаг болдулар. Кандыг-чүү-даа бол, чанынга кылаштап турган кижиге болгаш, демги узун ашак ону эжелепти. Ёске балыкчылар кадайны долганы бердилер: чамдыктары — эрги үттерде, ёскелери чаа үттер өрүмнээн турлар.

Ооржак база мени далаштыра берди:

— Борта, куруг черге, ынчан орган херек чок. Кадайның чанынче көжер, көжер. Көрдүң бе, эзип эгеледи. Бүдүү билдир кадай ышкаш-тыр. Ону эдерзе ужур-ла бар. Дүрген, дүрген!

Чаа черге баргаш, Ооржак мүн-не ийи калбак-балык ужулду. Эжимнің өөрээни кедергей: диштерин агартыр каттырып, арыг агаарга чангыландыр, тадыладыр каттырып тур:

— Ам-на айлажыр дээн-дир. Амырадывыс, амырадывыс.

Ол аразында балыкчы кадай биеэ хевээр ужулбушаан. Долгандыр үглөп алган эрлернің кымы куруг, кымы ийибирээлиг — мындыг. А кадайның девин каапкан үдүн эжелеп алган ашак мырыңай куруг хыйланып орду.

Балыкчы кадай ынчан рюкзакындан арыг шоодай уштуп эккелгеш, хамык балыын анаа чыып алды. Шоодай ортуже болду, оозун сөөртүп алгаш, ёске үт чанынга картошка дег олуртур шанчып кагды. Орта баргаш база эзип-ле эгеледи. Хамык эрлер база ынаар көжүптү.

Шак-ла ындыг хевир-биле хамык эрлер балыкчы кадайны эдерип көжүп тура хүнзээн. Эрлернің олчазы черле өөрүнчүг эвес. Бис ийи эжишкинің база, ынчалза-даа аалда улузувустун аксын мүн-не шимчедип болур бис. Мен эртенги-ле шортанымга немей бир калбак-балык тудуп алган мен, эжим чүү-даа болза, улуг балыкчы кижиге болгаш, дөрт-беш хире балыктыг. Бажыңнарывыска чеде бергеш, бир-бир катап балык мүнүн кылып болур бис, оон ыңай омаахон. Балыкчы кадайның шоодай улуг орту балык чүге-даа четчир — мүнге-даа, хаарарынга-даа. Чангыс эвес катап. Оон кедерезе, чедер болгаш артар, чегдирип-даа болур, артар болгаш чедер ачыладып-даа болур.

Хүн кудулап бар чорда, Балгазын уундан кожақтыг мотоцикл халып келгеш, балыкчы кадайның чанынга кээп турупту. Чөөктелчек эрин салдыг, бедик сынның оол дүжүп келгеш (ол кадайның оглу-ла боор), балыктыг шоодайны мотоциклинің кожунче кирип каап алды. Ол оолдун кыймыш дивес арын-шырайын көргеш, кайгап турдум. Авазының олчазын бичии-даа магадавады. Оозун бодаарымга, авазы балыктап-даа мага ханган, оглу чедип ап-даа шаг болган, бо

бүгү оларга чаа эвес, пат-ла эриккен херек деп чүве билдинип турду. Балыкчы кадай хамык хер-херекселин база шыгжай берди.

Шак ыңчан кадайның үе-чергези ашак ооң чанында чеде берген тур:

— Сен-даа балыкчы, мен-даа балыкчы. Ам-на чугаалап көрөм, күжүрүм, сээң сырткыыжыңны чүге балык чиир чүвел, бистин чүге ояр кулугурларыл?

Хүнзедир ак хар ашпаан кадай ам-на хүлүмзүрүп тур:

— Балыктаары дээрге уран чүүл болдур ийин. Чогаадыкчы ёзу-биле балыктаар херек.

— Канчаар, канчаар? Чүү дидир?— дишкен соонда хамык эрлер балыкчы кадайны ам база долгандыр үглей бердилер.

Кадай дээрге ёзулуг-ла кичээл эрттирген тур:

— Улуг балыкчылар бис дээр силер ыйнаан. Балыктап билбес-тир силер. Дош кырынга шаараңнадыр, кыжырадыр кылаштажыр, хөөрежир, чугаалажыр, каттыржыр, оон кедерезе, чөдүрер, азырар... Балык ышкаш, көрүңгүр, дыннангыр амытан чок болдур ийин. Кижини бүрүнерниң аксындан ыш бурулаар-дыр, эрги паровозтар-ла. Оон кээп, таакпызыг холдарыңар-биле сырткыыш бажы тудар, ону чемнээр. Балыктар таакпылаар эвес, ыңдыг чыттың чанынче чагдавастар-даа. Чамдык балыкчыларны, аңчыларны дыннаарга, черге чоруур кижини чунгаш чоор, келген соонда болгай аан дишкен турарлар. Мен-не ыңдыг эвес кижини мен. Балыктаарымда, ыяп харын чунар-бажыңнап алыр. Чер улам арыг болур чүве. Хамык ужур чүгле балыкта, анда база эвес. Кижиниң эът-кежини арыг агаарга база дыштанып тынып алыр болгай. Балыктаарымда, бажың чыды сиңген хевим уштуп каапкаш, анмаарда арыг агаарда турар өске хевим кеткеш, холдарымны операция кылыр дээн кезер эмчилер дег шаанга кирип чуп алыр кижини мен...

Балыкчы кадай чугааланын улап турар аразында оглу мотоциклин хөделдирипти. Кадай оон чинги кончуг кылаштап баргаш, мотоцикл кавайыңга, он беш харлыг, оттуг эъттиг кыстар ышкаш, адак-бышкаа чник сергек олурупкаш, эрлерже холун көдүрдү:

— Ни рыбы, ни чешуи...

Мотоцикл кылаң дошка бичини тайып чоруй маңнап үңгөш. Чагытайның эринин дургаар Балгазын уунче хап чоруй барды. Хамык эрлер балыкчы кадайның барааны ажыт киргиже соондан көрүп алган турдулар.

Демги узун ашак хамиренип-ле шаг болду:

— Уран чүүл... Чогаадыкчы ёзу-биле... Чунар-бажыннап алыр кижиге мен... Эки-ле балыкчы-дыр. Кончуг-ла кадай аа? Чүү кижиге ол?

Чамдык балыкчылар ол кадайны зоотехник кижиге боор динжирлер, өскелери башкы боор деп догааштырдылар, бир кезек кижиге эмчи боор дидилер. Ынчалза-даа огулуг харыы черле тывылбады. Эрлер дош кырынга чеже-даа тывызыктап келгеш, ол кадайны улуг балыкчы шын деп түңцелди кылыр ужурга таварыштылар.

Биеэги ийи аныяк оолдуң бирээзи хөөрөөн тур:

-- Келир дыштаныр хүннерде-ле болзун ам. Кадайымны вааннага бодум холдарым-биле саваннап тургаш, чаш хар дег, мыкыр ак кылдыр чуггаш, арыг хевин кедиргеш, бо үт-тер аксынга ойнаар кыс дег кылдыр олуртуп алыр мен.

Ам, балыктаан херээ чок, амдыы кадай дөгөрезин тудуп аппаратан дишкеш, хамык эрлер тарап эгеледи. Бис ийи эжиш-ки база чаныпкан бис.

Орукка үнү чиде берген Ооржак хире-хире чугааланып каап чорду:

— Таакпыны октаар бе? Кадайларывысты база чуур бис бе?

*

Донгак АРАГАЧЫ

ТӨТЧЕГЛЕКЧИНИ ТУТКАНЫ

Бо удаада Очур Оручаевич-биле Ыдык тайганың эдээнге барып одагланып алдывыс. Кайывыс-даа күрүнениң анныыртывыш ажыл-агый чериниң штаттыг аңчылары болганда, ийи сыын адар чөпшээрелден аңгыда аңчыыртывыш таамылының албан-хүлээлгезин чер бүрүзүңге күүседип чоруур шынзылга-ларлыг бис.

Ынчангаш Ыдык тайгазында «уялай» берген, кажар болгаш хайыры чок төтчеглекчи бар аппаратаны бистин даргавыс сагындыргаш, аңнавышаан серемчилелдиг чоруурун, ажырымчы төтчеглекчини аргалыг-ла болза агартынар аргазы чок кылдыр барымдаа көстүп турар черге тудуп аар арга тыварын сүмелзэн чүве.

Чайның башкы айы ортан чедип, тайганың оът-сигени хөлбеңейни берген. Сөөлгү хүннерде чаъс чагган болгаш, улуг аннарның соруг, хайырлыг черлерже сырлыр үези турган чүве. Алангыштыг-Өзен аксында соругга кээривиске аң часты өттүр кайгамчык-ла кирген. Соруг чогуунда аяң мырынай хөй малдыг аал коданы-биле дөмей, оът-сигени сазалы берген болду. Ында-мында түленди дүктер даялар, куу балдырганнар сыптарында салгынга салбаранайндыр хадып чыткылаар.

— Эрткен чылын бо соругга хөй дус урган-дыр. Билдингир, моон олча-омак тып амдажаан кижиниң ажылы-дыр — дээш, Очур Оручаевич чоон дйт-биле кожа үнген саглагар шиви дөзүнде онгуже углай чортупту. Аңаа чеде бергеш, ол дораан-на аъдындан дүже халыды.

Хоочун аңчы Очур Оручаевич турза узун, тутса мөгс кижилерниң бирээзи. Ооң хары бежен ажып чоруур. Ол хирезинде хаваанда ханы сыгыглар безин чок. Сырый кара кирбиктерлиг, шоваа, көскү карактарлыг. Боолай бергенде баскан черин часпас дээн адыгжыларының бирээзи. Аңчым онгунуң иштин черзилеп, мурнунче үш-дөрт базым кылаштааш, терең сиген аразында бир-ле чүвени дилегзинип тур. Очур Оручаевич оң талакы танаанда бичежек кара менчигештиг, кырлаң хаайыны кырындан дерин адыжы-биле чода каапкаш чугаалай-дыр:

— Маңаа эрткен дүне кижини хонгаш, боолаан-дыр. Улуг октуг адыр дүүргелиг кижини-дир. Бо көрбес сен бе? Картечь октар тыраан кидизин. Он ийи калибирлиг боо дээрзи тодаргай. Ийи адырны улай-улай кавындылапкан-дыр. Чаш сигеннер бажы өрттенгилей берген, көрбес бе,— дээш, аңчы халаан аң изин дилегзинип басыпты.

Соругдан халаан анның изин, сиген баштарында чыпшынгаш када берген кызыл дамдыларны көрүп чорааш сүрүп чоруптувус. Үр-даа болбаан. Өзен шыргайында ушкан ыяш чанынга Очур Оручаевич тура дүштү.

— Бисти мурнапкан-дыр, кончуг улуг сыын болбааже — дээш, шиви будуу-биле шала-була базырып каан кешче айытты. Ында ымыраа-сээк шиигейндир үглөп тур. Төтчеглекчинниң аң сойган черин арыглап, чыт-бус үнмес кылдыр чинниг ижин-хырынны дазыл алдынга хөөп кааш чоруптувус. Очур Оручаевич бир-ле бодалга алыскан, ыт чок чортуп олур.

Кежээликтей Ыдык тайгазының колдуундан баткан, шаңгыр хаяларлыг, шашпак пөштерлиг каът кырынга үнүп кел-

дивис. Кежээки одарда агаар-бойдус кайгамчык оожум болгаш сыг дээр сырын-даа чок. Тайганың кайгамчыктыг ыржымынга таалап, ол-бо чарыкта аң үнгү дег одарлыг ойбактарны, ногаан каъттарны дураннап ор бис.

— Улуг аннар орай үнерлер болдур ийин. Маңаа кезек дураннап олур, хүн чүгүрүүнге кире бээрге дөө сүвүрден харай бээр сен — дээш, эжим чиге-ле дужааштыр сөөскеннер-лиг кадыр каътче углай айыткаш чугаазын уламчылады:

— Мен бо чинге каътты доңгайтыр харап көрейн. Дөзүндө оялчык сугларлыг, кончуг кавылыг чер. Боо эде берзе маңнап кээр сен, — дээш, чорупту.

Эптиг черге олуруп алгаш дыт будукчугажы-биле сээктер хоюзуп, барыын чүкче ажып бар чыдар хүннүң херелинге чайыннанып чыдар тайгаларны магадап олур мен. Бедик черге кара чааскаан орарга төрөөн чурттун делгемнери кайын бээр көстүр болгаш, кижини ала-чайгаар-ла өөрүшкүлүг, чараш бодалдарга, бир-ле бүдөр-бүтпес күзелге алзы берген болур чүве. Ындыг сеткил-хөөнгө алзыпкаш, чоок-кавы көскү каъттарны дураннап ора, шак хире үе эрте бергенин эскербейн барган чордум. Очур Оручаевич меңээ айыткан чинге каъдының дөзүнгө көстүп үнүп келгеш дыштанып олуруп алды. Дуран-биле көрүп орарымга аңчы таапкызын кывыскаш ыжын буруладыр соруп ора мээң таламче көргөш, база-ла дураны-биле шыгаай берди. Ол ам мени чанында дег көрүп орарын бодап келгеш, чангыс черге кочуя берген ораындан эгенгеш, үстүмдө бедик сүвүрге углай оожум базып үнүптүм.

Сүүрнү теп үнүп келгеш, чай изиинде улуг аннар турар, тайганың көк хорумнарының адаа, шаараш ыяш ужу аяңнарыны магадап тур мен. Маңаа олургаш даарта эртенги одарда барып адар аннарны магадылап көрүп ап болур. А кежээкинин имир каксы мурнумда ойлар бажынга аннар үнүп кээри черле чайлаш чок-даа ышкаш. Ылык тайгазынга моон мурнунда чорбаан болгаш бо кайгамчык одар-белчирилги аяңнарыны көргөш, өөрүшкүден хөрээм ышкамнап ор.

Дужумда Очур Оручаевичиниң харап орар каъдының ужу мыя бо ээрере берген көстүп чыдыр. Ала чайгаар-ла дуранымны ынаар шыгаай бердим. Аңчымны көрзүнмүшаан, каът ужунда кезек күдүрээлиг кара пөштер дөзүндө бир-ле чүве шимчээнин эскерип кагдым. Холум шимчевес кылдыр эде олуруп алгаш, топтай бээримге, эң кыдыкы, бажы кургаг үе-дүптүң чоон пөжүнүн дөзүндө мөгежи энме-тикчок оолда-

рын эмзирип чыдыр. Дыка доруга берген хаван оолдары кезиниң эмиин былаашкаш иткилежип, үндүр кыстырыпканы долгандыр маңнааш, катап-ла өөрүнүң аразынче шургуп тур. Бо-ла аннап чорааш мындыг таварылга көрбээн мен. Мээн эжим улуг дуржулгалыг аңчы. Ол мону көрбейн орар ужур чок. Ынчалза-даа ол оларны дүвүредир эвес. Харын-даа оон сыын кедээр оруунга чаш оолдуг аңнар таваржырга бүдүү ажынар киж. Бир-ле черден көстүп үнүп кээр бе?— дээш, аңчымны дилегзинеримге-даа көзүлбейн-дир. Бир-ле черде харал олур ыйнааң. Аравыс ырак эвес, кыйты чедип турар хире черде болгаш, кымның боозу баштай дирс дээрин ма-нажып чоруур болгай бис. Боо аткан соонда чүгле сыынче шыгааттынган деп чүве билдингир. Бисте оон өске аң-мен адар барымдаа-даа чок.

Ыдык тайгазының аңнарын эргип көрүп чорумда чинге каът дөзүндө боо даажы чыжырт диди. Сырбаш дээш олче көрө бердим. Пөш дөзүнге чыткан мөгөжим белин сөөртүп алган кудургайны куду бадып чыдыр. Хаванның оолдары тоо-быдарады халчы бергеш, аймаарай берген турлар. Боо база катап чыжырт диди. Аяс дээрден чаңнык дүшкен чүве дег, Ыдык тайгазы коогайндыр човууртай-дыр. Карак-ла бо! Чүү деп чүвөл бо! Очур аңчы оолдуг хаван боолаар байтык, мур-нунга сувай мыйгак туруп бээр-даа болза боолаар эвес. Чинге-Каъттын ужунче дортай аарак ыдып-ла бердим. Эгишиш-тыныш хөректи бачыдадып чорда-ла, каът дөзүнге үнө халып келдим. Дем чаа-ла хүртүң боо даажы ийи улай дазыгайнып, балыглаткан аң чуглуп баткан каът баарында шимээн-дааш чок, элеш дээр чүве көзүлбейн тур. Чүгле чү-рээмниң дирттиледди согары дыңналыр.

Хенертен караңгы өзен иштинде боо дарс диди. Ынаар сүртенчиг алгы үндү:

— Тур! Бооң черже окта!

Айт-де, бо каътка чаңгыс Очур Оручаевич аннап келбээн-дир. Дораан-на сезик аннып, боомну холга белең кылдыр кезенип, ыт үнген черже ыяштарга ажытталып алгаш маң-наптым. Төтчеглекчиниң соондан үнө халып кээримге, ол Очур аңчыже-даа удур көрбейн, холдарын сула салып, ба-жын халайтып алган тур. Мени көрүп кааш олура дүштү.

Төтчеглекчи хаванны чаа өржүп эгелээн. Дем чаа-ла хөй-хөй хаванчыгаштар соруп былаажып турган эмиглерниң сүдү көк сизген кырынче сыстып чыдыр.

— Мөгөжини чүге бооладың, Кедеппей?— деп, Очур Ору-чаевич айтырды.

— Хайыракан деп бодааш боолаптым.

— Мегелевейн көр, озалааш пөш дөзүнгө оолдарын эмзирип чытпады бе.

— Артындан көөрүмгө, шынап-ла күдүрээ кырында чыдар адыг ышкаш болду...

Орайтай бергенде Кедепейниң одаанга чедип келгеш, ооң адып каан сыынының мыйызын, эьдин күрүнеге дужаап, бодун хоойлу ёзугаар торгаар органнарга хүлээдил бээри-биле дедир аьттаныпкан бис.

Куулар ОРГУ

САЛДАП ЧОРУУР ШЛЯПА

«Чагытай баар бис бе? Чайың кандыгыл? Суббота, улуг-хүнде чүнү кылып орар боор. Дембии эмчининң «Москвичизи» мырыңай белең. Кежээ чеди шакта шуут белең орар эвесле. Хап чеде бээр бис» — деп, Хомуш башкы телефон дамчыштыр мындыг. Менде чүү боор, харын амырай берген мен.

Элээн орайтай бергенде, Чагытайга хап чеде бергеш, майгын каккаш, удуп чыдып алдывс...

Сыгыр даң бажында халышкаш, резин хемелеривисти дынгыгайнып турар кылдыр үрдүргүлээш, хөлче кириптивис. Чагытай хөл билдирер-билдирбес бырлаңайнып чыдыр. Чамдыкта сырын дыңзып, хадый каггылаптар: көвүктүг ак-көк чалгыглар сүржүп келгеш, эриктерге кээп кайтыккаш, үнө шурап, элчигештерни часкап-часкап, оон чоорту оожургай бээр. Шак мындыгда кандыг-даа балыктың чемнээри кончуг боор чүве. Черле куруглавайн чор мен. Хөлде балыкчылар-ла хөй. Оларның чугаа-сооду, каткы-киткизи кайы ырактан дыңналып кээп тур. Хөөкүйнүң балыы-ла чирлип чоруй барганы ол боор оң, ынаар бир кижги бар-ла сеткили-биле ажына-дыр.

Дүш чедип, изии-даа дендеп келди. Ана оя чиир. Балыктар ында-мында молчурт кылдыр өрү шурааш, сугже дедир согунналы бээр — ол чер кезек када каракталып чыдар. Мындыг өйде чеже-даа тулган дээн херекселдиг, арга-дуржулгалыг болзунза, балык тудуп аар мен деп кордаан хе-

рээч чок. Ол хамаан чок демги өрү шурап, чемнеп турган балыың кырынче чүс-даа октазыңза, дөмей-ле хей.

Одагга келгеш, өөрүмнү манап, майгын хөлөгезинге сепиттенип ор мен. Шуруштарымны бүдүү санап көөрүмге, он ажыг. Черле шымбай. Улуг-улуу-даа, бичии-бичилери-даа бар. Топтап орарга, оларның хевир-дүрзүзү, өң-чүзүнү бот-боттарыңга дөмейлешпес: шиштегер чинге-чинге, шала мадагар чолдак-чолдак; чамдыктары сарылдыр көстүр, карашокарлары база бар...

Чүү-даа болза эштерим кел чыдыр. Карак бо! Балыы дээрге ана шыырак дыңзыг. Артында-ла дангаар бир ден пелядьтар деңер даан. Соок чем чип, Чагытайның каас-чаражын магадап, солун-чугаалажып олур бис. Сыг дээр сырын чок: ылым-чылым чүве. Тунааргайы-ла кончуг. Эштеримнин чугаа-сооду чоорту чидип, бирээзи ийленип чыда-ла, хаарыктай берди.

Дөстөк куу тейже үне кылаштааш, Чагытайже топтап көрүп ор мен: кончуг улуг шала шөйбелдир көрүнчүктү чада салып каан чүве дег. Ында хураган-булуттар аразында хүн чайнап чыдыр. Дуу, талыгырда, Мажалык арыы куду баштанып алган ээпектелдир шөйлүп чоруй барган. Ийи чалгынның самолет хөл дүвү-биле Кызылче шилей ужуп бар чор. Хову-Аксы чоржук ирги бе? Азы арга-арыг камгалап, хайгаарал кылып чораан боор. Кезек-кезек шөйлүп чоруткан шыргай арыгларзыг чүл ол? Куурарып чыдар алаактар, ногаан шыктыг оймактар-даа бар. Ойт, ол-бир кезек чернин Таар-Оъттуг Ала-Хову-биле дөмейин але! Дөө ол мөзүргей хаяларлыг тейжигештин чаражын аа! Артында-ла сөөскеннерлиг-даа ышкаш. Суг чара шаап бады барган ханы кашпал чоогалар-даа бар... Мындыг «алаак-шыктыг», «арга-арыглыг», «даг-даштыг», арыг суглуг байлак черге балык-байлаң турлагжып өспейн канчаар! Шуут-ла балык ораны-дыр ийин мон!

Серидей бээри билек-ле, эртенги чаң-биле хөлче кириптивис. Шуут куруг эвес, ол-бо эжип чоруп тургаш, шору слчалыг чоруп тур мен. Ортулуктай үнген баштары көстүп тургулаар узун-узун сигеннерлиг черге келгеш, талыйтыр октапкаш, дүште-даа чок долгап ор мен. Хенертен сирлеш диди. Артында шак дээн ышкаш. Чингиртинин тудажыгажы холдан ушта халый бер часты. Оон база дагын шелер орта, хемеден куду баштандыр уштунуп чаштай бер частым. Деңгер-ле бо! Хемени сөөрткөш, чорупту. Долгавышаан, хере

тепкеш, олуруптум. Жилка дээрге, ча кирижи дег тыылаар. Оон мени ийи-үш-даа тырыккылай бөөлдеди. Ам-на кончуг улуг шортаның «чаажыга берген» менче боду-ла чиик-чиик чоруп олур. Мени көре тыртып каан боор — хеме адаанче хирт диди. Сыырткыыш сывы харын-даа сынмаан — дугаланы берген тур. Ол-ла ынчап ачыр-дачыр тутчуп турумда, өрү бир шурады — менче чаштаан суг дээрге бүдүн кочал иштин чажыпкан чүве дег. Оон чиигеш дээрге, күдүйүпкен олурган бодум ойда кээп дүштүм. Онгарлып кел-ле, көргөн: жылкам куп-куруг, хыл-курт дег, дыйлая берген сугда чыдыр. Ам кээп сүрээдеп, ийи балдыр дээрге, сугда ыяш дег, ана ырбаңнаар, иштимде хомудаарым-даа кончуг.

Одагга ээп кээримге, өөрүм дем-не четкилеп келген: бирээзи азар-пашта суг тип алган, от чүшкүрген, бирээзи туткан балыктарын аштап, дузаан орлар.

Аыштанып-чемненип алгаш, эртээ-ле удугулай берген бис.

Балыкчылар черле ындыг — эртежизи кончуг. Ынча улуг хөл чыдырда-ла, мурнун булаажыр. Мурнаан кижиге өскелеринге чүве арттырбайн, дөгөрезин шүүреп аппаар ышкаш кылдыр сагындырар. Ол хамаанчок кым-бир кижиге кайда-ла хөйну ушта соп турар болдур, оон чанынга сырлыр. Демгизиге ажынар. Оон кедерезе: «Сыырткыыжың, кылаңнаажың көргүзем», «Чүнү чемиш кылып алдың?», «Рис хөөдүп алган кижиге мен, ону алыр ирги бе?», «Менде тараканнар база бар ийин», «Мармышканы суг дүвүнчө чогуу кайы хире хандыр бадырза, экил бо?» — суг-суг дигилээш, баргылаар. Демги балыкчы улам бужурганып кылыктаныр.

Балыктап кириптер деп турумда, турум куу шляпалыг, кылаңайнып чоруур дас кара костюм кеткен, ол хирезинде хончузунуң делгеми кончуг сапыктарлыг, чайнап чоруур алдын сарала галстуктуг бир эр өртээлден кел чор. Кым боор бо? Сургакчы бе азы балыкчы бе? Келзе-ле, Кызылда даргалап, ажылдап турар мээң эжим. Экилей сал-ла:

— Бай-Хаакка албан ужурунда келгеш, бо неделяны төндүрдүм. Дүүн кежээ маңаа келгеш, аалчылар бажыңынга хондум. Хеме ап алгаш, ол-бо кезек сыылаттым-даа. Балыктаар херекселдиг эвес, чалгааранчыг-дыр. Сээң балыктаарыңны сонуургап көрейин, хеме-даа эжип бергей-ле мен. Дөө улуг ыяш хемеге иелээ ушкажыптаалы — деп мындыг.

— Ынчаар ыйнаан. Идииниң улуун ала? Чүвүрүң хончулары үрелип, тырыжып калбас чүве бе, күжүрүм?

— Ам канчаар дээр сен, сургакчылап чораан кижиге. Хеме

ишти суглуг боорга, танныл ашактын идиин ачылап алдым — дээш, чаза-ла каттыра-дыр.

Эштиң хеме эжери дегет болду. Ынай-бээр эжип чоруп тургаш, элээн шортан ужулдувус. Кижимниң аксы куруг чор-бас — хөөрөп чорууру-даа кончуг, каттырынчыг кылдыр белиңгилээр-даа. Талыйтыр октаптайн адыр дээш, дап-ла бердим, бир-ле чүвөгө илдиге хона берген ышкаш болду. Ам көргөн: эштиң куу шляпазы дуу-ла ужугуп бар чор. Чалгыннары дуккурук дээрден башка, хөлгө хонар дээн куу деп куш-ла. «Хона кааптары» билек-ле, чыыра долгаарымга, бирде шымнып каап, бирде салдап каап чоруп олур.

— Халак-халак! Хай-ла болду! Мындыг чүвени кым көрүп чораан боор — деп дүүрөп-ле үндүм.

— Ажырба-ас, чоор сен ону. Хир-чамы-даа чораай-ла. Кедерге, сериин-даа ыйнаан — дээш, бөргүн силгип-силгип бажында салып алды.

Эжимни куюдуп, будалдырар дээш:

— Кезек октап көрөм. Мен мырыңай пат туруптум, оол. Сени, чаа кижини, шуруштар сонуургаар чадавас — деп баш-тактандым.

Шуут-ла тек эвес, шору кижип болду. Ындазында спиннинг сктаарының эптии кончуг. Аак-маак-даа четпээнде, хөнүгүп, шуудай берди. Октаар-сырткышка мергежип деп чүвө белен эвес болдур ийин. Удаткан чок, согааш-дажы хире чүвөлөрүн ийини тутту. Эштиң хөөрээри-даа, белиңгилээр-даа дам барган. Шляпа дугайын уттупкан боор.

Салгыннап, хөл бырлаңайнып келди. Сосновка суур бетинде баалыкче көөрүмгө, самдар кара-кара булуттар ол-бо үстүп-частып, дойлуп чоруп олур. Оруктарда довурак-доозун шөйлүп, чамдыктары ээргийштелип тур. Мынчап барганда, талаар хөл-ле болгай бо. Азатпайлаар болзунза, алзыптып-даа болур сен.

— Хат-даа келди-ле. Эрикче дүргөн чоокшулап ораалы — деп чорумда, кижип бирээни ышкынып чорудупту.

— Адыр-адыр! Бичип мана! Каш октаптайн — дээш, салдынар ужур чок. Оон мырыңай тура халыды.

— Олур! Хеме чая базыптар сен! — деп алгырып чоргу-жемче, карбаш-ла диди. Хеме чайлыш дээрге, ийи буду өрү апарган, карак чивеш дээр аразында куду баштандыр мөң-не диди. Чүгө идиктериниң улдуңнарын шала-була көрүп кагдым. Ол чер хайнып чыдып-чыдып, кончуу дегет карак-талып тур. Кезек болганда, бүргүт-баргыт дизе-ле, кижип

хеме эриинден апты. Харын-даа, чаяан бооп, деңней олуруп четтигиптим. Оон башка мени, эштип билбес тек кижини, далайдыва дүлүп кириптер часты. Жилказы хемедө артыла берген сыырткышты уштуп, салдап чораан куу шляпаны сүрүп турувуста-ла, хат сыыгайнып, хеме-даа кожан туруп, давып эгеледи. Кара күш-биле эжип чорааш, харындаа тын менди шавыштыр барып үндүвүс. Ол аразында хат-чаъстыг долу сога-ла берди...

Ана диштери шаккылаар, эге-ле эвеген киживисти хөвөңниг удуур-шоодайга суккаш, изиг шай аартаткаш, чүү-хөө-биле чаза-ла шуглап кагдывыс.

Хайыраан костюм! Канчап кургадып, эде-шөө базып-тудуп алып ирги? Ол-даа канчаар. Чүнү кедип чанарыл? Бажыңга канчап кирер деп бодаар силер? Бажың шоочалыг болза, мырыңай ат-тыр. Аттан ат деп чүвө бо эвеспе мооңар.

Чагытай кончуу дөгөт хайнып чыдыр. Куу-куу шифер сарапчалыг бажыңнар дег чалгыглар дойлуп-ла тур. Шуурган соксаш хона бээрге-даа, сан-түң чок дангаар ак-бора чылгы киштешпишаан, Мажалыкче кизиредип бадып турган ыш-каш сагындырар. Мындыг кончуг калчаа суг далайже ам кым семээр боор?! Чок, ындыг эвес. Дээр шаардан ийи эш ак-кускун согунналып баткылааш, мөңгүннелчек чалгыгларга чеде часкылааш, база катап кылайтып үнүп тур.

Удуур-шоодайда киживисти сонгу олутка каап алгаш, чаныптывыс. Чагытай хөлчө база көрдүм: ол ам улам кылыктанып, ажынып-хорадааны дам барган, хөрөктөнип чыдыр. Улуг-хүннөп дыштанган, балыктаан хамык улус оон дескен-даа чүвө дег, хая көрнү-көрнү чүк-чүкчө тутсуп чанып-ла тур.

Хоорай чоокшулап кээрге, ам канчаар дээр силер, эживисти кээп-ле хепкердивис.

Чүглө ийи майыктаажы кургаг суртакчыны целлофан хап долу балык тудускаш, бажыңынче кириптивис. Сөөлүндө ужуражырымга, «Хөл дүвүңгө чедер часкан болгай мен, аал» дээш, сө-ле каттырар чораан.

«Улуг - Хем» — шалыпчы тудугда

Кежик-оол ТҮЛҮШ

МЭЭҢ ХООРАЙЫМ — МЭЭҢ ААЛЫМ

К о ж а л а р

Чаа Шагаан-Арыг. Асфальтылыг кудумчулар дүнеки чаьска чугдургаш, эртенги хүннүн херелинге көрүнчүктелген. Арыг, сериин агаарны хөрек долдур тынып, ажылынче да-лашкан тудугжулар-биле кожа базып ор бис.

Бир кудумчу белдиринге пластмасс шлем бөрттүг, күдер кара, тыва эр база-ла ындыг бөрттүг, алдын-сарыг баштыг орус эжи-биле чоруп орган автобус доктаай бээрге, олуруп-каш, ынаар ховуда көстүп турар тудугларже хаптылар. Чаң-гыс аай ажылчын хептерлиг он шаа аныяк кыстар каткы-хөглүг чанывыс-биле эртти.

Удаваанда бедик краннар дескинип, «кууйт-кууйт» кыл-дыр медээлеп, «узун холдары-биле» бүдүн-бүдүн ханаларны ынаар бедик тудуглар кырынче чийги кончуг кииски-дир көдүрүп чоруп-ла тур. Тудуг материалдары сөөрткен машиналарның дааш-шимээни киткеп, ыңай-бээр маннажы-ры дам барды. Бачым ажылга бүргеткен, чаа хоорайның хай-ныышкынның ижин, эртежизин, ам удавас ажыглалга кирер тудугларның бирээзи 624 өөреникчи хары угда кичээлдээр школаже углаптывыс. Анаа чеде бээривиске, алдарлыг ту-дугжу Александр Федорович Ягодин бөлүк ажылчыннар-биле ийиги каъттың шалазын тыраан, сонгаларын эптээн тур. Хол тутчуп мендилешкеш, бичии чапсаржыгаш аразында бригаданың ажылын сонургап, хөөрештивис-даа.

— Бистиң бригадавыс Чаа Шагаан-Арыгны баштай тудуп эгелээн ажилчын коллективтерниң бирээзи. Ол элээн каш нацияларның төлээлеринден тургустунган. Чижээ, мен — орус, Орус-оол Күжүгет — тыва, а бо кирбей кара салдыг Владимир Чабан Украинадан келген — деп, ол эшөөрүн таныштырды.

— ССРЭ-ниң 60 чылын канчаар уткудунар?

— Москвачыларның «Алдан чылга — алдан шалыпчы неделя!» деп кыйгырыын бүрүнү-биле деткип, алдарлыг юбидейни таварыштыр боттарывыстың уругларывыска белек кылдыр бо школаны август 25-те күрүне комиссиязынга чүгле «эки» болгаш «кончуг эки» деп үнелээшкинниг кылдыр дужаадывыс — деп, тудугжу Очур-оол Кызыл-оол тайылбырлады.

— Төрээн чуртувус ССРЭ хөй националдыг күрүне. А бистиң бригадавыс база интернационалчы. Бузулбас найыралывыс улам быжыгар — деп, хакас Николай Бургундосов шынын чугаалады.

— Найыралывыс быжыг, суг акпас деп болур. Дыштаныр хүннеривисте безин бүдүн коллектививис-биле балыктап, экскурсиялап-даа чоруур бис — деп, Башкириядан келген Демиргальди Баутдинов немеп кагды.

— Чүгле бистиң бригадавыс эвес, харын бүгү Чаа Шагаан-Арыг интернационалчы хоорай-ла болгай — деп, сонга рамазы эптээн Кодур-оол Оюн ажилдавышаан, чугаалады. — Бистиң чурттакчыларывыс, Владимир Маяковскийниң шүлүүнде дег, «Мээң хоорайым — мээң аалым» дижир. Көрүңер даан: чаа бажыңнар чанында ногаан үнүштерниң көвейин! — деп, ынаар кудумчуже айытты.

Шынап-ла, ногаа, чимис тараан сесерликчигештерлиг чаа өзүп олулар хоорайынга кым ынак эвес боор. Бо хоорайның салым-чаяаны ооң чурттакчылары-биле, тудугжулары-биле тудуш харылзаалыг, хоорулбас холбаалыг.

— Оюннуң оозу-ла чөп. Хоорайның чурттакчыларының канчаар чурттап, амыдырап турарын бир дугаар кирген бажыңнардан-на эскерип каар силер — деп, Александр Федорович сүмеледи.

Бүгү-эвилелдиң комсомолчу шалыпчы тудуунда коммунист А. Ф. Ягодинниң мурнакчы бригадазының кежигүннери-биле чылыг байырлашкаш, Рабочая кудумчузунга келдивис. 5 дугаар бажыңның чанынга чеде бээревиске, бичии школачы уруг херим эжиин ажиткаш:

— Кириңер, кириңер! Дуңмам Тарас-биле бажың ишти эмгелеп тур бис. Авам, ачам ажылдап чоруткан — деп чугаалай-дыр.

Делгем херим иштин долдур огурең, помидор, арбуз дээш чүнү тарываан дээр. Чодураа, чыжыргана, ранетка үнген садчыгаштың бүрүлери салгын аайы-биле хөлбеңейнип турду. Өгнүң эр ээзи Анатолий Иванович Бандак. Ол боду тудугжу. Ам район котельнаязын ажыглалга кириер дээш эш-өөрү-биле кады дүн-хүн чок ажылдап турар. Херээжен ээзи Биче-Уруг Сарыгларовна — амыдырал-хандырылга комбинатында идик даараар мастер.

Авазы тыва, адазы украин болгаш ыңдыг ийикпе, бо өгнүң уругларының орустап, тывалап турда, илдик чок деп чүвезин магададывыс. Эльза бо күзүн 6-гы класска, Тарас 2-ги класска өөренирлер. Оларның кайызынын-даа өөредилге болгаш чуруму тергиин эки. Бандактар — бүдүрүлгениң мурнакчылары. Олар үлегерлиг өг-бүлө болурундан ангыда, чуртта Аыш-чем программаны күүседиринге боттуг киржиң, дузалал ажыл-агыйын хөгжүдүп турар. Оларның огороду, инээ, дагаалары база бар.

Олардан ырак эвесте М. А. Абубакировтун өг-бүлезинге келдивис. Михаил Александрович Чаа Шагаан-Арыгның автобаазында электрокаңнакчылап турар. Өөнүң ээзи Лидия Петровна даараныр мастерскаяда хеп быжыкчызы. Олар шөлээлеп турар болгаш, бажыңында болдулар. Михаил Александрович чугаакыр, хөглүг кижиги. Айтырбайн чыдыры-выста-ла:

— Төрөөн Башкириямга, яблуктар, грушалар үнген Уфага четкеш келдивис. Ынчалза-даа аңаа улуг-ла үр болбады-выс. Аяс ак-көк дээрлиг, кылаң арыг Улуг-Хемниң Чаа Шагаан-Арывысты сактып шаг болдувус — деп сеткилиниң ханызындан чугаалады.

— Чоок кожоларыңар кымнарыл?

— Бо дужувуста Борис Изотовтун бажыңы-дыр. Арты-выста Сандан Мундукайлар, Абраменко болгаш Максименко суглар бар. Орус, тыва, хакас, татар джиң бот-боттары-высты ылгажыр хамаан чок, төрөл-дөргүл улус-биле бир дөмей, бажыңнары-выска киржиң чурттап чор бис — деп, ол түң-неди.

Совет Эвилелиниң янзы-бүрү булуңнарындан келген анык-өскөн Чаа Шагаан-Арыгга келгеш, аас-кежин тып, чечек-телдир чурттай бергени өөрүнчүг. Чижээ, Хөңделен чурттуг Лидия Сарыглар, Воронежтен комсомолчу путевка-биле кел-

ген Сергей Василевский-биле чаңгыс өг-бүлө туткаш, ам үш чыл чедип чоруур. Чодураа дег кара карактарлыг кызын олар идер-тергежиинге олуртуп алгаш, дыштаныр хүннерде селгүүстеп чорууру бо-ла көстүр. Ындыг аныяк интернационалчы өг-бүлелерниң саны чыл келген тудум өзүп турар.

Ыраккы Чөөн чүкке тудуг мергежили чедип алгаш, Чаа Шагаан-Арыгга кээп ажылдай берген, ам хоорай Советиниң депутаты Любовь Степановна Стародубовага дужа бээривиске:

— Чаа Шагаан-Арыгга келгеш, беш чыл чыгай бердивис. Бодум СЭКП-ниң кижигүнүнге база кирдим. Бүдүн хоорай тудары амыр эвес херек. Маңаа он-он чылдар негеттинер. Бо хоорай мээң намдарымга балалбас тураскаал бооп артып каар — дээш, делгем чырык сонгаларлыг бажыңнарны эргий көрүп, хүлүмзүрүп турду.

Чүк-чүктен келген аңгы-ангы нацияларның улустары чаңгыс хоорайда эш-өөр, акы-дунма өг-бүлө болуп демниг ажылдап турары ленинчи национал политиканың ачызы, ынак Төрээн чуртувус — ССРЭ-ниң 60 чылдар дургузунда коммунизмче бурунгаар баскан, интернационалчы улуг тиелгелериниң дорт херечизи-дир.

АЛДЫН ХОЛДУГ КИЖИ

Сергей Ульянович Рукавицын Бүгү-эвилелдин комсомолчу шалыпчы тудуу Чаа Шагаан-Арыгга Каа-Хем районнун Үжеп-Аксындан келген.

Аң-мең эмгежок ногаан эзимнер, ак-көк хемчигештер оон Бичиизинден чурттап келген эргим черлери ол. Ынчангаш аът өртээр өрген безин тывылбас кургаг ховуга чаа хоорай тудары амыр эвес херек деп чүвени билгеш, оон айтырдым:

— Аннап, балыктап чоруурга солун-даа, дыш-даа. А бо тууйбу, бетон-биле ажылдаарга шыланчыг эвес-тир бе?

— Ан, балык-биле үрелдежири эң-не кызымак, быжыг тура-сорукту негээр. Бичиимден тура ачамны эдерип, оон берге болгаш солун ажылынга чаңчыккан мен. Ол чаңчылым чаа тудугга келгеш, ажылдың хыын тыварынга, бешки разрядтың дашчызы деп бедик тудугжу мергежилди чедип алырынга аажок дузалаан — деп, Сергей Ульянович тайылбырлады.

Шынап-ла, беш чыл бурунгаар Чаа Шагаан-Арыгга ол кээрде, тудугжу тускай эртеми чок турган.

Кыстар ышкаш чинге кара кирбиктерлиг, хүлүмзүрүп чоруур чазык шырайлыг, бөдүүн көдээ оолду сураглыг тудугжу Александр Федорович Ягодин бодунуң бригадазынга хүлээп алган. Элээн үе эрткенде ажылынга кызымак оолду олла бригадага бир звенонуң удуртукчузунга томуйлаан.

Сергейниң удуртканы звеносу улуг, биче тудугларга нарын ажылдарны кылып турган. Ооң кезигүннери Константин Горбунов, Суворов Норбу, Валерий Сайын-оол социалисттиг чарыштын тиилекчилери бооп, мурнакчыларнын одуруунга кирген.

«Кижини өзер, кидис шөйлүр» деп тыва улустуң үлегер чугаазында ышкаш, ол чүгле тудугжу мергежилди бүрүн шингээди алган эвес, харын Сергейниң ажылче эш-өөрүн хаара тудар организацкы талантызы база тывылган.

Бо хүннерде Сергей Ульяновичиниң удуртканы КМК — 18-те тускай дашчылар бригадазы он ийи аал ишти чурттаар ийи бажыңны бүрүн дооскаш, күрүнө комиссиязынга чүгле «эки» болгаш «кончуг эки» демдектер-биле дужааган. Ам үшкү бажың удавас база ажыглалга кирер.

Хар-бораанныг хүнде Сергей Ульяновичиниң бригадазынга чеде бердим. Элезин, доозун карак, кулакче кирип-ле турар.

Шлем бөрттерлиг, холдарында мастеровтарлыг дашчылар тууйбу ханаларны салган, хат, казыргыны-даа эскербейн турар ышкаш болду.

Сергей Ульянович шөйгөн чинге хендир аайы-биле тууйбуларны канчаар эптээрин бир аныяк ажылчынга айтып, тайылбырлаан тур.

— Бир тууйбу адаанда чыткан ийи тууйбунуң аразында ыскыдын албан дуглаар ужурлуг. Цемент болгаш элезин холуксаалыг бетон хоюдугну кончуг дески кылдыр салыр херек — дээш, мастеров-биле хоюдугну тууйбуга эптии кончуг салгаш, чада кааптарга, ак-саржагны хлеб кескиндизинге чагганы дег, хүнге чайынналып турду.

Кыштын соогу, чайнын изии дивес ажык дээр адаанга ажылдаар, даштындан көөрге бөдүүн, кевин-херек чок чүве тоовас ышкаш кижиниң уран чогаалга дөмей бо ажылы сагыжымга артып калды. Сая-сая тууйбуларны чаңгыстап эптеп туруп, дээрже бедээн улуг тудугларны кылыры угаанның, күштүң, чогаадыкчы чоруктуң ажыл-ишти түңнели-дир.

Сергей Ульянович Рукавицын — буянныг ажыл-ишти, алдын холдуг кижини.

Шоома ДАРЖАЙ

КРАНЧЫ КЫС

Беш каът тудуг чаны-биле
Бертен эртип чыдырымда,
Эремааның мендилээнин
Эскербейн баар частым ийин.

Аткаар көрүп, ишкээр көрүп,
Ангадаксай берип-тир мен.
Кулаам арай хирелини-даа
Куруг черге чемсексеп.

Элдепсинип өрү көрдүм,
Элдеп-ле бо, мырай дээр шаар,
Бедик кран кырында уруг
Менче дүшчөк каттырып ор.

Ынайымдан кырлап өскөн
Сүмө-Белим хаязы-даа,
Чүрек сиилээр кран ышкаш,
Ындыг туруг эвес ийик.

Күчүтөн эт дынын туткан
Күжүрге мен шаптык катпайн:
«Үүлө бүтсүн, дунмай» — дигеш,
Үргүлчүлөп чорупкан мен.

Артаа МААДЫР-ООЛ

ШАГААН-АРЫГ УТКУП АЛЫР

Совет чуртум кайы-даа бол булуңундан
Соруу күштүг, човаг билбес чалыыларны
Чаа хоорай Шагаан-Арыг улуг тудуу
Шалып ишче чалап туру, өңнүктерим.

Оожургал чок, каяа-даа бол каткы-хөглүг
Оолдар, кыстар ында көвей — магадаар сен
Мергежим көнгүс чок деп муңгарава,
Мерген холдуг кижилер маа өөредип каар.

Мөңгүннелчек Улуг-Хемниң ээреминге
Мөйтүледир, шыдал сергеп эжингей-даа.
Алдынналчак элезинниң кырын орта
Ажыл соонда андааштанып чыткай-даа сен.

Чуртталганың аас-кежик, өөрүшкүзүң
Чурумалдыг Улуг-Хемден тынчай-даа сен.
Өгленир дээш ынакшааннар бадылажыр:
Өргээзин-даа белек кылдыр тудушкай сен.

Комсомолчу путевканы холга туткаш,
Хондур-дүндүр сорулгаже тутсуп олур,
Хөгжүп орап Шагаан-Арыг келген чонун
Хөгжүм-биле омак хөглүг уткуп алыр.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ

АЛДЫ-ШЫНАА ФЕРМАЗЫНГА

Аккыр халат кеткен кыстар
Ажыл-ижин таныжар дээш,
Алды-Шынаа фермазынга
Алды шакта, эрте четтим.

«Саван, синос чиген ишектер
Саарга сүдү арбын-дыр» — деп,
Хөглүг кыстар аразында
Хөөрежип, түннөп турлар.

Күскээр чайгы честек-кат дег,
Хүрең-кызыл чаактарлыг
Саанчы кыстар сагган сүдү
Сава сынмас — саарыг-ла.

Алаак кыды булуң черде
Алды-Шынаа фермазында
Чарыш салган саанчыларнын
Саналдарын дыннап алдым.

Сергей НОРБУ

КУСКУ БОДАЛ

Хирээ бизи сагындырар бедик даглар,
Хилиң көк дээр эдир булут көжегелиг.
Чалгын чайган дуруяалар дистинчипкен,
Чарлып чадап, шыгын эргип, агаар челбээн.

Чунуп чораан эринң бо-дур, манаа бистер
Чугаалажып, чалыы чорааш башташтывыс.
Сандайланган дажын безин хевээр чыдыр,
Сарыг бүрү бөгүн ону хөме дүштү.

Сураг бардын, үр-ле болду. Идегелим
Чуга дожу угаанымдан эриведи.
Күстүң шиник чурумалы хөңнүм өөртүр,
Хүлүмзүрүүн биеэги дег чассыда-дыр.

Удазын дег херел шөйлүп саарлып баткаш,
Удур көргөн арным орта дээй каапты.
Кежиг кыды даштар кырлап эрткен изин
Кезе бодап, мен-даа база эдериптим.

Ынчалза-даа сени дилээш душпаза-даа,
Ындыг-мындыг сылдаг дилеп хөлзеп чоорул,
Арыг чаагай аас-кежиин, арын-нүүрүн
Артып калган, кады чоруур эвес сен бе?

ТӨРЭЭН ЧЕР ДУГАЙЫНДА

1. Шагаан-Арыг

Аъдым бажы хоя бербээн, чаагай шагда
Алыс ханы бодал бодап шыйып ор мен.
Өлден артар, өрттөн артпас дижил чораан
Өгбелерниң сүме-чагыын сактып ор мен.

Төрүттүнген чериң дизе, мында дээр мен,
Төрелдерин кымнар дизе, Саттар дээр мен.
Эне-Хем деп кыргыс дылда адаттыганы,
Эзир куш дег, Улуг-Хемниң оглу-дур мен.

Адам ашак чин тээп чорааш маңаа четкен,
Ажы-чемин сөөртүп келгеш хөөрээр чүве:
Шагаан-Арыг чону дээрге шаар дег көвей
Шаг-шаа барып кандыг кода турар чүве!

Өлден артар, өрттөн артпас бурунгу сөс
Өгбелерден өгбелерже дамчып келген:
Алдын-мөнгүн — архив-төөгү шыгжамырлар,
Арат чоннуң эртинези хүл бооп хуулбас.

Эжим-өөрүм төрүттүнген эргим өргээ —
Эрги хоорай Шагаан-Арыг, өрттөнмээн сен!
Саян далай дүвүн чурттаан дангына дег,
Салгакчылар тоолу болуп артып каар сен.

2. Чаа-Хөл

Эрги Чаа-Хөл, байырлажып чедип келдим.
Эрткен төөгүн уттундурбас, бижиттинген.
Шагда-даа эвес, чоокта чүве, арат кижини
Шал-бул дыңнаан үлегерин мынчаар сөглээн:

«Хойлар оьттаан хову черге, элдепсинме,
Хоорзун, саван, үгдерли бээр көре бээр сен.
Белдирлешкек эки черим — Чаа-Хөлге
Белдер чемнээр салдам турар бодап чор» — дээм.

Дортун сөглээн ашак кижн кодан хойже
Доралазын мунувуткаш үзейипчик.
Эге-ле чаа көккүр өннүг шыва тоннуң
Эдектери хөлбөнейндир эстей бержик.

Терезинниг, хараганныг Чаа-Хөлге
Тевек оьттуг делгем хову доозун-доу
Элдеп-эзин далай бузун оштаганзыг,
Эдеришкек даглар уунче тарай бержик.

3. Чаа Шагаан-Арыг

Төрүттүнген черин диге, бо-дур дээр мен;
Чаа Шагаан-Арыг дөрт, беш каът бажыңнары.
Төрелдерин кымнар диге, дөстүнмес мен:
Шалык, Түлүш, Кыргыз дигеш баргылаар мен.

Атта чаа сөс немешкенин элдепсинме,
Аңаа харын бистин Тыва чоргаарланар.
Оолдун, кыстың омаан көрөм, кымнар чок-тур:
Орус, тыва, хакас, бурят... алышкылар!

Улус болгаш бараан сөөрткен пароходтар
Улуг портка уткужуп кээп медээлежир.
Уруг-дарыг анаа четкеш, ону мактап,
Улуг-Хемнеп катер мунгаш чарыштырар.

Шагаан-Арыг тудуун туткан аважыктар
Шайын эзип, чажын чыттап, балык аштап,
Эртен чораан чүдүрүкчү эжин манап,
Элдеп-эзин бодалдарга мынчаар алзыр:

Саян далай чалгыглары чаржып кээрге —
Чалыы хоорай арны бажын чунуп кааптар.
Капсыргалыг часкы хаттар савааравас,
Кагаан хову шыкты тырткаш, аян кирер.

4. Чаа Чаа-Хөл

Чаа Чаа-Хөл, совхоз төвү, экин суурум!
Чараш-тыр сен, чоргааралым хайныктырдын.
Чажырбас мен, күзелимни илереттим:
Чалыы назын турган болза, артып каар мен.

Шыдавыже балдым бизеп, тудуун тутчуп,
Шылгарааннар бирээзинге санаткай мен.
Өскээр барза, дагларынга малым малдап,
Өшкүлерин анайларын санашкай мен.

Адак дээнде, далай бузун суксун кылган,
Ала-була ховуларын өдекшидип,
Арат чонум кайгап турар дүжүт алгаш,
Ады алгаан эрестерге каттышкай мен.

Чаа Чаа-Хөл, шалыпчылар дерн-бузу
Сагыжымда чуруттунду, чечектел-ле!
Туман шуглаан арлы бээрге, көрүп тур мен
Думаалай чок чоргаар кыс дег, чараш-тыр сен!

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ТАНАА-ХЕРЕЛ

(Тоолдан эгелер)

Бешки эгө

Аъттың адын, оолдуң адын адатканы

Шыяан ам, шаг шаанда
Шыпшың үе турар шагда!

Ада-өгбе чуртун ээлеп,
Ашак-кадай өөнгө орда,
Агбагар ак сегел салдыг
Ашак кижиге кирип келген.
Аалга келген чорумалды
Амыраткан, чемгергеннер.
Угаанныг-ла кырган дээрзин
Угаап-билип алганнар-дыр.

Кызыл дилги кежи бөргү
Хырааланып дүжүп калган
Ушпа кырган ашак оргаш,
Улуг кижээ бараан болган:
— Чаңгыс оолдуг кижиге мен ийн.
Чаңгыс оглум хүрең аъттыг,
Чаңгыс оолга тааржыр аттан
Чаяаң көргөр, адап көргөр.

Сегел салы курлак четкен,
Черлер кезип чоруур кырган
Карактарын шийипкештин,
Хандыр бодааш, мынча диген:
— Адыр. Бодаайн. Манап көргөр
Адыр. Сактыйн. Дыңнап көргөр.
Аъттын адын, оолдуң адын
Адавыттып болур-дур мен.

Эринниг чүве маргыжып болбаан
Эргектиг чүве хүрежип болбаан,
Чаактыгга чаргызын алыспас,
Чарынныгның алдынга дүшпес,
Муң кижидүрүзүң баскан
Мучугур кызыл шырайлыг,
Даш-Хүрең аъттыг болзун,
Танаа-Херел аттыг болзун.

Ушпа кырган ашак оргаш,
Улуг таалап, мынча диген:
— Харын-даа чөптүг-таалыг
Кайгамчыктыг аттар ол-дур.

А л д ы г ы э г е

Өскүс алышкылар

Шыяан ам, шаг шаанда
Шыпшың чүве турар шагда!

Та чеже чылдар эрткен чүве,
Та чеже үе болган чүве,
Адазы өлгөн — оглу арткан,
Авазы өлгөн — кызы арткан.
Азыраткан адазы чок,
Аргалаткан авазы чок
Алды харны харлай берген
Аңгыр-Чечен дуңмазы,
Даш-Хүрең аъттыг
Танаа-Херел акызы
Өлүм кызаан чолга киргеш,
Өскүссүрөп артып калган.

Шыяан ам, шаг шаанда
Шыпшың чүве болуп турда!

Сүт-Хөл шалбаа турар шагда,
Сүмбер-Уула тей турар шагда,
Теве кудуруу черге дөжелип турда,
Тениң мыйызы дээрге шаштыгып турда,
Алдын-Булак, Мөнгүн-Булак турлаглыг,
Алдын-Кудук, Мөнгүн-Кудук суггаттыг,
Алды харлыг Ангыр-Чечен дуңмалыг
Аргалыг оол чурттап чораан чүвең иргин.

Шыяан ам, шаг шаанда
Шыпшың үе турар шагда!

Кулактары дээрге шаштыгып турар,
Кудуруу черде дөжелип турар,
Төрүвестен чаяан болуп
Төрүттүнүп үнүп келген
Даш-Хүреңни хөлге кылган
Танаа-Херел деп аттыг
Экерлерниң хартаачызы
Эрестиг эр чораан иргин.

Арты чарык талазындан
Ай чайынналып турар,
Хүнгээр чарык талазындан
Хүн чайынналып турар,
Хомду дег хөнү сынныг,
Хомус дег өткүт үннүг,
Аяк ышкаш төп-төгерик
Аажок улуг карактарлыг;
Муң кижиниң сузун баскан
Мучугур кызыл шырайлыг,
Тос кулаш узун дурттуг
Дозур кара жежегелиг;

Эринниг чүве эннежип болбаан,
Эргектиг чүве тутчуп болбаан,
Чаактыгга чаргызын алыспаан,
Чарынныгның алдынга дүшпээн,
Ээ көргөн кижизинге
Эргелиг бооп ады үнген,

Удур халдаан дайзынны
Ууштаптар мөге чораан.

Аалының артындан аъттангаш,
Аалының мурнундан келир,
Аалының мурнундан аъттангаш,
Аалының соондан келир,
Айның чаазында аъттангаш,
Айның эргизинде келир,
Алаак черге эге сыңмас
Ала-хоор чылгылыг,
Хову черге эге сыңмас
Хоор-ала чылгылыг эр-дир.
Эрте шагдан малчын чоннуң
Эрги чуртун ээлээн эр-дир.
Өзер дээрге, назыны чок,
Өлүр дээрге, амызы чок,
Эжерлерниң хартаачызы
Эрестиг эр чүвөң иргин.

Ч е д и т и э г е

**Танаа-Херел биле
Боран-Эртинениң танышканы**

Шыяан ам, шаг шаанда
Шыпшың үе турар шагда!

Бир-ле хүндүс аалдан үнүп,
Бир-ле черже чорук кылып,
Даш-Хүрөң аъдын мунгаш,
Танаа-Херел чораан иргин.

Алаак черге сырлып чораан
Ала-шокар чылгызын,
Хову черге оъттап чораан
Хоор ала чылгызын
Ончалай аарак көрүп кааш,
Одарынче хавырып кааш,
Аалының арты чарында
Арзайгылаан-корзайгылаан
Болчаг кылыр үш баштыг

Бора-Тейниц кырын орта
Казыргылай халдып үнгеш,
Хараал кылып орган иргин.

Тос чүстүг кара дуранын
Дораан уштуп эккелгештин,
Чиге соңгу чүкче шиглей
Чиге топтап көрүптерге,
Карак четпес сарыг хову
Хайнып турар ышкаш болган.
Дээрде шашкан кызыл доозун
Дескингилеп кел-ле чыткан.

Боду чааскаан олурупкаш,
Бодал бодап сымыранган:
— Меңээ келген дайзын болза,
Бээр-ле халдап келир ыйнаан.
Өскээ келген дайзын болза,
Өскээр былдап чоруур ыйнаан.
Кортук чорук менден ыра,
Кортпас чорук менден деспе.

Бора-Тейниц бажын орта
Боду көрүп олурарга,
Дескинди бөөлденгилээн
Демги кызыл туугай доозун
Сарыг хову ортузунга
Чарлы бергеш, башкаланган.
Чаңнык дытка дүшкен-даа дег,
Чажыраан дааш база болган.
Ол-ла доозун үстүп алгаш,
Ол-ла хову ынды черде
Чинге баткан орук-биле
Чивеннедир халдып баткан.

«Бар чыткан кижиге болза,
Бажын досса, кандыг чүвөл?»
Танаа-Херел ынчаар бодааш,
Даш-Хүрең аьдын мунгаш,
Уткуй халдып чеде бергеш,
Ужурашкаш, мынча диген:

— Сонгу чүктен келгенинин
Шола ады кымыл ирги?

— Амыр-менди солуштувус.
Адым-сывым адап берейн.
Черге чорааш, кижээ душкаш,
Сеткил хандыр чугаалашкай.
Сонгу чүкке төрүттүндүм,
Чогум чуртум ол-ла болгай.
Боран-шокар өннүг көстүр
Бош-Даг дег аъттыг мен де
Бодум адым адаар болза,
Боран-Эртинe ол-ла болгай.
Адыңарны кайызы дээрил?
Аалыңарны кайнаар дээрил?

— Адым-сывым адап берейн.
Аалым-чуртум айтып берейн.
Адам-ием алыс чурту
Ак-Хем ынчаар турган чүве.
Эрте шагдан Мурнуу чүктү
Эжелей төрөөн кижинен мен.
Даш-Хүренин хөлгө кылган
Танаа-Херел дээрзи мен мен.

Ам мээң аалым көжүп хонган чурту болза
Алдын-Булак, Мөңгүн-Булак турлаглыг мен,
Алдын-Кудук, Мөңгүн-Кудук суггаттыг мен,
Алды харлыг Аңгыр-Чечен дунмалыг мен.
Кандыг черже аъттандыңар?
Кандыг черже угладыңар?
Олчаныңарнын онказы ол бе?
Орууңарнын узуну ол бе?

Бодамчалыг көрүңгештин,
Боран-Эртинe мынча диген:
— Эртеңги хүн үнөр чүктү
Эрте шагдан эжелей төрөөн
Бал-Бал Малчын-Эге хаанның
Балчын-Эге дангыназын
Аалымдыва чалап аар дээш,
Аян кылып бар чор мен ийин.

Тапты кончуг дыцнап-дыцнап,
Танаа-Херел мынча диген:
— Аъдым-хөлүм шыырак болгай,
Алыс бодум дидим болгай.
Кижичалаар даңгына болза,
Кижичалап көрзе-даа чүл?
Кижичалаар оран болза,
Кижичалаар четсе-даа чүл?

Бодамчалыг кезек тургаш,
Боран-Эртине чугаалап-тыр:
— Опаң-чипең оол уругтун
Орланы-даа болгу дег сен.
Эң-не дидим экер эрнин
Эреси-даа болгу дег сен.
Эки эзир чемиш тывар,
Экер оолак салдар кылыр.
Чедер черим ырак болгай.
Сеңээ чүү деп сүмелээр мен.
Мунган аъдын дарс кылгаш,
Буртуладыр хап ыңай болган.

Олег СУВАКПИТ

САМОЛЕТТАР

Саша бисте конструктор.
Самолеттар кылып турда,
Салымныг төл, агаардыва
Салып турда, амыр деден!

Ону өөрү өттүнгештин
Ол-бо чүктен эндерлип кээр.
Самолеттар ынчангаштын
Санаттынмас көвүдей бээр.

Ынчалза-даа Сашаның
Кара чангыс четпези бар.
Ынча көвей саазыннарны
Канчап черле үрегдээр боор.

Саазын дээрге, ыяш-тыр ол.
Садып тыппас ховар эт-тир.
Өзүп үнгөн ыяш дээрге,
Өртемчейниң өкпези-дир.

ӨРТЕК ЧОК НОМ

Өөредилге ному бисте
Өртег чок деп билир сен бе?
Чалы салгал өөрөнзин дээн
Чазак, намның шаңналы-дыр.
Ынчангаштын номуну сен
Ылап камныг кадагала.
Сен дег бичии кижилерниң
Чежезин ол дамчывас дээр.
Парлаан чылы үр-даа болза.
Байгы чап-чаа номну көргөш,
Өөренир дуңмаларың
Өөрүшкүзүн сенээ сөглээр.

МЭЭҢ АЧАМ

Мээң ачам камналгага
Медээжок-ла ынак кижиги.
Эрги-саргы номнар көрзе,
Эндере-ле шыгжап алыр.
Ол-бо черге саазын чытса,
Оюп эртпес, чыып ап чоруур.
Чагып алган солун, номун
Чаңгызын-даа октаар эвес,
Көктөп, шыгжап алган чоруур:
«Көпөөкти октап болбас,
Хөйге херек, катап дужааш,
Хөй-хөй чаа ном, солуннарны
Катап чагып, садып алыр —
Камналга-дыр, билдин бе?» — дээр.
Мээң ачам камналгага
Медээжок-ла ынак кижиги.
А сээң ачаң кандыгыл, чээ,
Ажыы-биле сөглөп көрөм?

Таснай СААЯ

ДӨНГҮР-ЧУЧУУ

Элезинде чараш өглүг,
Ээр-дагыр кокпаларлыг,
Изиг, сооктан көнгүс тоовас
Ижээп кыштаар ындыг чүл ол?
Догааштыргаш дораан тыптым —
Дөнгүр-Чучуу эреспей-дир.

Азарганчыг бичии-даа бол,
Ажыл-ишке шыдамыккай,
Маннапканда дедир кыштаар,
Мага-боду куп-куу өннүг,
Мыйыстарлыг Дөнгүр-Чучуу
Мында сен бе, үнүп келем.

Өмчө сени чалап тур мен,
Өннүктежип кады ойнаал.
Элезинге бажың тудуп,
Эриин дургаар чечек тарыыл.
Таныштывыс, хөөрештивис,
Тала болуул, Дөнгүр-Чучуу.

Бавуужап ОНДАР

ЧИНЧИЛЕР

Ойнаарактар садында
Ойнаар-кыстар эңдерик.
Дилги, моортай, сыыннар
Дириг ышкаш чыткылаар.

Адыг, морзук, эликтер
Адааргаан дег арттылар,
Саргылар дег чинчилер
Садып алдым, көрүнер:

Бажында бо чинчилер —
Бажы ногаан маастар.
Ийи дугаар ээлчегде —
Ишти шөйбек шаашкак.

Үшкүзүндө — кылаңнаан
Үзүк-боолук кымыскааяк.
Дөрткү, бешки черлерде —
Дөртегер көк шергилер.

Ортузунда өөк дег
Оорга-мойну шокар курт.
Ол-ла курттуң чанында
Оолдар шагар арылар.

Дараазында чыскаалда
Далып калыр курттар-дыр.
Эң-не сөөлгү чүү деп
Ээремчигей кежээпей.

Садыгга үр чыткаштың,
Шааңар шуут төнгөн боор,
Өлең, шыкта маңнашкан
Өөрүңерге бараалгар.

Дозулап-даа кагган дег,
Доос-Кара эжиң бо.
Долгап-долгап салган дег
Докпаңайнып чорупту.

Дөңгүр-чучуу онгарда
Дөгеленип чытпайн,
Кургадып каан бестер дег
Куртчугаштар көрдүң бе?

Хараганның будуунда
Хамык чинчим ораашкан
Чежип, чадааш шелиптим,
Черже тарай чаштынды.

Чыып чадап турумда,
Чинчилерим бирээзи:
Чинчи-курт апаргаш,
Чидир ужа бээди.

Чинчилерим төкпес мен,
Чинчи-курттар болу бээр.
Довуракка кагбас мен,
Доозазы дирли бээр.

АЛА-СААСКАН

(«Ожук-Дажы» деп оюнга үндөзилээн)

- Эргек-Дөстөп ажарга чүл?
- Эжиккейниң адыжы-дыр.
- Адыжының артында чүл?
- Авырганнның коңгулу-дур.
- Коңгулдуг дыт девээзинде?
- Кожуп кагган бызаалар-дыр.
- Челелерин кымнар эшкен?
- Чевен эвес кыстар эшкен.
- Шевер кыстар чүнү бышкан?
- Серге кежи содак бышкан.
- Содактарны кымнар кедер?
- Согун чазаан оолдар кедер.
- Шыырак оолдар кайнаар барган?
- Шыырларже аңнай берген.
- Шыырлаза кайнаар баарыл?
- Чылгычының өөнгө баар.
- Өөнгө баарга чүнү бээрил?
- Өремелиг тараа салыр.
- Тараа чигеш кайнаар баарыл?
- Дашкаар үнүп агаарлаар сен.
- Агаарлааштың чүнү көөрүл?
- Агар-сандан баглааш көөр сен.
- Баглаажының бажында чүл?
- Манган-ала сааскан-дыр.
- Ала-сааскан чүнү күзээн?
- Аът тудуп чиир бодаан.
- Ала-сааскан, Ала-сааскан
- Аът тудуп чиир шаан бар бе?
- Хопаа!!!
- Мойнун кежи
- Кылын-дыр бе?
- Чуга-дыр бе?
- Чуга-дыр.

— Чуга болза,
Кылынназын.
Кызып берейн.
— Аё-уё, аё-уё!
— Мойнуң кежи
Чуга-дыр бе,
Кылын-дыр бе?
— Кылын-дыр.
— Кылын болза,
Чугалазын
Чулгуп берейн.
— Аё-уё, аё-уё!
— Мойнуң кежи
Кадыг-дыр бе,
Чымчак-тыр бе?
— Кадыг, чымчак.
— Кадыг чери
Чымчазын,
Чымчак чери
Кадызын,
Каш дакпыр
Чулгуп берейн.
— Аё-уё. Аё-уё!
Өй-тап, өй-тап!

Украин ССР-ниң область төвү Ровно хоорай бо чылдың сентябрьда тургустунганындан бээр 700 чыл оюн демдеглээн. Ровно облазы биле Тыва АССР-ни акыдуңма найыралдың быжыг харылзаалары холбап турар. Ук найырал Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында төрүттүнген. Тываның эки турачы аъттыг шериглери областы болгаш ооң төвү Ровно хоорайны немец-фашисттер эжелекчилерден хостаарынга киржип, боттарының ханын төп, украин чер дээш амы-тынын маадырлыгы-биле берип чораан.

Кадыг-берге чылдарда төрүттүнген найырал хая-даштан быжыг. Өңнүктөрнүн чедишикиннери, өңнүктөрнүн өөрүшкү-маңнайы—бистиң чедишикиннеривис, бистиң өөрүшкү-маңнайывыс. Улуг байырлал-биле украин өңнүктөр—эргим ровночуларга Тываның ажилчы чону оларның тургузукчу ажил-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга улу-улу чайыналчак чедишикиннерни күзеп турар.

Бөгүн бистиң «Улуг-Хем» альманагында Ровнонуң шүлүкчүлери аалдап келген. Ынчангаш силерниң кичээнгейиңерге оларның шүлүктерин бараалгатывыс.

Микола МАКСИСЬ,

Микола МАКСИСЬ,
комсомолчу шүлүкчү. 1948 чылда 10 класска өө-
ренип тургаш, украин буржуаз националистерге
патриотчу шүлүктери дээш шаажылаткан.

УКРАИНАМ

П. Г. Тычинага

Бедигээшче үне бергеш, харап ор мен,
Омаам киткеп, чүрээм давып, хөглөп туру:
Бети-ынды карак четпес шөйлү берген
Оргу-шөлүн делгем-не-дир, Украиннам.

Дески үнген кызыл-тастыг ак-көк делгем —
Дээр өңүн хунаап алган далай-ла-дыр.
Хамнаарактын өткүт ыры шөлдер дургаар
Кайы болган куттулуп тур — өөрүнчүүн!

Украинам! Чаа-чалбак, халап өрттер
Уржуктары каржы-даа бол, ырмаң сыкпаан.
Ара-түмөн эрес маадыр оолдарын
Арыг ханын харам чокка сен дээш өргээн.

Часкы шагда ак-чайт кылдыр чечектелир
Садтар ышкаш амыр-тайбың хөгжүүрүң дээш,
Алгыг-делгем Ада-чурттуң кандыг чону
Араатанны маңаа келгеш базышпаан дээр!

Совет шагның хүннээрээнде, Украинам,
Солаңгылай база катап чырый бердин:
Бузундудан хоорай-суурлар бодарап тур,
Бузун тынып, заводтар тынгарылды.

Демир аъттар хову-шөлүн дыргын долуп,
Девиржиткен чүве ышкаш, чаржып турлар.
Алдын баштыг найысылал хоорайыңга
Амыр-сөзүн Одесса, Львов айыткап тур.

Ием болган Украинам, мөңгө-дир сен,
Изиг ханы ынакшылым, сүзүүм-дүр сен!
Аас-кежиин, хосталгаң дээш херек болза,
Амы-тыным өргүүрунден чалданмас мен.

1948

ЧАЛГЫН БАРДА...

Өртең-хуюк Залужье кырында бо
Өөр аист шуужуп алган ужуп туру.
Чагыландыр ходуйгулаан ыяштарже
Чалгыннарын далбаннадыр хонгулап тур.
Уяларын аист-куштар кайын тывар —
Улуг өрттен ыйбаланып хадый берген...
О, дайын, кижиге туржук, куштар безин
Оран-сава уязы чок кылып кагдын.
Хөөленген, кожайгылаан өртең ыяш...
Хөөр черниң чииренчиге чурумалы.
Ажырбас оң, төрөөннерим, мунчулбаңар,
Ажыг-шүжүг бисти хүлүп кайын шыдаар.
Актыг шынның сүрлүг күжү бистерде-дир —
Аал-оран, чурттаар черниг тудуп аар бис.
Чалгынывыс сый аттырбаан бис, бүдүн-дүр бис.
Чараш делгем уялардан дерип аар бис.

1943, август

АРА ҮЗҮЛГЕН ЫРЫ

Сылдыс-шолбан шөлдү шыва
Сырыландыр дүжүп турган
Майның чаагай сырын-даа чок
Магалыг кааң дүнү турган.
Чыргал бүргөөн кыстың будун
Чымчак сизген суйбап чүлгөөн,
Чечектиг час алгап йөрөөн
Сеткил ыры кыңгырт диген:
Тамараның ындын ырын
Таалаан сад дыңнай берген.
Шак ол өйдө ийи дүрзү
Шаттан чаштып бадып орган.
Динмирээшкин дагжаан ышкаш,

Дирс диген — боо эткен:
Бяш будуу сыйлыры дег,
Ырның ужу үстүп калган.
Чалыы уруг сигендиве
Чарс ойта кээп ушкан —
Түмен сылдыс шөлче хөме
Дүжүп-тоглап бады барган.
Чалыы кыстың чараш будун
Частың көгү суйбап чыткан.

Микола ПШЕНИЧНЫЙ

ДУШТЕР

Будуктар дег чаржап кургаан, харым дөгөөш,
Буурарты кыраанымны дүжээр-дир мен.
Хөөкүй боттуң дирлири-даа чегей хире
Хөмүрленип, хүл-ыйба апаар-дыр мен.

...Диптер көжүп, бүрүлөр дег салдап чорда,
Өле шилен эдергештин эедерээр-дир.
Өртең куштуң чүү тоглааш, бөмбүрзекти
Тиг чок черден, дамды чаш дег, дежип кээр-дир...

А мен чочагайны черге тарып каар мен.
Адыр дубтар ногаарарып үнүп келзин!—
Черивистиң чаңгыс-даа бол, бүрү тыртып,
Чечектелип, чалыыткаарын
Сеткилимден күзээр-дир мен.

АКЫ-ДУҢМА ХӨӨРЛЕРИ

1.

Дүп чок дээр.
Дүндүүнге мээң чүрээм четсин.
Маны дашта
Өшпес оттуң хүнүн өглей
Өң-баазын чечек таңныылдаан.

Онча-сан чок чечек салбаан
Арылар ошкап ужул тур.
От өндейип, ырак орукче
Аьттаныр дээнзиг чалбырап тур.

Кандыг-даа хат Өшпес отту
Кажан-даа өжүр шаап мөгейтпес.
Чүге дээрге ооң чечээнче
Чүс-чүс кижиге, арылар дег,
Чүк-чүктен шуужул турар.

2.

Акы-дунма хөөрлеринде
Даш човууртап,
Дазылын тура соп турганзыг...
А мен -- ол даш эвес-тир деп
Даңгыраглап, чыгаан кирер мен.

Акы-дунма хөөрлеринде
Даш ыглап-сыктап,
А бүлдейген чажын, адыжы дег,
Аттар чыскааган одуруглар-биле
Таваар чодул турганзыг.

АЪТТЫҢ ААС-КЕЖИИ

Дермань шыкта ак-ак аьттар
Терезиннер аразында —
Кымчы какпас — оьттап чорлар.
Кырым сынар, чараш аьттар.

Мөнгүннелчек. Дери эвес,
Мөндүң шалың чайырлапкан.
Ажылдавайн, сула чорда,
Аьттар черле аажок чараш.

Чүге дээрге,
Чүгөннээштиг
Хомут суккаш,
Хөрзүн чарар илиир сөөрткеш,
Аа-чаза кымчылаарга,
Ак аьт безин борара бээр.

Аъттар өдөк, силос дажыыр,
Амыр дыш чок тараа тарыыр.
Кижиги — аътка хумагалыг,
Кижизиг ээ болур херек.

Аъттар шыкка шөлөөн оъттап
Айыладыр киштеп чорзун...
Саарын каккан аътты кым-даа
Чалдыг, семис дээри берге.

ОРУК ДУГЛАЙ

Орук дуглай кара даш дег
Ойга дүшкен чытпазым кай,
Чамдык улус менээ тайгаш,
Чамга-хирге дүшпези кай,
Оя баскан санында-ла
Чарбыттынып чорбазы кай.

Салымым бооп, орук дуглай
Кээп уजार ужур душса,
Чазаныкчы шеверлерниң
Кескизинге бараан болуюн.
Бөзүр, эскит, хиремикей
Мөчү-бодум дудууларын
Хирээ, шүүче, кески-биле
Таарыштыр дескилээштиң
Кижилерниң өргээзиниң
Таваа кылдыр салып кагзын.

Степан БАБИЙ

АЖЫК СЕТКИЛ

Амыдырал канчаар бүткен чүве-дир че,
Ак сагыш, кара сагыш кайызыл?— деп,
Чажындан-на ылгап бил дээш, тоол ыткан
Чазый дилги, дерзини бөрү азы койгун,
Чаш кулун, хилинчек чок хураган дээш...

Чаңгыс аалга кады-кожа төрөл чонга
Чаңы дөмей кижилерни таныыр чордум.

Кенен тенек кээргенчиг — каяа-даа бол,
Кезээде-ле бодумнуунга көшкүрүүр мен,
Херек болза, кымга-даа бол бүзүрөптер,
Хөөкүй-ле мээң бодаарым дег,
Хөөкүй-ле мээң көөрүм дег,
Кижиги бүрү ыдыктыг дег, шынчы-ла деп,
Кижиги бүрү буянга-ла бараан боор деп,
Эки бышкан чимис-кат дег долу чаагай,
Эткен сөзү, ажыл-херээ чаңгыс аай деп
(Кускун-кады амзавааным уржуу магат),
Хугбайыраан кенен болап чораан-дыр мен.

Ам-даа болза хөктүүм олчаан,
Каржы чорук эскериксээр хөднүм-даа чок,
Алгыш-чогуш аразынче кириксесвес,
Караам хаптааш оюл эрте бериксээр мен.
Олар ышкаш аажылап чоруур болза,
Оруунга борбак уя арттырар бе?..

Сылдыс душкен хөддер көргөш,
Сырыптар чүгле балын санап билир,
Дош болган лөкпес караан
Доора дуглаар нүүрү чок,
Сарыылды та санаткан бол,
Сагыш-сеткил хоозураан кижилер бар.

Коданыңче дажап тур сен дидир сен бе,
Хош-тур ана, көөр караам тергиин эки!
Ужур-чөвүн ылгап көргөр, оваарыңар.
Улус-чон-даа оларны мен хөөретпедим.
Чон ажыл-биле черни чаартып,
Октаргайже ракета ужудуп тур.
Чон шүлүкчүгө алгадып тур.
Олардан мен языйларны ылгап көрдүм,
Аңгы-аңгы базалардан шыктыын ылгап,
Амы-хууда уургайларынче дажып турлар.
Кады дүрт дээр граната хойлапкаштын,
Оларның оруун доза чыдыксаам кээр!

Хайлыг чүве садын алган «өөрү» хөй,
Хая-биле дөмей кылдыр быжыгланган.
Чазыйларнын дунчузундан ойда дүшкеш,
Хайлыг хамчыт арыдыр шааптар аржаан —
Чаяакчы күш чонумга-ла ооргалапгаш,
Катап база биеэ бодум болу бээр мен.

* * *

Амыдырал чинк деп чүвээ бүзүревес мен,
Кошкактарга ол хоозун меге чиргилчин-дир.
Адыр-адыр кызыл дамыр шүүштүр агып,
Колдуунда ол ызыгуурун дамчын чоруур.

Чайның элбек чимистери астынгылаан
Тоол шагда дываажаның ораны эвес,
Долу халап улдап эртип база болур,
Чаяан туткан холдар ону чылдып турар.

Амыдырал дери идегел чок эвес,
Ажыл-иштен бо-ла сыстып үнүп келир.
Ырмавыс сыгар дээштин дусталза-даа,
Ында өөрүшкүнүн үнеси чаштын чыдар.

Шыңганнары ыстагыже шырбайбаан
Чырык черге долу күжүн үндүрбээннер —
Амыдырал өөрүшкүзүн жөрбээннер ол-дур,
Аас-кежик эки чолдан асканнар ол-дур.

♦

Петр ВАЛЕСИК

ЧЫРАА КАВАЙ

Дээрде челээш
Өннүг кур дег астынган тур,
Дески хөөлбек
Өлегер көк чайнап чыдыр.
Анай-хаактыг
Эриктерни таварбышаан,

Арыкчыгаш уну-биле
Элбек төрөң
Көк-тараа шөлүндүвө
Чоруп ор мен.
Бүүректерден
Эриг бүрү чаза булгаан
Бүгү чүвө — ногаан чалбыш...
Чыраа кажаа
Минчий өрзөн төрзөн черим
Шыктары-даа
Сырып каан дег,
Чындыңнай-дыр.
Эргим черим эргий көргөш,
Элдеп чүвө
Хөөкүй авам сакты бердим.
Чыраа кавай
Шыгырадыр өпейлзэн дег,
Чанымда бо көстүп келди.
Чыргалдыг чаш
Эрткен өйнү чүү дээрл!
Өгбелерниц
Шагда эрткен үелери
Өпеямнын
Чап-чаа изи — шулту мында.
Өкпөң дүңсө
Чыраа хадыр тудуп алган
Чылбыгалар көжүп турар.
Өрт-чаа
Човулаңдан обелиск мында бсдзэн,
Өлең сизген
Чадазында реквием¹ чалгаан.
Анай-хаактыг
Аяс оран
Чыраа кавай
Төрзөн черниц кырын дургаар
Чырык шырай —
Төрзөн чуртум көрүп турар.

¹ Реквием — сактыышкыныың кударал долган маадырлыг хөгжүмү.

ИСТЕР

Ооргазынче сапык-биле кырлаза-даа,
Ону буттар сыя базып, таптаза-даа,
Безин хензиг кокпаларны ыжык тыртып,
Вектер өттүр могаг билбейн үнүп келген.
Орук-чечээ салым-чолун каргавайн,
Оожум кадып, улус балыын чидир эмнеп,
Оңмас хандан кызыл мынгы болуп чорду,
Ооң «чулуу» чоорту соглуп, өлүп чорду.
Хөрөөн кым-даа каргыш-биле соктаттынмаан:
«Хөңнүм калган! Салгалымдан ойталадым,
Ажыг-хоран үнүштерни дилевес мен.
Аңгы чүве аары мээ чүл? Ботта четчир!
А мээ өлүм шаңнаванар — хыым ханган!..
Өгбелерниң үезиниң дүрүмнерин
Олчаан сагып, орук-чечээ үнүп турар.
Олар ам кээп бетон-асфальт оңгарларын
Өң киир үнүп, черни каастап, чаттып чыдар.
Оларны ам кым-даа кижиге кайын чектээр —
Олар дээрге, хоран эвес, эм ойт шээжил!
Орук чаны кокпаларда ак-чайт чыдар
Онза чүүл чок чечектерни бо-ла көөр бис.
Шаак ол дээрге, вектер өттүр төрө тудуп,
Чаагай кижиге арттырып каан истериниң
Балаттынмас демдээ болган тураскаал-дыр,
Багай чаңнап, баспаңар-даа, сыкпаңар-даа!

ЭМ ОБТ

Кадай кижиге бир-ле катап үнүштерниң
Хайындырган хандызын мээ эккеп бергеш,
«Каям, оғлум, аарың эмнеп берейн» дээш
Катап-катап ижирткештин туруп берген.
Ижеримге дулгуяктын жарак чажы
Иле-тода чытталып кээп сагындырар.
Иде-чалыы чараш кыстың эмиг-төжү
Идегелди берген ышкаш бодандырар.
«Чү деп хандыл, энем?» — деп, мен сонуургадым.

Чүрбээш бажын аткаар суйбап, хүлүмзүрээш,
Чү-даа чүве болбаан ышкаш, удур менден
Чүдүрүлчөк айтырыгны сала каапты:
«Танывайн бардың бе моң, оглукужуум,
Таанда канчап угааның шуут чанганы ол?
Эрткен чылын өшкү бажы дозуп чорааш,
Эм оът чүве, херек дээштиң чулуп алдым»...
Эге-та, мени, буруудатпа!
Эге билбейн барып-тыр мен...
Элдеп-эзин аарыглардап,
Эрин-шаажы балындан-даа,
Дайзыннарның огундан-даа,
Тайып ушкаш кемдээштиң-даа
Эм-дом, эмчи турбаан шагда
Экирээннер, сегээннер хөй.
Эрте бурун шагдан тура хынаттынган,
Эргим чоннуң угаанының шилилгези
Эм оът-биле бистер бөгүн танышкаштың
Эртемивис байыдар бис, элбедир бис.

✱

Микола СЫМЧИЧ

ШААЖЫЛАТКАН БӨМБҮК

Ровнонуң Городок деп суурунга украин буржуаз националисттерге шаажыладып өлүрткөн кем-буруу чок кижилерин хөмгөн уургайларның бирээзинден ие кижиниң болгаш ооң хензиг бөмбүкчүгөшти так аспаптапкан азарганчыг бичин кызының сөөгү тывылган.

Үске хаарган далган ышкаш төгерик хүн
Үстүү дээрден каттырымзап шонуп турган.
Бөрбек чаактыг хензиг кызын ие кижини:
— Бөмбүүч-биле барып ойна, кызым!— диген.

Салгын-хатка чөөк чажы эстенгирлеп,
Чаптанчыг төл чүрээ хөөрөп, хөглөп турган.
Шоваа чаштын холун дамчып, дүндүүштелип,
Шокар бөмбүк черже дүжүп, ужул турган.

Оьт-сиген ногаарарып, баш тыртып,
Ойну-чикти шыва алып үнүп келген...
Улуг бода соккан ышкаш хан-чин долган
Уургай дүвү кызыл-мыңгы — кижигизирт.

Хүннүн караа сыгыарып, эстип читкен.
Күжүр ие бооже чиге чоргаар көргөн:
— Адар болза, мени ат! Уруум дегбе,
Азарганчыг хензиг төлүм дириг артсын!

Өлүрүкчү ногаандык сен, мени өлүр,
Өл чаш кызым анаа артсын, аңаа дегбе!..
Ие ынчан окту тудуп, холун сунган
Изиг ханнар адыш долуп, черже аккан.

Хөөкүй кызым, дамыр-ханым, мени өршээ!..
Хөлбегер көк чындың платье салбаш диген,
Ала бөмбүүн ышкынмас дээш хензиг уруг
Аспактапкаш, ол-ла хевээр салбайн барган.

Угбаларым, дунмаларым, акыларым!
Уургайны килең долган көрүп тур бис.
Көөр хөөн чок бөрүлөрнүн аксын чара
Көшке-даштыг сөстөримни дыгып тур мен!

Хензиг чаштын, иелернин хилинчеги
Херелдиг хүн адаа черге силерлерге
Амыр-дыш-даа бербес болзун, хүн үнер —
Адаан-өжээн амынар ап шаажылазын!

Дээр өңү, чернин ногаан чараш хевин
Дескилештир ханга борап черле болбас...
Кайгамчыктыг кежик-чолдун ырын ырлап,
Кадыр элдиг Горынь хөглүг агып чыдыр.

Үске хаарган далган ышкаш төгерик хүн
Үстүү дээрден каттырымзап шонуп келди.

Борбак чаактыг хензиг кызын ие кижиг:
— Бөмбүүң-биле барып ойна, кызым!— дидир.

* * *

Күжүрүмнүн куспаандыва далашкан дег,
Хүннүг черден дагже үне базып каар мен.
Шыны херек, шыңганнарым ам-даа дыңзыг,
Шыпшыктар мээ дыка белен чагыртыр-дыр.
Чүнү бодап сарынналдым? Бодал куш дег,
Хадыларның кырын дургаар ужугар-дыр.
Чүьктүг, чүьк чок машиналар, сээктер дег,
Қарацайнчып, дөвүн куду салчып турлар.
Чараш кыстың кудазының ыры-шоору
Чаңгыланып, дагларга-даа кыңгырт кынныр.
Хөөн багы — муңгаралдар ыңай турзун!
Хөйленимни уштуп кааптайн — хүнүм чылыг...
Темадан шала хоорлуп чорулсумза,
Тенээн мооң деп кыжырбаңар, гуцул эрнин
Чаңы ындыг: Шала дүрген. Өршээп көргер.
Хүннээректээн шырай-арныг гуцул кыстың
Күжүрү бооп чорзумза аар, ооң кара
Чажын суйбап, дыңзыг ошкап чоруур ийик мен,
Ынчан харын мындыг шүлүк кайын турар —
Ыры-шүлүүм гуцул уруу боду болур.

Петр КРАСЮК

ХОМУДААН ХАВАН ОГЛУ

Хаван оглун чырык көрүп
Кайын тура чорзун дээштин
Хаалгадан үндүрүпкен —
Каш-ла баскаш, хөөлбек дилеп.
Қаргыткайнып-иргиткейнил,
Халып туруп берген иргин.
Эң-не улуун шилип алгаш
Эгилендир чыда дүшкен.
Пага келгеш:— Кандыг-дыр?— дээн
— Кайгамчык-тыр! Хөөлбек эвес,

Харып мырай дываажан-дыр!
— Кажанардан дээр-дир бе?
Канчап анаа деннээр дээр сен!
— Бак чүве ыңай турзун,
Кара чангыс хөөлбеги чок,
Кандыг кончуг чуртталгал бо!
— Халак-халак, ат-ла-дыр аа!
Салым-чаяан мергежилин
Шак сен ышкаш Хаван оглу
Каяа, чүге көргүзөр сен?
— Харын чок-тур, меңээ тааржыр
Хамык байдал болдунмаан-дыр!..

* * *

Чамдык улус, элдеп чүве,
Амгы бистин хүннеривис дугайында
Чап-чаа Хаван оглу ышкаш,
Ар шаа-биле чулчуртунуп чоргулаар-дыр.

КУНДУСТУҢ ХҮНДҮЛӨЛ БИЖИИ

Хүнүн санап турган эвес, боогдал жылып,
Күжүр Кундус эрес-шалып ажылдааштын
Хүндүлөлдүн бижии-биле шаңнатканын
Хүлүмзүрөп, өөрүшкүлүг хүлээп алган.
Оң соонда удаан-даа дег, читкен-даа дег,
Ол-ла хевээр шимээн барган чүвөң иргин.
Чырыткаш-даа, чылыткаш-даа, дилээштин-даа
Шыны херек, анаа черле душпас силер.
Төрөлдери чеже черле шыдажыр боор,
Төдү чыгып, сындыра берген иргин.
— Ажыл-иштен чаштыр чорук
Амгы шагда бужар болгай!
Чагыг-сүмө тоовазынза
Чаза күштеп, кезедир бис!
— Мени чү дээш чемелекsep турар силер,
Менде Чаандан хүндүлөлдүн бижии-даа бар.
Караанарны хере көрүп номчунар бо —
Кайы хире мактап каан-дыр, билдинер бе?

— Изигленме, шацнаан чылын топтап көрөм,
Ийи он чыл эрткен шээжил, шагдагы-дыр.
Ам сен аңаа ооргаланган херээн-даа чок,
Арын-нүүрлүг ажылдааның дээре, дунмай...

* * *

Ажыы-биле чугаалаарга, Кундустан-даа
Арай черле дээредевес болу бээр бис.
Эрткен-барган ачы-дуза хавыяавыс
Эки-даа бол, бөгүн келгеш, чалгаавысты
Ооң-биле карак дуглай бээривиске
Окта болбас эвес деп бе, эргимнерим.

ЭЗИР, ӨЛҮМ ЧОК ЧОРУК БОЛГАШ ҮГҮ

Кезээде-ле мактаттырар Эзирге-даа
Хенертен-не багай чүве таварышкан:
Эзирээштиң сергээнде дег, бажы аарып,
Эрес шинээ биеэги чок чиде берген..
— Канчап ынчап барганым ол, чогуң чүдөл,
Канчаарыл?— деп, Эзир дүүрөп боданып-тыр.
Атыг-чарлыг Үгү эмчээ ужуң четкеш,
Алыс херээн бирден бир чок тө каап берген.
— Ханыңарнын базыышкыны улгаткан-дыр,
Кымга черле таварышпас дээр силер.
Харын шак ол эптеренгей аарыгга
Кызаттырган амытаннар көвей деп бил.
— Элделтиин аа,
Өскелерге канчап дөмей болган мен?— деп,
Эзир кайгап,
Өзү-баары караш дигеш, олурупкан.—
Чагыргамда Кара-баарзык, Шиижек суглар
Чанымга кээп үргүлчү-ле сөглээр ийик:
Өлүм чоктуң демдээ сенде чырып чоруур,
Элдеп-эзин аарыг сенээ чагдавас-даа.
Каргыш четкен ийи арныг чүвелерни,
Канчаар мен ам, өлүр тынныг болган-дыр мен.
Эзирниң чүү хенертен-не хыралгылап,
Энеп келген өлүмге күш четпейн барган.
Сагыштан чер аарыыр деп сөс
Салдар-хамчык болган иргин.

Эмин эрткен чашпаачылар канчанган-дыр?
Эзирин-даа «кызыл-дусче» чыгапкан-дыр!

БИР ДӨС КАТ

Горынь хемде борбак арыг дөңмелиинге
Кончуг чаагай бир дөс катты көрүп кааштың
Ава биле Уруу ону туруп аар дээш
Амырааштың халчыл келген чүвең иргин.
— Кандыг кончуг сырый дөс боор, көрден, авай,
Кады ам-даа ногаан хевээр — бышпаан шээжил,
Хүнге чылып, улам өзүп, четчип бышсын,
Хүнү кээрге, катап келгеш, чый шаап аар бис.
— Аксынны тырт, анчыг чүве чулчурба!— деп,
Авазы-даа аттынып-ла үнген иргин.
Ам бо дораан дөзү-биле тура тырткаш,
Ап аал харын, шаптык катпа, дүргедө чө!
— Катты канчап үрегдээр боор, күжүр авай?
— Кай ам сенээ мырай дайнап бээр мен бе,
Хары улус чедип келзе, алгаш баргай!
— Хамаан эвес, олар тура тырттар ыйнаан.
— Арай сээден эвес сен бе, Урукужуум —
Анаа черле школа-ла буруулуг боор:
Хугбайыраан, башкыларың сени черле
Хууда ажыын бодаар кылдыр өөрөтпээн-дир!
Чү-даа канчаар, хаайыңга керттип ал аа:
Чүнү мурнай чүгле бодун бодаар херек!..
Горынь хемче суглар агып батканы дег,
Хонук туржук чылдар каржып эрте берген...
Чангыс Уруун Авазы-даа судка берген:
Чалбак далган дээштиң безин чемелээр-дир,
Бажыңымдан үнүп чор дээш сывырар-дыр,
Пат-ла мырай караа-биле көрбөс болду.
...Хамык чүве
Хайлыг шаанда бир дөс каттан эгелээн дө!

КОЙГУННУҢ САНАЛЫ

Сарыг Дилги илеткелин төндүрүпкөн
(Сагылгалар дугайында чугаа болган),
Санал-онал чаңчыл-биле эгелеп-тир.

— Эге сөстү менээ берип көрүңөр!— деп,
Элчиген-даа көргүрөдир хөрөктөл-тир.
Шынчы чорук дугайында хоозун сөзүн
Шылаг чокка шактан ажыр чулчуруп тур.
Хаван сөзү узуп төккөн суг дег болган.
Каржы Бөрү дуржулгазын солчуй каапкан
(Араатанзыы көнгүс читкен, ээлдек болган).
Адак соонда Койгун холун көдүргөштин
А ол дораан медегелдин кылып кирген.
— Илеткелде үүлгедиминиң дугайында
Илередип айытканы кончуг шын-дыр.
Ийн шөйбек морковьту чиген-даа мен,
Изин-биле хөмчөөн база алыскан мен.
Мени Дилги шүгүмчүлөп сойгалааны
Меңээ черле ажыктыг деп бодаар-дыр мен.
Моол соңгаар чазыг черле кылбазымны
Борта миннип, хаайымга кертип аар мен.
Койгун үнүн бедиткештин уламчылаан:—
— Чечек-чимис үптөл чээнин айтып турда,
Четтирдим деп, Элчиген маа сөглээн болза;
Хойну Бөрү өлүргенин бадыткаарга
Кончуг миннип, алыс шынын билген болза;
Анайжыкты Дилги канчап тудуп чээнин
Агартынмайн, буруузун маа билген болза...
Хамык чүве туружунга желир ийик,
Халам халак, ынчаар чүгө болбайн барды!..
— Болзун!— дээштиң Элчиген-даа көргүрөп-тир.
— Болзун -- дээштиң Бөрү улай чиштирип-тир.
— Койгун сөзүн доосун!— дээштиң Хаван чаңчаан.—
Хоран дылдан диштер турлуп чаштаар дег-дир!..
...Хомуданчыын: Койгун берген саналында
Кончуг чиге сөстөр бар-дыр, чамдыктарга
Өөредиг-даа болгу дег-дир,
Өттүнүг-даа болгу дег-дир.

С. В. КОЗЛОВА 50 ХАРЛААН

ССРЭ-нин Чогаалчылар болгаш Журналистер эвилелдериниң кежигүнү, шүлүкчү Светлана Владимировна Козлованың төрүттүнген хүнүнден бээр 50 харлаанынга холбаштыр Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилели биле «Тувинская правда» солуннуң редакциязының каттышкан хуралы бо чылдың февральда болуп эрткен.

С. В. Козлова 1933 чылдын февраль 21-де Москва хоорайга

төрүттүнген. 1955 чылда Москваның Ломоносов аттыг Күрүне университетиниң журналистика факультетин дооскаш, Тывага чедип келген. Баштай «Тываның аныяктары»—«Молодежь Тувы» солуннуң редакциязының литературлуг ажылдакчызынга, ооң соонда «Тувинская правда» солуннуң редакциязының культура килдизиниң эргелекчизинге ажылдай берген.

С. В. Козлованың баштайгы шүлүктери 1953 чылда «Знамя» журналга парлаттынган. Ооң шүлүктериниң «Камнерез» деп баштайгы номун 1962 чылда Тываның ном үндүрер чери парлап үндүрген. Дараазында чылдарда шүлүкчүнүн «Работяги» (1966), «Красные дороги» (1972), «Промсвет за лесом» (1976), «Сила преодоления» (1982) база «Слышу гром» (1976, М., «Современник») деп номнары парлаттынгылаан.

Светлана Козлова шүлүктерден аңгыда, очерктер, репортажтар болгаш чүүлдерни солуннарга

үргүлчү парладып турар. «В пути» деп ат-биле ооң очерктери тускай ном кылдыр парлаттынган.

Шүлүкчүнүң элээн хөй чогаалдары тыва дылга очулдурутунган. «Аъттыг шеригжи кыс» деп шүлүглелин 1977 чылда тыва дылга тускай номчугаш кылдыр парлап үндүргөн.

Тыва чогаалчылар С. Сарыг-оол, С. Пюрбю, Ю. Кюнзегеш, О. Сувакпит болгаш өскелериндаа дыка хөй шүлүктерин орус номчукчуга таныштырган. М. Кенин-Лопсанның «Чүгүрүк Сарала», «Тениң самы» деп романыры С. В. Козлованың очулгазы-

биле Москвага болгаш Кызылга парлаттынгылаан.

С. В. Козлова Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү, «Тувинская правда» солуннун редакциязының чанында «Исток» деп литература каттыжыышкынының удуртукчузу. Тываның комсомолунун шаңналының лауреады. «Иениң алдары» орденнер-биле болгаш «Иениң медалы»-биле каш удаа шаңнаткан. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты шүлүккүге тывыскан.

М. А. ХАДАХАНЭ 50 ХАРЛААН

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, критик, литература шинчээчизи Мария Андреевна Хадаханэниң чогаадыкчы ажылынга тураскааткан байырлыг

хурал Кызылдың ледагогика институтунга болуп эрткен. Аңаа Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилели, РСФСР-ниң «Билиг» ниитилелиниң Тыва организациязы, «Тувинская правда» солуннун редакциязы, А. С. Пушкин аттыг республика библиотеказы, Номга ынактар ниитилелиниң республика организациязы, Тываның ном үндүрер чери болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери киришкен.

Мария Андреевна Хадаханэ 1933 чылдың июнь 6-да Иркутск обласка төрүттүнгөн. 1955 чылда Иркутскиниң Күрүне университетиниң филология факультетин дооскаш, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунга ажылдай

берген. Ам Кызылдың күрүнениң педагогика институтунун кафедра эргелекчизи.

М. А. Хадаханэ «Тыва прозаның үндезилеттингени» деп темага диссертацияны чедишкинниг бижээш, филология эртемнериниң кандидады атты камгалап алган. Ооң литература шинчилелиниң талазы-биле ажылдарын «Тыва проза» деп тускай ном кылдыр парлаан. «История советской многонациональной литературы», «Тыва литература», «Тыва совет литератураның допчу төөгүзү» деп номнарның авторларының бирээзи. Ооң литература критиказының талазы-биле ажылдары «Дружба народов», «Сибирские огни», «Советская женщина», «Театральная жизнь» журналдарга, «Енисей», «Улуг-Хем» альманахтарга болгаш Москва, Ереван, Кызыл хоорайларга үнгүлээн номнарга парлаттынгылаан.

Мария Андреевна Хадаханэ очерктер база бижип турар. Ооң очерктери «Люди тувинского театра», «Тываның алдарлыг херээженнери», «Александр Пальмбах — писатель и человек» деп номнарга болгаш солуннарга парлаттынгылаан. Тыва литерату-

раның чогаалдары-биле орус номчукчуларны таныштырар ажылга идепкейлиг киржиپ, О. Саган-оолдун «Дөспөстөр», «Төрөөн кижилер» деп романнын, С. Сүрүн-оолдун, М. Өлчей-ослун рассказтарын, элээн хөй тыва тоолдарны очулдурган.

М. А. Хадаханэ хөй-ниитиниң ажылынга, ылангыя «Билиг» нийтилелиниң лекция пропагандазынга, номга ынактар нийтилелиниң буянның херээнге кызымак шудургу киржип турар. «Эрес маадырлыг күш-ажыл дээш. В. И. Ленинниң төрүттүнгөн хүнүнден бээр 100 чыл оюн демдеглээри-биле» деп медаль-биле шаңнаткан. Тыва АССР-нин культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

* * *

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери болгаш «Улуг-Хем» альманахтын редколлегиязы бежен харлаан чогаалчыларга чүректин ханызындан изиг байыр чедирип, оларга канкадыкты, улуг чаагэй аас-кежикти болгаш хөй националдыг совет литературага боттарының үлүүн кирип, чогаадыкчы чаа-чаа чедишкиннерлиг болурун күзеп тур.

ДОПЧУЗУ

РОМАННАР, ШИИЛЕР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, ОЧЕРКТЕР

<i>Степан Сарыг-оол.</i> Алдан дургун	3
<i>Салим Сүрүң-оол.</i> Ол дугайын соонда. <i>Шии</i>	19
<i>Екатерина Танова.</i> Ширбинлиц холдан салба	36
<i>Саая Хеймер-оол.</i> Шуурган <i>Кара-оол Маспык-оол.</i> Хоочун ишчи	42
<i>Күжүгет Серекей.</i> Истелге	55
	62

ШҮЛҮКТЕР

<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Чээнээм	82
<i>Дус-Даг</i>	—
<i>Үш-Дуруг</i>	83
<i>Эльбрус</i>	84
<i>Александр Даржай.</i> Кышкы эртен боданыг	—
<i>Чашкы шамшын өңнүүнге</i>	85
<i>Дыт</i>	86
<i>«Когурумнуг частын хады бажы сынып...»</i>	87
<i>Монгуш Өлчей-оол.</i> Чылдар <i>Дадарык</i>	88
<i>Эрге-чассыг өстүрзежок</i>	89
<i>Олчам төдү чүрээмде</i>	—
<i>Хайыралыг хүлүмзүрүг</i>	90
<i>Владимир Серен-оол.</i> Хуваанак	91
<i>Соок болуи хуулумза</i>	—
<i>Сестээн өрүглер</i>	92
<i>Мидон Монгуш.</i> Тудугжу <i>Байысылан</i>	94
<i>Сугда дүрзү</i>	95
<i>Дуруяа</i>	97
<i>Дыт</i>	—
<i>Михаил Дуонгар.</i> Баштайгы <i>хар</i>	98
<i>Кышкы аргам</i>	99

<i>Эрес-оол Хаяң.</i> Кызыгаарда шып-ла шыпшың	100
<i>Сээн чурууң</i>	101
<i>Борис Куулар.</i> Менче көрдү <i>Чанып ора</i>	102
<i>Айдыңда</i>	103
<i>Артем Борбак-оол.</i> Черниц <i>оглу</i>	—
<i>Александр Бегзи.</i> «Эгези чок, төнчүзү чок...»	104
<i>«Өртемчейнин хөрзүп черин не кылып...»</i>	—
<i>Ынакшылды алгаан болгаш</i>	106

КИЖИ — БОЙДУСТУҢ ТӨЛҮ

<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Хайгааралдарым хайгааралдары	107
<i>Кремль чанында балыкчылар</i>	—
<i>Хүлбүзек</i>	110
<i>Кеземче</i>	118
<i>Балыкчы кадай</i>	120
<i>Донгак Арагачы.</i> Төтчеглекчини тутканы	126
<i>Куулар Оргу.</i> Салдап чо-руур шляпа	130

«У.ЛУГ-ХЕМ» —

ШАЛЫПЧЫ ТУДУГДА

<i>Кежик-оол Түлүш.</i> Мээң хоорайым — мээң аалым	135
<i>Кожалар</i>	—
<i>Алдын холдуг кижжи</i>	138
<i>Шоома Даржай.</i> Кранчы кыс	140
<i>Артаа Маадыр-оол.</i> Шагаан-Абыг уткуп алыр	—

<i>Биче-оол Моңгул-оол. Алды-Шынаа фермазынга</i>	141
<i>Сергей Норбу. Күскү бодал</i>	142
<i>Борис Чюдюк. Төрээн чер дугайында</i>	143
1. Шагаан-Арыг	—
2. Чаа-Хөл	143
3. Чаа Шагаан-Арыг	144
4. Чаа Чаа-Хөл	—

СЫЛДЫСЧЫГАШ

<i>Монгуш Кенин-Лопсан. Танаа-Херел. Тоолдан эгелер</i>	146
<i>Олег Сувакпит. Самолеттар</i>	152
Өртек чок ном	153
Мээн ачам	—
<i>Саая Таспай. Дөңгүр-Чучуу</i>	154
<i>Бавуужап Ондар. Чинчилер</i>	—
Ала-сааскан	156

ӨННҮКТЕРНИЦ ҮНҮ

<i>Микола Максисъ. Украинам. Очул. А. Даржай</i>	159
Чалгын барда. Очул. А. Даржай	160
Ара үзүлгөн ыры. Очул. А. Даржай	—
<i>Микола Пшеничный. Дүштер. Очул. Ю. Кюнегеш</i>	161
Акы-дунма хөөрлери. Очул. Ю. Кюнегеш	—

Аъттың аас-кежин. Очул. Ю. Кюнегеш	162
Орук дуглай. Очул. Ю. Кюнегеш	163
<i>Степан Бабий. Ажык сеткил. Очул. Ч. Куулар</i>	—
«Амыдырал чник деп чүвээ бүзүревес мен...» Очул. Ч. Куулар	165
<i>Петр Валесик. Чыраа кавай. Очул. Ч. Куулар</i>	—
<i>Микола Тымчак. Истер. Очул. О. Сувакпит</i>	167
Эм оът. Очул. О. Сувакпит	—
<i>Микола Сымчич. Шаажылаткан бөмбүк. Очул. А. Даржай</i>	168
«Күжүрүмнүн куспаандыва далашкан дег...» Очул. А. Даржай	170
<i>Петр Красюк. Хомудаан ханан оглу. Очул. О. Сувакпит</i>	—
Эзир. өлүм чок чорук болгаш үгү. Очул. О. Сувакпит	172
Бир дөс кат. Очул. О. Сувакпит	173
Койгуннуң саналы. Очул. О. Сувакпит	—

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫ-ВЫС	204
----------------------	-----

70 коп.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРӨР
ЧЕРИ